

БОРИС БОРОВЕЦЬ

Заглада

Роман – мозаїка

*Заглада - знищення, вбивство, смерть, загин, загибель.
Тлумачний словник української мови*

Пролог

Однієї лютої зимової пори навідався я в стару вистуджену батьківську хату, котру її хранителі залишили під мою опіку десяток літ тому, а самі одне за одним полинули за небокрай у кращі світи.

Щоб вдихнути в неї бодай якийсь затишок, щонайперш заходився протоплювати грубки. Вогонь лизав добре просохлі дубові дрова, ще з осені покладувані для такої нагоди у просторих сінях, наповнюючи пустку млосним теплом. І вона потроху оживала, не видавалася такою непривітною, як перш. Тепер уже можна було взяти навздогад зі стелажа, котрі заповнили чи не всю кімнату, якийсь літературно-художній чи науково-популярний журнал тридцяти– або й сорокалітньої давності, всістися на старенькому диванчику й поринути в минувшину: а як тоді мислили-думали, про що писали наші «інженери людських душ»?

Поміж тими журналами несподівано вигулькнув товстезний, журнального формату пожовтілий зошит з усіяними моїм похапливим, тепер і для мене ледве розбірливим, почерком сторінками.

Й із закутків старіючої пам'яті виринуло все, пов'язане з цими нотатками.

... По закінченні педінституту я отримав скерування на вчителювання в далеке лісове село з дивно-незвичною назвою Любимень. Уже по кількох тижнях праці там дізнався, що так само – любимень – називають тут і квітку незабудку. Отож Любимень – Незабудка. «– Не забудь, не забудь, – незабудки шептали...». Чи не тоді написалося?

Став придивлятися до людей, розпитувати в них про минувшину села, його мешканців, колишніх і теперішніх...

Повезло мені, що потрапив на квартиру до гарних, вже поважного віку, як на той час видавалося, людей – Степана із Ганночкою – так усі в селі називали мою хазяйку. В осінні й зимові вечори, коли нагальна дворова й хатня робота була пороблена, я напосідався на них, щоб розповідали про своє життя та життя їх односельців. А що між нами встановилися довірливі стосунки, то часто від них чув таке, про що в ті часи не писали ні в газетах, ні в книгах. Та навіть і говорити боялися. Для мене, вихованого на офіційній

пропаганді, повідане ними було справжнім одкровенням, в нього важко вірилося, але й не вірити не міг, бо чув те з вуст людей, до яких щиро прив'язався, яких шанував з перших тижнів знайомства.

До батьків вряди-годи навідувався їх син Василь, що мешкав у великому місті, займав на якомусь заводі солідну посаду, чи й не самого заступника директора... Він теж приєднувався зрідка до тих вечірніх посиденьок, доповнюючи й своїми споминами їх розповіді.

І в школі колектив складався переважно, як на мене тодішнього, з літніх людей, серед них було й дві Марії Павлівни – уже поважних, оточених чималими сімействами вчительок, що потрапили сюди на роботу в перший повоєнний рік та й залишилися тут вікувати, повиходивши заміж. Ні-ні та й прохоплювалася часом котрась якоюсь незвичною бувальщиною, надто після чергового святкового застілля, коли чарка розв'язувала язика.

Поволі-потроху ті розповіді улягалися на сторінки спеціально купленого для них товстого зошита в надії, що народиться з того книга, яка, безумовно, стане знаковою в літературі. Ну хто ж із молодих не мріє сотворити шедевр!

Але чим повнішав записами зошит, тим морозніше ставало в суспільстві, й приходило усвідомлення, що багато що з повіданого моїми співрозмовниками не узгоджується з «генеральною лінією партії», а за оприлюднення подібного можна опинитися там, де Макар телят не пас. Отож мрію укласти ці записи в художній твір я тоді облишив. А нотатник опинився в батьківській хаті, затиснутий у куточку полиці товстими журналами на кілька десятиліть. Про нього я й згадувати забув, аж оце наткнувся випадково....

Перечитав, а відтак і задумався: невже знову не час для оприлюднення тих давніх записів? Що було чорним, те нині стало білим, а що було білим – чорним. Принаймні, нас у тому намагаються переконати. А коли і чорне й біле вперемішку – хіба не таким і є наше життя? Хіба добро не уживається зі злом, а зло не сусідить з добром? Часто навіть в одній людині? "І не було, і не буде, і тепер немає людини, котра гідна лише догани чи лише похвали", - стверджував колись Сиддхартха Гаутама, він же Будда.

Одне заспокоює, тепер за написане хоч не запроторюють у сибіри, бо й сибіри ті залишилися поза нашими кордонами. Хоча декому так хочеться повернути їх нам, а нас туди...

Взявся, було, впорядкувати ці старі записи, надати їм якоїсь хронологічної послідовності та певної мовної вивершеності, але згодом переконався, що то марна робота, від такого пригладжування втрачається первинність, свіжість матеріалу. Отож хай читач сам спробує розплутати цю мозаїку подій та відчує, сподіваюся, весь їх трагізм.

... І була ще мандрівка в юність, у Любимень. Але про те – згодом.

У ЗБІГАХ

*Хто страждав, той не забуде.
Марк Туллій Цицерон*

1.

Страх холодним слизьким гадюччям заповзає в село, розтікається вуличками, проникає в оселі, в душі людей, вистуджує їх, змушує здригатися при кожному брязкоті дверної клямки, при кожному голосніше мовленому слові, що вряди-годи долинає знадвору. А все ж треба щось робити: порати худобу чи й для себе принести з колодязя води, прибрати з городів буряки, капусту, бо от-от задощить, засльотить, пропаде даремно цілолітній труд.

В інший час ці останні погожі пізньоосінні дні, що стоять не лише над убогою поліською заслучанською стороною, а, здається, над усеньким світом, радували б кожного, втішали, що Бог змилювався, дав змогу запорати городи до холодів.

Але тепер страх поборює всі благісні почування, заповзає в кожную шпаринку людського ества, вистуджує його.

Село поволі порожніє. Щойно спадають на землю сутінки, як то з однієї, то іншої хати вибираються сім'ями, в кого є – запрягають коней чи волів, виносять на воза клумаччя, прив'язують до вотрини корову чи іншу живність, садовлять поверх клумаків дівтору і вирушають в дорогу. А в кого немає ніякого тягла, ховають-закопують уночі, щоб ніхто, навіть сусід, не побачив, своє сяке-таке добро, а клунки з тим, що зоставляється на перше прожиття, закидають за спину, беруть на налигача корову – бо як же без неї, годувальниці – і теж рушають, розчиняються в лісовій темені.

Але є й такі, хто не подався ще у збіги в надії, що все якось уляжеться, втихомириться, і не буде нагальної потреби залишати домівку, господарку, нажиту тяжкою працею.

...Не влягається, не втихомирюється. Чи не щодень то тут, то там палають довколишні села, хутори.

2.

Впереміш – то польське село, то українське, то польська хата, то українська. Рудня, Перетоки, Листвин, Ужинець, Залужжя, Любимень, Березняки, Майдан, Гутянка... По-сусідськи народжувалися, разом росли, то тією, то іншою мовою спілкувалися або й мішанкою зі слів українських і польських. Так повелося віддавна, не допевнювалися, хто й коли тут першим

поселився, хто в який храм ходить і якому Богові молиться – кожному своє. Одружувалися теж своє зі своїм, але, бувало, сходилися й різновірці. Серед тих і тих були багатші, були й бідніші. Валенти Польов був багатий, бо й Польо був багатий. Ходили до нього жати, копати. І Вінценти Давидовичів був багатий, хазяював добре. Як підуть до нього бульбу огрібати, то буде пильно-пильно дивитися, а тоді:

– O ne-ne, co ty koptsa nahrebla tego, mniej kopchyka nahryebaу, ja nie hchu stozhka ... (О, ні-ні, чого ти копця нагребла такого, менше копчика нагрібай, я не хочу стіжка).

Мусили переробляти, бо хіба не послухаєш, коли треба щось заробити. Як підеш до того Давидовича багатшого, чи до Валентого, то й маєш щось.

І огрібали, і копали, і все робили. Де Глинки, а й туди ходили бульбу копати. Там уже й не поляки, а українці жили. Приїжджав чоловік, наймав, і йшли на цілий тиждень. А, було, копали і за Глинками, де церковне, на польсько-совецькій границі, то вже туди й пропуск брали.

3.

Рóман коло Кемпи на грудочку сидить, бідний як церковна миша, Павліну взяв із Вербеня. То Павліна шиє на машинці і тим заробляє. З усього села носять до неї обшиватися.

А трохи далі, як іти до могилок, Стаськова хатка над дорогою притулилася. Прибігає якомсь на Кемпу Стаськова Аделька:

– Ох, яки в нас сьогодні смех був! Коб ви чули, як ми сьогодні реготали.

– А чого?

– Як наш тато лежали, а стóліна ввалилася да просто по нашому тату. То ми все так реготали!

Отак і жили. Але як почалася ота заглада, як почали одні інших душити та мордувати, то нікому спасу не стало, ні багатим, ні бідним, ні полячкám, ні мужикам.

4.

Гнатові дочки повиходили заміж – старша, Настуська, за Янека Кучинського із Вербеня, а менша, Гапка, – за Петра Коваля, місцевого хлопця, українця. Кучинський хрестив Петрову старшеньку, Ольку. Швагри стали ще й кумами.

А то якомсь теплого вересневого надвечірку заходить Янек до свого кума – швагра Петра. Петро у дворі якраз, якусь роботу дворову робить. Поручкалися, закурюють.

– І що воно робиться у свети, куме? Коли вже той бойні приде кінець?

– A więc wojna przyniosła nic dobrego nikomu. (А так, війна ще нікому добра не принесла).

Вмовкають.

У Коваля три дні тому поповнилася сім'я – Гапка розродилася, гарненького хлопчика такого привела.

– Мо, зайдете, куме, побачите хрещеницю та по кілішку перекинемо за хлопця? – припрошує Петро.

Мнеться Кучинський, наче б і сказати щось хоче, а не насмілиться.

Аж тут з-за хліва вигулькує один чоловік, за ним другий. Кучинський хамуль-хамуль і відходить у сутінки. Котрийсь з новоприбульців, не мовлячи слова, стріляє у Петра з рушниці. Той мішком валиться на землю. Двоє хапають його за руки і тягнуть у хату.

І звідти долинають постріли, крики – дорослих і дітей. А тоді чоловіки вибігають з хати, поспіхом підпалюють її й зникають в темені, навпригинки до ближнього лісу подавшись, втішені, що нікому з любименців на очі не потрапили.

Але бачила те все Синячиха, що приходила провідати Гапку, посиділа-побалакала та й додому зазбиралася. Щойно вийшла з хати і в сутінки ступила, як Кучинський з друзками у дворі з'явився.

Коли люди збіглися до пожарища, готіло так, що не дай Боже, нічого вдіяти не могли, хоч криницю відрами вичерпали. Під ранок знайшли серед чорнющих недогорілих бальків і підвалин обвуглені кістяки Петра і Гапки та їхньої старшенької Ольки, хрещениці Янека, і триденного хлопчика, ще й без імені і без хрещеного батька.

5.

Ганночка чує, як у дворі другої половини хати розмовляють Федь зі Степою:

– Гадськіє мазуре з Вербеня вчора спалили Гнатових, прибегла Синячиха, каже, шо всех до ноги позабивали, і Гапку, і Петра, і малих. То хлопци збираюца на Вербень...

– І ти пойдеш?

– Пойду...

– То бери все, шо побачиш, хай і в крові, одперемо.

– І скико тобі треба?

– А хай буде, дурню, не ти возьмеш, то хтось други возьме... Нашо, щоб добро пропадало...

А удосвіта, йдучи до хліва доїти корову, Ганночка кидає погляд в бік Вербеня і закликає. Стовпи сіро-чорного диму нависають над недалеким лісом, за яким ще вчора проглядалося село, але якого вже, мабуть, немає. Здається, аж сюди доносить вітер запах згарища, забиваючи так дух, що й зелепнути несила.

Наче сновиди, доїть корову, цідить надоєне в гладішку, тиняється по хаті, не знаючи, за що взятися, що робити. А в пам'яті зринають уже хтозна наскільки й куди віддалені події.

6.

На Кемпу прибігає Павлінка.

– Ганночко, а йдемо сьогодні на музику до нас у Вербень!.. Ти не була ще у нас на музиках? А ваші хлопці давно вже ходять...

Сама гарна та доладна, обличчя світиться втіхою і молодістю. То й не дивно, що сусідський Гончарикам – отак через потічок перейти та на горбок піднятися хата - Рóман присох до неї серцем і не відступився, аж поки не погодилася, щоб засилав сватів. А вже як з'явилася Павліна у них коло Кемпи, то й прив'язалася до Ганночки, і та до неї звикла за кілька літ, наче вирости разом, наче одної віри.

– Ну я то я, а що ж Рóман тобі скаже, хіба пустить? – на те їй Ганночка.

– А чого б мав не пускати!.. Він і сам піде з нами.

Рóман кохає її, як кажуть, до нестями й ні в чому не перечить. Та так, що дехто з родичів часом застерігає:” Ой, хлопче, матимеш ти ще з нею мороку. А матимеш...” А він відмахується, наче від надоїдливої спасівської мухи: „Та-а, таке скажете!”.

Як на те пішло, то й не має підстав для тривоги – і Павлінка його любить. Кому ж про те й знати, як не Ганночці.

З хати виглядає Ганноччин батько. Павліна до нього:

– Дядьку Йване, дядьку Йване, а пустеть сьогодні Ганночку до нас на музику!..

– Ой, Павлінко, Павлінко, вже ж ти не дівка, а молодица, а в голові в тебе ветьор...

– Ну пустеть, дядьку Йване, і Рóман з нами йде. Не бойтеся, ніхто їє не забидить там, у нас люде добріє.

– От, ти мене ще розкажи, або я сам не знаю.

– Ну, пустите, пустите?

Батько в Ганночки, як Рóман у Павлінки, – теж добрий, і довго не в силі опиратися.

– Та йдеть уже, йдеть. Цокотухи.

На Ганночку накочуються якісь такі почуття, що от зараз, при Павлінці, й розцілувала б батька, але стримується. „От ще мене...” – сказав би на те.

7.

І от недільного надвечірку йдуть вони в недалекий Вербень на танці. Ганночка, Павлінка з Рóманом, Вакула Мартинков з-за річки, Казюк із села, Кирило Мар'янчуковський... А вже за селом, на Ольховику, до них приєднуються Федь із братом свої старшим Степаном. І не зговорювалися, бо не колегують з ними, але зустрілися, то й ідуть разом. І в тих і тих одна сьогодні думка – танці.

Федя Ганночка, сказати б, і не знає добре. Ну, знає, що є такий на Ясюковій, але щоб бачитися – то, може, раз у кілька тижнів. А от Степана бачить уже цілісінький рік чи не щодня, як той прошкує повз їхню Кемпу до Волькового млина, щось там робить, кажуть, на мельника хоче вивчитися.

Сховається десь за клуню чи кущі Ганночка і спостерігає за хлопцем, аж самій часом соромно стає за те підглядування, наче чинить щось негарне. Але нічого з собою вдіяти не може і раз по раз вибігає у двір, коли той от-от має

йти на роботу чи додому. Аж Петро, брат старший, те запримітив і, знай, посміхається собі хитро, наче щось знає потаємне про Ганночку. Але мовчить, щоб не сполохати. Бо він і не проти зі Степаном породичатися – парубок той серйозний, працьовитий, не те, що його брат Федь, без котрого жодна бійка в селі не обходиться.

...Йдуть, крадькома поглядають одне на одного, але й слова не мовлять – ніяковіють за кожним позирком.

А довкола вишумовує жовтолистом тиха погідна осінь. Ганночка любить таку пору, коли з городу майже все зібрано і вже не треба від досвітка до темної ночі порпатися в ньому, щоб, крий Боже, щось із вирощеного не пропало, не зогнило. А ще ж домашня робота на її руках, бо мати вже другий рік як померла. Нездужала, нездужала, слабшою й слабшою ставала та й переставилась. І зварити для сім'ї, і попрати, та й сама нечупарою не хоче ходити... Голька з Мартою коли то навідаються до батька – в самих уже сім'ї, хати з Оверком і Яковом поставили, і роботи – хоч розірвися. А про Максима – то й мови немає, наче відламана гілка. Як пристав у Перетоках у прийма до тої Теклі, так до батька майже й не показується – години просвітлої не бачить. Добре, хоч хлопець підростає, Віктор, мале ще, а сют-тут да й навідається: чи не треба вам, діду, якої помочі?

– Егей! Отут-то нам жаба цицьки й дасть, – відриває Ганночку від спогадів задерикуватий Федів голос.

Справді, після вчорашньої зливи Волочайка переповнилась водами, увібравши в себе, здається, усі лісові потоки. Щоб дістатися до кладки, треба ще метрів два брести по воді, та й поренжину хтось над кладкою як на те відірвав, лежить вона оддалік.

Зупиняються в розгубленості.

– Прийдеться вертатися, – каже Вакула.

– Прийдеться, – підтримує його Казюк.

– Е не, хлопці! – не погоджується з ними Кирило. – Тут рукою подать до Вербеня, а я щоб вертався...

Він роззувається, закачує колошви штанів і рушає. Вода дістає йому до колін, але далі – кладка, ступає на неї і, балансуючи, переходить на іншу сторону, а звідти кричить:

– Ну, хто за мною?

– Ми то ми, – каже Федь, – а що з девчатами робить?

– А що з їми робить, – відгукується Рóман, – на руках носить.

Він бере на руки Павлінку, вона обнімає його за шию, тісно притискується, боячись ненароком похитнути Рóмана, завмирає в його обіймах. А Рóман обережно ступає у воду, потім так само обережно на кладку й дивись – уже теж на тому березі.

Ганночці лячно і води, і кладки без поренжин, а ще страшніше того, що от-от має статися. Що і її парубочі руки підхоплять і понесуть, понесуть через оцю непевну кладку невідомо куди. І так хочеться, щоб то був він...

– Е-е, хлопці, я боюся, – каже Федь. – Ще сам-то спробую, а щоб з кимсь на руках...

Ганночка ловить на собі Степанів погляд і ніби вичитує в ньому тихе прохання-мольбу не перечити, не пручатися. І вона не перечить, коли великі сильні руки підхоплюють її як пір'їнку, притискують до грудей. Перестає сприймати усе, що діється навколо, тільки чує, як стугонять, сполохано б'ються їхні серця.

Згодом він ставить її на земну твердь, вибачливо усміхається, а їй хотілося б, щоб та кладка була довгою – довгою, хай би й до самого Вербеня.

А що вже натанцювалися, то натанцювалися. І оберека, і краков'яка, і польку... Аж курява знялася біля народного дому, аж статечні господарі посходилися на те подивитися, а дітлахи і собі прилаштувалися до танцю – вчилися. Старий Целесько видував із кларнета таке, що де тільки й сила в нього бралася. Та й на примовки був удатний. І навіть його «А teraz танцуєм «Нище пупа чорна купа», що кинуло було спочатку Ганночку в почервоніння, потім не видавалося таким уже сороміцьким. І хлопці його – музиканти дули в труби так, що аж губи поприпухали.

8.

Уже після Коляд музиканти, запрошені Степаном із Вербеня, виграють на їхньому весіллі. Правда, Целесько сказав, коли той прийшов наймати музик:

– Знаєш, браце, мене веселле тут треба грати. Але я тобі дам музику. Я тобі вделю своїх трохи і ще з Листвина возьму кількох...

Прийшли на весілля і Павлінка з Рóманом, і Хома, що теж сидить по сусідству на Кемпі, і хлопці та дівчата з села, запросили Етку з Вольком, що живуть зі своїми Янкельом й Ізьом неподалік з другого боку річечки, яка омиває Кемпу з усіх боків, витворюючи таким чином острівок. Ганночка в них часто буває, і випрать – то вона, і підлоги помить – вона. Млина мають, і олійницю, де й Степан олію б'є, а до мельникування то тільки придивляється, вчиться. Розказував їй Степан, що якось попросив він Волька:

– Вольку, хай би ви набавили мене ще кілька грóшей, скоро женицца буду...

А Волько йому на те:

– Степане, ти тепера получаєш восемдесят грóшей, а прийде час, то будеш получать п'ятдесят грóшей.

Отак порадував.

9.

На ту Кемпу усі колись старалися втулитися. Розказували, що давно-давно тут залізо видобували з болота та ще якийсь поташ випалювали з дерев. Тої жужелиці над річкою ще й тепера ого скільки, і попелу од спалених дерев, а земля така поживна, що з усього села приходять, випрошують на вазонки.

Прикупив якось і собі на Кемпі землі трохи Островський, що з Росії прийшов, казали, перейшов коло Вонячої кордона, та узав підряд цеглу на костьола робити, що його задумали полячкї звести в Любимені. Й став хату будувати собі на Кемпі, з такими труднощами, з таким горем – мабуть,

витратився таки добре на ту землю. Наварить, було, Ганночина мати бульби та й посилає менших:

– Однесеть, дѣтки, людині, бо шкода...

Як почищена бульба, то несуть з охотою, а як з лущинням – огинаються, соромно нести. А мати просить:

– Несеть, дѣточки, бо вон же ж голодни.

Таки мусять нести. І гладишку узвару якогось із яблук та сливок звареного.

Як трохи очухався Островський, добудував собі хату, то пішов до Зенти на Поляки, взяв у того дочку-перестарку, й привів до себе на Кемпу, де всі по сусідськи замешкали.

А мати Етчина Рухля з Гершком теж недалеко від Кемпи жили. Були у них, окрім Етки, котру держав Волько, ще свій Волько, що в Америку потім поїхав, і Шийка, і Шмилик, і Йосько, і Авульо, і Дулик.

Сталося якось, Шмилик і Йосько взяли курочок декілька зловили, поклали в коробочки да й понесли до Соснополя, до якогось старшого свого, бо, казали в селі, їм не можна було курей самим рубать – треба було ще знать, як це зробити. А на ранок селом чутка пролетіла, що нема вже жидків, що лежать вони у Залужанщині без курей під сосонкою побиті. Хто те зробив – різне балакали, але злостивців не знайшли, а може, й не шукали – кому надумається за тих юдеїв бідних заступатися.

Була лавочка в Гершка невелика, торгували з Рухлею. А що вони наторгують з тими хлопцями, котрі підкрадуться, було, як ніхто не бачить, наберуть в кишені цукерків і вгощають потім дівчат.

Чи ще таке пригадується Ганночці. Такий звичай у них був, що м'яса свинячого їм не можна їсти, а хлопцям же хочеться. То в кого-небудь, хто коле поросю, купить Янкель стегенце, принесе до Ганночки і просить:

– Змаринуй, Ганночко, да ми будем єсти.

То вона й змаринує їм, та й їдять хлопці. Тільки молять:

– Ти ж батьку й матери не розказуй.

Отакі були хлопці.

А батьки їх, Етка з Вольком, то ще притримувалися трохи своїх звичаїв. Рибу їли лише ту, що з лускою і плавниками. А смакоти такої, як в'юни, котрих аж кишіло у ставку та річкових ямах, – і на очі не показуй. М'ясо корови, кози, вівці дозволялося їсти. Ті продукти, що їм можна було їсти, називали вони дивним словом – кошерні, а що ні – трефними. Але й тоді, коли до приготування їжі було взято кошерні продукти, Етка казала: "Не став на вогонь, поки не посолиш", щоб не зашкодило. І страву солила тричі: трошки до вогню, трошки до смаку і трошки наостанок. Садовину й городину вважали кошерною всю, але особливо полюбляли часник. А тому часничний дух у їхній хаті ніколи не вивітрувався.

Дуже вже любили пасоло, ото й садили її люди на своїх городах для продажу юдеям, що приїжджали з Соснополя на закупівлю.

Чи не ті приїжджі юдеї й пустили було чутку по селах, як то добре при советах живеться. А до советов тих рукою подать – два десятки кілометрів і вже кордон. Потяглися люди через той кордон, десь знайшли прогалину, хтось-то переводив, не за так, звичайно.

У кого зв'язок був з більшовиками, то хто вже пішов, там і залишився.

Вирядилося кілька й любименьців – кому не хочеться пожити добре.

– Де гуртове – там чортове, – казав Хома.

Але хто того Хому буде слухати. Хоч і бував він у світах, та все на захід його доля кидала, а як на сході ведеться, то й не бачив... Казав дехто з осадників, що моровиця велика пройшла на тих землях благодатних. Але мало хто в те казання вірив. Ет, вигадують полячку, щоб людей налякати та прихильність їх до советов применшити.

Михтодько – то той у постолах пішов. Продав воли за добрі гроші та й пішов собі за границю. Зловили його полячку ще по цю сторону, почали питати, куди зібрався. А він їм:

– Воли добріє хочу в советов купить...

– Och, psya Krewo, znalyazlesh od kogo kupovach! (Ах ти, пся крев, знатимеш, у кого купувати!) – узялися за нього.

Якісь знайомі місцеві мазури, що коло кордону жили, заступилися за нього і його відпустили. Правда, і без грошей, і без волів, у самих постолах.

А Вакула Мартинков з-за річки, та Миколай Клемезовський, та ще котрийсь почіпляли собі краватки, такими панками зробилися, та й пішли за границю. А їх більшовики й цапнули. «А шо ви за одні?», – стали запитувать. «А чево ви сюда прішли?» – стали перепитувать. «Шпіоніте?», – допитуються. Та й оддухопелили добре й віддали полякам – забирайте своїх. А ті добавили їм і в тюрму на шість місяців кинули. То Миколай Клемезовський довго після того й не побув, помер. А Вакула витримав, але так незлюбив советов, що як ті прийшли і в Любимень, то спочатку по лісах переховувався, а згодом пристав до української партизанки. І поляків так само незлюбив. Стало для нього все одно – що більшовик, що поляк, аби під руку попав.

11.

В гарному місці колись Волько собі хату поставив за річечкою на горбі – садочок, кущі безу весною квітують, внизу вода хлюпочеться у вербах. А перейдеш кладкою – уже й на Кемпі. Під безом лавочку зробили, куди молодь з усього кутка збирається.

Приїжджають хлопці з Майдану до млина молоть чи для якогось гешефту до Волька, і жартують:

– Ну як нам сю котору дівчину до Майдану забрать?

А треба сказати, що в Майдан з'їжджаються з усієї округи по глину білу, щоб хати білити. Більше ніде такої доброї глини немає, хіба в Дерманці, де завод порцеляновий стоїть, але хто ж у таку даль поїде за глиною, як тут ось поруч є.

То Етка їм на те відповідає:

– Як привезете мешок глини, накопаєте, то котрусь я вам уговорю...

Янкель – старший, парубок уже вважає, а Ізю – хлопчак ще, в школу ходить у польську, бо в селі школа польська. А навчається так собі. То вчитель Бродецький викликає Етку в школу, сварить.

Питає якось його однокласниця Зося, як ішли зі школи додому:

– Ізю, і чо ти не гучися, як я ?

– Ну, яка то ти хитра! Тобі оно написати, почитати...

– А тобі шо?

– Еге-е, а мине треба знати, шо воно й до чога!

– Знов матеру твою в школу викликали... Сварить буде тебе.

– А я не пойду додому спати.

Зосі шкода стає хлопця.

– А куда ж ти пойдеш?

– А пойду у Фошку, да вилезу на гольшину.

– То там вовки у Фошці...

– А я на гольшині зроб'ю кубло і там буду сидіти, ночувати.

12.

У Залужжі й хрестяться, й вінчаються, везуть туди й померлих ховати. На батьківщину. Колись, розповідають старі люди, як пан Рожнерський отримав у спадок землю в лісах, то переселив на неї кільканадцять сімей із Залужжя, щоб ту землю обробляли. З тої пори минуло, може, літ і сто, а не рвуть любименьці пуповину з батьківщиною. І родичаються з залужанами, і в гості одне до одного їздять, а що вже пар поєдналося: любименець – залужанка, залужанець – любименька.

Дорога від села до села в один позирок проминає. Коні весело то біжать, то стишують біг, щоб перепочити, розсипаючи в лісові нетрі, притрушені лапатим снігом, у голубінь чистого зимового неба передзвін веселих весільних дзвіночків. Хлопці й дівчата виреготкують або співають. По добре утрамбованій полоззям дорозі сани ковзають, наче човен по стихеній гладіні води. Сонце засліплює очі, коли виїжджають на галявини, а то губиться десь у кронах сосон, коли опиняються в затінку дерев.

Убраній в козушок, з укутаними в солому та опинанки ногами, Ганночці зовсім не холодно, а серце мліє від незвіданого, що її чекає і сьогодні, і завтра, і через багато-багато літ. Думається, що цього щастя, цієї втіхи вистачить на всеньке життя.

Вінчає їх отець Олександр, вже не молодий, але ще й не старий чоловік. Ганночка любить його слухати, як він править по-українськи службу, як казання каже, та так до ладу слова припасовує, що аж дивно стає, як то так людина може.

І їх навчає:

– Живіть у мирі та згоді, з Господом у серцях і ділах, шануйте батьків і землю свою, що усіх тримає на цьому світі.

Залужани-родичі зійшлися, щоб привітати й собі молодих.

З високого пагорба, де стоїть церква, гарно видно заслучанські луки, укриті глибокими снігами, а далі – проглядаються поля й поля з поодинокими хатами й такими ж поодинокими голими деревами. Ганночка там ніколи не була й щоразу, як приїжджає в церкву, чудується: як це так – у нас ліси, а там голі поля, що тягнуться хтозна й куди? Як то можна жити без лісу, звідки і дрова, і гриби, і ягоди, і ще всяка всячина.

13.

Писав кілька років тому отець Олександр до однокашника свого по семінарії, що на парафії в Америці:

«Любий Друже! Може, і добре, що Тебе у краї нема, бо те, що в нас коїться, то нічим не згірш од світової війни. Коротко подам тобі страшні вісти з нашої безталанної землі, і, якщо можеш, подай їх до відома всім українцям на землі Вашингтона; хай знають, яке лихоліття впало на наш край і на нарід.

Побував я нещодавно в полуденних краях Волині і на Галичині, й надивився такого! Поліція й улани б'ють кольбами при наскоку на село, катують людей. По битті іде звичайний грабунок і гулянка, що кінчається диким гвалтом і криком гвалтованих дівчат. Багато скатованих повмирало.

Люде по лісах укриваються, як за часів татарського лихоліття. В селах нема води, бо поліція спустила туди гноївки і пір'я з подушок та перин. Майно розрабоване, стіжки порозкидувані і змервлені. Готове збіжжя злите гасом.

Польські газети цькують на нас своє громадянство, підбунтовують польську молодь. Наші інституції бомбовими замахами одна за одною вилітають у повітря; горять наші приходства і свідомі громадяне; летять шиби в наших інституціях, а польське духівництво підсміхається з катованих наших священників, жінок і народу.

Прошу тебе, подай це до відома світові, а як маєш знайомих, то хай це піде в перекладі й до американських часописів. Я за все сказане беру повну відповідальність, і не маю страху.

Мене вже двічі відвідували і лякали по приїзді, бо хотіли, видко, нотатки поконфіскувати, та не вдалося...».

Але то діється десь там, оддалік від Любименя, од лісової сторони, й відголосок тих подій хоч і долинає сюди, але він приглушений, болю не приносить. А що своїх клопотів доста в селян, ніколи й угору глянути за роботою, то, здається, що то чужа біда і їх вона не торкається. Так було доки не прийшли совети, а за ними й німці... Роз'ятрили ту рану, такий зрух пішов між сусідами, селами, що не дай Боже!

14.

Привезли тоді Ганночку на Ясюкову, за столи сіли. А тісно, хатка маленька, прибудова якась, та й та поділена надвое: з одного боку залишилися свекор і свекруха з Федьом, а з другого їм зі Степаном двері пробрили в кімнатку.

Раніше Гуралі непогану мали хату, але влітку продали і докупили трохи землі в Чертежі, бо на хату, казав свекор, ще стягнуться, а такого случаю, щоб землю вигідно купити, то, може, й не випаде.

Ото всідаються довкола столів, як годиться, пригощаються. Припрошує свекруха:

– Люде, люде добре, вмочайте, вмочайте сметану...

А Ганночка дивиться і думає: “Ой, чи сьо воно сметана, сир якись розколочани...»

Щось там ще стояло на тих столах, тепер уже й не пригадує... Вареники, здається, борщ. І самогонки десь купив Степан кілька пляшок.

Таке весілля було, як і в людей. Зате музика що вже вигравала, то вигравала – як мало в кого.

Гарну таку тернову хустку подарувала тоді Етка Ганночці. Бо хіба не заслужила в них тим пранням і миттям...

... Але Степанові статки її й не тривожили. Якось воно буде, сама в злиднях виросла. Як казав батюшка Олександр, були б тільки мир та згода в сім'ї.

Проте того миру і згоди в сім'ї стало тільки на місяць. У лютому – весілля, а в березні – Степанові на службу в армію.

– Ой, що ж то буде, Степаночку! На кого ти мене зоставляєш? – плакала-примовляла Ганночка.

Але що ж він зробить, як повинність має сповнять!

Пішов – і як у воду. Приходив, правда, на день чи два як свекруха вмерла. На похорони відпустили. Та ще листа прислав. Уже з полону, за рік, може, по тому, як німці Польщу розбили. І з тих пір – мовчок, може, вже й на світі немає, хіба мало людей згинуло ні за цапову душу.

Он і хлопцю вже на шостий рочок повернуло. Прибіжить з двору, як на свою Кемпу придуть із Ясюкової, й питає:

– Мамо, і що сьо воно таке. У Зоськи є батько, у Вітька є батько, а в мене нема... А де сьо вон?

– Хто його знає, – одказує, – десь у светах. Мо', є, а мо', й нема вже...

15.

Ще як була жива свекруха, якось легше Ганночці велося, хлопця та гляділа, часом тепле слово скаже. Начебто і потім не зобижали її, але почувалася зовсім чужою для них, як не стало свекрухи, відстороненою. Хоча й намагалася угодити їм, попопрала, поповарила їсти, але те мало шанувалося. А вже як Федь женився на Степці, то й зовсім стала зайвою.

А як прийшли совети і землю у свекра забрали, то щось наче надломилось в ньому – втратив усякий інтерес до хазяйства, понавищукував книжок церковних і все читав, читав. А в неділю чи в свята йшов у Залужжя в церкву, і з'являвся вдома аж на другий чи третій день, щоб, перебувши трохи, знову піти.

Ганночка до них не мішалася, в неї своїх клопотів було хоч розірвись. І корову держала, бо як же з малим без корови. Ще при свекрусі відвели її за

городом пастовня. Приїхав батько воликами, загородив кошару й виганяла туди корову пастися, наглядаючи за нею час від часу, коли поралася в дворі чи на городі. А вже як зіп'явся на ноги Василько, то садовила і його за пастушка, щоб наглядав, коли та в чужу шкоду спрямується. Тоді Василько сам виганяв, або щодуху лопотів за Ганночкою, щоб звістити її про ту притичину.

16.

...Страх гидким холодним гадюччям уповзає в село, розтікається вуличками, вистуджує людські душі.

Коли горять Чимерна, Дивень, а за ними й Вербень, то поляки, хто залишився, втікають на Березняки, в Галувку, а вже звідти нападають на українців. Забили Никея, встромивши його голову в липу, забили Ганноччиного батька хрищеного на городі. Дивується Ганночка з того, що їхню хату обминають: чи вже ж про Федя ніхто не доказав?

Шкодує, що одразу, як забрали Степана у військо, не повернулася до своїх, на Кемпу, але що ж люди скажуть, думалося тоді. І вже геть зчужіли до неї й дитяти і свекор, і Федь зі Степою як сталася ця заваруха. Свекру наче й байдуже – є вона з дитям чи ні, а Федь і слово недобре може кинути:

– Бач, мазурка, і де ти взялася на нашу голову! Тебе тоже треба було б забить...

А якось уранці заходить на її половину двору свекор. Не такий, як завжди. Щось його мучить, щось хоче сказати. Чи, може, те їй тільки здалося, може, й хотів сказати те, що сказав:

– Я поїду десь, а ти дивися... Мо, й ти втекай... Бери хлопця і втекай.

Повертається і поволі направляється з двору.

Не відчуваючи особливої його прихильності до себе і Василька всі ці роки, Ганночка й собі платила тим же свекрові, але на цей раз почуття жалю до нього заворушилося десь у глибині її єства, стало шкода цю загалом непогану людину, з-під якої, забравши землю, вибили підвалину, котра тримала його досі.

«А таки треба збиратися, – думає увесь день, що б не робила. – Чого вона тут дождеться... Що прийдуть да закатруплять і її, і дитя?..»

Під вечір таки зважується. Збирає в хустку сякі-такі наїдки і собі, й дитяті, щоб було на перших порах, зав'язує за спиною опинанку з Васильком та й рушає стежечкою.

А село німує, мо, вже всі повтікали? Аж ні. Оно Люшок удома, і Люшкова Христя, з довгою такою гарною косою сидить на порозі, лущить пасоллю. Дивиться на Ганночку й мовчить. А та човпе собі, нічого не каже до Христі, чи то ходи, чи не ходи. Аж тут Люшок не змовчує:

– А ми не втекаємо... Ми такіє бедніє, кому ми тра? – пояснює Ганночці, хоч та його ні про що не питає.

– А я то поїду за людьми, – каже вона. – Де люде, там і я буду...

Але де ж тих людей шукати? Казали, десь у Воротному чи в Погоні в лісі обоснувалися.

Виходить за село, на гало. Здалеку чорніє ліс, насувається на неї своєю невідомістю, відлякує. Сутінки густішають і густішають. Що тут будеш робити, куди діватися...

Василько пригрівся в опинанці за спиною, притих, заколисаний ходою придрімав.

Із сил вибивається Ганночка, важко хлопця нести, аж плакати хочеться. Але кого ж попросиш допомоги. Нема кого просити.

Вона усвідомлює, що далі йти не зможе, ще б знаття куди йти, й присідає біля першої зустрічної копиці сіна, обережно, щоб не розбудити, знімає Василька з-за плечей, укутує в опинанку, вириває нору в сіні і разом з ним залазить туди. У сіні добре, тепло, відлітають кудись страхи і Ганночка теж провалюється у сон.

Але перед тим спогад зринає про те, що сама бачила, а що згодом, коли піросла, від людей чула... Як молодих панів Якубовських палили... Як то їм було все те перенести?.. І чи не плата селу прийшла в ці дні за той давній гріх любименьців...

...Дійшло, докотилося й до них. Може, люди самі й не насмілилися б на таке, але приїхали якісь революціонери на конях, питають:

– Як вони тут, пани ваші?

А Макар, Федот і ще хтось там на пана Євгена, розказувала сусідка Євка, зло мали за Ольховик. Дубинá там росла, сінокіс гарний був. То вони або воли заженуть у траву пастися, або якогось дубка вкрадуть... А пан Євген їх за те сварить.

От і прибігли, наговорюють на пана. Євка те почула, просить Макара:

– Нащо ви на чоловіка наговорюєте? Вон же добри...

Але хіба вони послухають!

А тим чужим тільки дай. Збурили людей проти панів, кинулися ті до садиби панської, розграбували хто що запопав, саму ж хату запалили. А пана прив'язали вірвовкою до коня, дали йому образ Миколая в руки... Кінь біжить, а зайшлий чужак на коні сидить і шмагає його нагайкою. Коня підганяє, щоб і пан Євген біг. То мати Ганноччина як закричить:

– Ох, людошки, нашо ви сього чоловіка мучите, шо ви з його хочете!..

Як поженеться інший за матір'ю, то вона ледве втекла, а з нею і Ганночка втікала, в бур'янах зашпортовуючись..

А пан Євген тримає образ Миколая в руках поперед себе і біжить за конем, щоб не впасти.

І погнали його так десь на Перетоки. Казали потім люди, що водили-водили його так та й розстріляли і на старих могилках у Перетоках пригребли в канаві. Потім, правда, хреста хтось там поставив.

А коли сестри почули, що його вже нема, то вони ховалися-ховалися, а тоді й надумалися на таке, що...

Ворушиться Василько, щось муркоче крізь сон, й доки Ганночка його заспокоює, спогад перескакує на інше, ближче.

Приходить якогось дня на Ясюкову Етка зі своїм меншим.

– Ганночко, бачиш, немці нас виловлюють, в Соснополь забирають у якесь гето. А то ж, кажуть, смерть. Хай мой Ізьо в тебе побуде, з сього боку села ніхто не знатиме, попасе корову. А ми десь найдемо собі месце да я його й заберу...

Так страшно, так страшно, що не дай Боже. Тож Федь із Степою у дворі, а вона до них притулена – як чужа. Але де ж ти подінешся, не одкажеш людині в такій просьбі...

– Оставляйте, Етко, що вже буде те буде.

Залишився Ізьо, не схожий на себе став, присмирнів. Бо вже хлопчак такий, що все розуміє, по хазяйству старається допомогти, з Васильком поколегував.

Спутає Ганночка корову, виведе в кошару, покличе хлопців:

– Диветься мене добре, щоб у шкоду не пошла.

Але де там! Загалуняться чимсь, а корова перестрибне плотик і в Никейове. Побачить те Никей, вижене корову і свариться на хлопців:

– Ох, трасця вашої матери! І куди ви дивитесь, щоб вам повилазило...

Воно тієї й шкоди немає. Пастовень недавно скошений, сіно висушене і поношене до клуні, а отава ще тільки-тільки відростає, але що ж ти тому Никейо скажеш, як недогледіли таки корову.

Коли Никей неподалік свариться, то нічого хлопці й не кажуть, поприщулюються, щоб таки не получить по вухах. А як Никей відходить, то вже увераться починають:

– І якої шкоди вона йому там наробила! – каже Ізьо.

– Ніякої, – погоджується з ним Василько.

– А давай як Никей не буде вдома, заженемо корову на його пастовень нарошно, – пропонує Ізьо.

Василько роздумує над такою пропозицією, йому й хочеться віддячити тому сердитому дядьку, але й матері лячно.

– Мо, не треба? – заперечливо питає товариша.

Той роздумує і погоджується:

– Мо, й не треба. Бо получимо так, що ого! І од Никей, і од матери.

Хоч руки так і сверблять відомстити, але в Ізьовій голові зринає думка, що не в його становищі зариватися.

18.

Сірий похмурий день, мжичить. Ізьо з Васильком наглядають за коровою, яка никає в кошарі і шукає соковитішу отаву.

– Дивись, дивись! – штурхає Ізьо під бік Василька і показує рукою на недалеку стерню, де походжає багато великих гарних білих птахів. – Буськи в ірїй збираються...

– А шо таке ірїй, Ізю, то вельми далеко, аж за Ольховиком?

– Хе-е, скажеш, за Ольховиком! Туда, може, тиждень чи три треба летіть.

– Як у Германію, де батько мой?

Ізьо задумується.

– Хто його знає, мо', й даліше.

– Ізю, – не вгаває Василько, – а ти був у ирії?

– От дурень! Хіба б я сюди вернувся, якби попав тудя? Там, кажуть, добре, всенький рок зими нема.

– І шо, і снегу нема? – дивується Василько.

– А нема!

– Ото їм добре там!

– Кому, буськам?

– І буськам, і всем-всем, хто там живе.

Замовкає Василько і якийсь час хлопці мовчки спостерігають, як лелеки гордовито походжають по стерні, а то котрийсь змахне крильми, відірветься від землі, пролетить кілька метрів, і знову опуститься на неї, щось вишукує своїм довгим гострим дзьобом.

– Ізю, – порушує мовчанку Василько, – а там війни нема?

Ізьо, що думає про щось своє, перепитує:

– Де війни нема?

– Ну, в ирії?

Ізьо задумується, а тоді невпевнено відповідає:

– Нема... А де там той войне взятсья, то ж ирій...

Тим часом хлопці помічають, як з-за повороту дороги вилітає мотоцикл з коляскою, а в ньому сидять троє воєнних.

– Немци! – шепоче Ізьо і уклякає при землі під кушем лози. – Лягай, ховайся! – наказує Васильку.

Той і собі притискується до землі. Якусь мить вони навіть гóлови поховали в траву, але цікавість перемагає, позирають крадькома то на буськів, то на німців, що, зупинивши мотоцикла, зіскакують з нього, ноги від довгого сидіння розминають. Прибульці хлопців помічають, помічають і їхній переляк, бо пальцями показують у їх бік і регочуть.

– Ти не забув, шо я твой брат Саша, як будуть питать? – шепоче Ізьо до Василька.

– Не забув, – ображено відповідає Василько.

Один із німців знімає поперек грудей почепленого автомата і довгою чергою б'є по лелеках. Птахи тривожно кричать, знімаються в небо. Але два білих горбочки залишаються на стерні.

Німці прощально махають до хлопців руками, всідаються на мотоцикл і їдуть.

Ще довго-довго сидять Ізьо з Васильком у своєму сховку в заціпенінні, аж поки наважуються встати, підійти до буськів. У хлопців по щоках течуть слъози.

– Треба їх поховати, – каже Ізьо. – Йдем по заступа.

– За шо вони їх? – питає Василько.

– А людей за шо? – відповідає по дорослому йому на те Ізьо.

Хлопці йдуть до хлівчика, беруть заступа і повертаються на пастовень.

– Давай отут, под лозою, – пропонує Василько.

– Давай, – відповідає Ізьо.

Василько ще малий, йому й заступа утримати в руках важко, а Ізьо вдвічі старший, то копає ямку, приносить буськів у неї, нагортає горбик землі.

– Тра ще хреста поставить, як хоронять, то завжди хреста ставлять, – пропонує Василько.

Ізьо виламає з вільшинки дві палички, здирає з лози лико, перев'язує навхрест ті палички і втикає в землю. А тоді повертається в той бік, куди від'їхали німці, і махає кулаком:

– Ну, я вам покажу, за все за все.

19.

Старий Гершко помирає так зненацька, що ніхто й не думав, що те станеться. Чогось була Ганночка коло їх хатки, аж чує крик. Як заскакує всередину, то бачить, що Гершко на долівці лежить, а з рота тільки піна пре.

– Ой, Ганночко, чи ще вон буде? – питає її перелякана Рухльочка.

– А я хіба знаю, чи вон буде, – одказує на те Ганночка і – в двері. Та бігом стежечкою-кладкою через річечку додому.

– Тату, то ж Гершко умер!

– Тьху, дурне якесь, я ще-но од Гершка йду, целый вечор з Гершком сидимо, балакаємо...

– Йдеть-но побачите, вже Гершка нема!

Да й зосталася Рухльочка сама.

Спочатку, правда, не сама була. Хлопці були, але як війна почалася, десь попрощадали. Ну, Волько то, як мовилося, в Америку виїхав, Авульо залишався коло неї, але його потім забрали німці в Соснопіль, як облаву влаштували. Шийка і Дулик, мабуть, теж там опинилися. Етка зі своїми навідувалася, як ще не повтікали були. А як уже повтікали, то й залишилась Рухльочка сама. Кому воно треба старе? Навіть німці, як наїжджають інколи в село, обминають лавочку, де днює й ночує Рухля.

За тепла ходить селом з хати в хату: то там хтось дасть щось із собою, то там, або посадять за стіл поїсти. Але багато хто боїться і в хату пустить – ще приїдуть та поб'ють, що юдеїв ховаєш...

І на Ясюкову до Ганночки часом приходять. Пригостить її чимось Ганночка, посидять, поговорять та й іде собі. А якось Василько мовить до матері:

– Хай би ту Рухльочку вовки десь у корчах з'ели...

– Да шо ти таке кажеш, хлопче? – здивувалася та.

– А як умре, то нам ще й ховать їє треба буде...

А вже як зима прийшла, мороз ударив, то й сидить Рухльочка у своїй будочці, замерзає потроху.

Якось Ганночка до своїх на Кемпу навідалася, взяла кусочок хліба та й украдки, щоб ніхто не побачив, понесла в ту будочку, розщепила руку Рухльоччину, котра й слова мовить уже не могла, та й вткнула в неї.

За днів кілька хтось побачив, що Рухльочка вже нежива, та й дають знати на Березняки Яську – родичу далекому Гершковому. Приїжджає той Ясько воликами, та й вивозить Рухльочку на Груд, де й закопує.

А по тому ще й розказував комусь:
– Таку єє мати, ще й хлєб у руках був!...

20.

Той спомин з малих лїт, як панїв у їх Любименї палили й що сталося по тому, ятрить Ганноччину пам'ять, не полишає її.

...Попоравши щось по хатї, мати бере її за руку та й до сусїдки відводить:

– Євко, хай моя Ганночка коло тебе поседить. А я пойду на город, щось зроб'ю да й приду...

– Хай поседить, – на те їй Євка. – Я сьогодні вдома буду.

Весна хоч і рання, а тепла-тепла, бруньки на деревах набубнявіли, травичка в дворї зазеленїла, пробує в рїст пїти, бджола якась причепилася до Ганночки, все дзижчить та дзижчить – одїгнати не можна. А поза тим дзижчаннєм – і на вулицї, і в усьому селї – тихо-тихо, наче вимерло село – всї на роботах. Весняний день, кажуть, рїк годує.

Грається собї Ганночка тим, що на очї трапиться: то травинку якусь запопаде, роздивляється, то жучок якийсь проповзе – цікаво, куди це він? То з бджїлкою гомонить:

– Ай, яка ти погана, причепилася, лети собї десь, медок збирай, –усовїщає її Ганночка.

А тїй хоч би що ті усовїщання, знай, дзижчить і дзижчить, здається от-от укусить.

Євка щось вишиває. Коли це піднімає голову:

– Ой, що сьо вони, Ганночко, таке роблять?

Ганночка й собї переводить погляд туди, куди дивиться Євка. А там стежечкою од згарища своєї хати, що на згїрку в обрамленнї почорнїлих од вогню дерев, їдуть пани.

Що воно таке „пани”, то Ганночка не дуже й знає. Чула, як батько казав матерї: „Люди вони добрі. Нащо з їх так познущалися...” І вона теж думає, що то люди добрі: їсти щось дадуть, як забїжить, було, до них, і зовсїм не сваряться, як в городї щось вирве, морквину яку чи горошину.

На другий день, як зруйнували панську садибу, а пана Євгена кудись поволокли конем революціонери, йшла Ганночка з матір'ю неподалїк панського будинку спаленого, бачать: лежить щось. Мати каже:

– Подставка под вазона... А гарна яка!

Коли люди громили-розтягали панське добро, то, хтось, мабуть, загубив чи, мо', й так викинув, як непотрїб.

Узяли вони з матір'ю ту підставку, вазона на неї поставили, гарно так стало в хатї.

– Ой, що сьо вони, Ганночко, будуть робить? – перепитує в розпачї Євка.

А панночки їдуть стежечкою до ставу. Якї там панночки! Дївчини три їдуть. Галя, Валя і Ганюта – навїть імена їх Ганночка знає.

Перелїзають через плотик, що відділяє їхнього города від ставу. Одна нахилилася, щось там довбе, довбе, подає іншим, щось прив'язують на шїї, ступають на мостик дерев'яний, що з берега углуб веде, за руки побралися.

То так одна – шубовсть у воду! То так друга – шубовсть!

– О-йо-йой! Людочки, - кричить Євка. – Ратуйте, людочки, сьо ж топляца!

Повертається на той Євчин крик Ганюта, що стоїть ше на містку, прикладає пальця до вуст, мовчи, мовляв, махає на прощання рукою – і собі за сестрами бух у воду.

Бачить Ганночка: то лікоть покажеться, то рот покажеться, то нога... Волосся закручене в одної на голові – то ковпак волосся покажеться. Кипить, кипить, а тоді: бух! Вода зімкнулася. І нема. Тиша.

Аж біжить Оксен, десь узявся... І Назар Касянов, що пас гуси над ставом... Євка кричить... Але що вже тут зробиш.

Не пригадує Ганночка, на той самий чи на другий день їх повитягали. Адамчик Домуньовський повитягав. Вода ще велика була, то вельми кричали-голосили, щоб і сам не втопився. А він заперне, знайде одну та й виносить на берег. Так усіх трьох поклав у рядочок на сплавку та й лежать. У волоссі їхньому, в очах сміття...

Їде на коні чужий якийсь, котрийсь із тих, що з пана Євгена знущалися, з революцьонеров казали:

– От бачте, вони потопилися, бо їм ставок ще був. А вам усім і ставка не хватить, як прийде ваша пора...

Та й поїхав. Натомість десь узявся своїми воликами Ворона, поскидав їх на воза, викопав неподалік на горбочку в їхньому ж городі яму та повкидав у ту яму і закопав.

21.

Через кілька літ по тому, як пани потопилися, селом чутка розлетілася: прийшли Вороні документи, щоб управляв землею, що залишилася по Якубовських. Хтось то дав знати ще одній сестрі, Августі, яка за живих ще панів у Америку виїхала, що їх уже немає.

Казав сусід Хома, той, що в усіх усюдах побував: і на царській війні був, і в полоні в австріяк був:

– Шоб ви знали, закон у людей таки є, шо де ти не живеш, а ежелі спадок остаєца, то маєш на його право...

– Маєш то маєш право, – казали в селі, – але шоб такому босяку те право передавать... Привалило дурню добро...

Воно й так, не був хазяїном той Ворона.

Не лежала душа у Ворони до землі і все тут. Інші з ранку до ночі на нивках гарують, щоб зібрати щось, дітей прогодувати, а він то посеред дня до Рухльочки в лавку загляне, чарку перехилить, то ще в когось знайде закропитися, і де вже йому до сівби-косіння ставати.

– А гонь єї хай возьме, ту роботу, всенької не переробиш, – казав.

Правда, до однієї роботи був таки вдатний. Ще коли живий був, висватав наймитові своєму пан Євген дівчину з Бистрич, сироту якусь, казали, без роду-племені. І пішли у них дітки чи не щоліта. Сміялися дядьки:

– От уже хоч на одне справний то справний!

Як ті діти росли, то, мабуть, тільки їм відомо, але якось росли.

Коли од панської садиби залишилося згарище, то вирив собі Ворона на Залав'ї землянку, настягав чогось із того, що залишилося після Рожнерських, що люди не забрали, та й так собі жив-поживав. Нікому до нього діла не було.

Але умів і любив ще Ворона поговорити. Що мастак був, то мастак на балачку. Пригадує Ганночка, як перші поради прийшли та як збирали на яке-небудь зібрання, то без Ворони воно не обходилося. І так гарно виступає, так уже хвалить совєцьку владу. Але часом, як добре перебере, то й таке загне:

– Хай живе совєцька влада! А ви, черті полосатіє, землю оддайте!

Але те було вже пізніше, через літ і літ як отримав Ворона документи на управління землею Якубовських.

А ще розпорядилася Августа, що, мовляв, продайте той кусок землі, що в Зарудді, і в пам'ять про мого брата й сестер побудуйте церкву. Але де ж поляки будуть будувати церкву! Всі повноваження на ту землю перебрав на себе ксьондз.

Продали вони ту землю, а за кошти придбали в соснопільського пана десь за Ужинцем кілька гектарів лісу. Та нарізали його й побудували тимчасово каплицю. А вже згодом почали зводити мурованого костьола із цегли, яку випалював за ямками Островський.

– І так село стало будьто-би всуціль польське, – розповідала уже згодом сусідка Євка, коли у довгі зимові вечори приходила до них на посиденьки.

– А Ворона що ж? – допитувався брат Петро.

– А що Ворона, – одказував батько. – І Ольховик за ним остався, і Заруддя, і тут в Любимені трохи землі було... То вон поїде на Заруддя, хтось там йому пляшку поставить да вже й оддасть кілька десятин мов би в оренду. А податок чи платить, чи не платить – хто те знає. Саміє люде платять. І Ольховик роздав людям, і в нас гектар був, чинш платили...

Думає собі Ганночка, що те, може, й спасло Ворону. Бо коли прийшли поради й стали забирати у багатих усе і самих багатих на Сибір одправлять, то Ворона їм заявив:

– Шо? Яки я пан, я землю людям роздав!

А що тут заперечиш, коли роздав таки. Так і zostавили його поради, не стали десь вивозити, як інших.

22.

А ще розповідала Євка на тих посиденьках:

– Еге, ви думаєте Августа за так землю Ворони одписала? Якби то!

Там така придибенція сталася... Знамо, наймитував Ворона у Рожнерських. Шось по хазяйству робив, як тра було, за коньми дивився. А як не було кучера, то й виєжжав з паном куда-небудь. А хлопець був у молодості нічого такий. То вже потом розпилося, розволочилося. Ну і, значить, дело молоде, вподобав вон сю Августу. Якби оно вон вподобав, то ще таке, а то ж і йой приглянувся. Шо тут будеш робити! Одговорювали і пан Євген, і сестри, і чим вже не лякали – а хоч би тебе що. А стидота ж перед такими, як саміє, шо з батраком, видать, придеца породичаца. А тут така штука... Не знаю, хто їм нараив і як у їх те получилось, але якось одправили вони Августу в Гамерику.

А йому ще й девку з Бистрич висватали... Отак тобі, з твоїм Вороною! Я думаю, коб вони знали, чим закончиться, то й саміє втекли б у ту Гамерику. Але хто ж мог подумать, що своє люде одне на одного пойдуть, да бить одне одного почнуть... Пани... Якіє вони пани, такіє саміє, як і ми люде, ну, трохи землє мали...

А те вже Ганночка од батька чула. Хоч і невдатний господар був той Ворона, але собі на умі. Побачив, що із землею, яка дісталася йому від Августі, управлятися не може, то й найняв у поміч хлопця метикуватого з того села, звідки його жінка була. А парубок той грамотний був, щось там писав Вороні, якусь бухгалтерію вів. Часом і батько з ним знався. Як треба було податок за землю орендовану платить.

Грамотний то грамотний, але хто б подумав, що потім такою великою людиною стане той писар. Десь пропав був на кілька літ, а то чутка пішла, що кар'єра в Гутянці відкрив, камінь добував та десь аж у саму Варшаву відправляв. Люди ходили до нього, наймалися на роботу. А як війна советов з німцями почалася, то став «Бульбою». Де не повернись, то все: «Бульба, Бульба». Військо велике зібрав із хлопців з довколишніх сіл...

І Ганночці випало раз чи й два того «Бульбу» побачити. Як прийшла якомсь до своїх на Кемпу, то сидить у хаті якийсь нестарий чоловік, такий високий сухоребрый дядько, борода руда, вечеряють з батьком і про щось розмовляють.

Не дослухалася, про що вони там говорять, бо батько дуже не любить, коли хтось мішається не в своє, але почула краєм вуха як прийшлий казав:

– Як здобудемо Україну, то з Бистрич зробимо гóрода... Школу гарну збудуємо, щоб нашим дітям було де вчитися, церкву муровану поставимо, народний дім, де буде все українське, вулиці забрукуємо, світло проведемо... Багато що зробимо і в інших селах і городáх...

І дивно було таке чути Ганночці, бо як то із тих Бистрич він буде гóрода робить?... І хотілося б того гóрода й собі побачить, яким-то він буде...

– Ми всю Україну змінимо, вся Україна стане як гóрод! – мріяв гість.

Посидять вони так із батьком, повечеряють, поговорять, та й всідається той чоловік на ровера і їде собі, як ні в чому не бувало. Дядько то й дядько. Але воно не втаїш, хто то такий. Чи хто із своїх сказав, чи сама здогадалася, але знала вже на другий раз, що то «Бульба». Та й який він «Бульба»! То ж Тарас із Бистрич, що у Ворони колись за писаря був!

А як на Великдень приїхали бульбовці, да зібралось людей чи не все село біля костьола, да вийшов наперед той Тарас, і став говорити до людей:

– Ви добре знаєте, хто я такий. Із Бистрич родом і у вас доводилося бувати ще до війни. Бачу багато знайомих облич. Був, як і ви гречкосієм, камінь у кар'єрах добував. Але нам сьогодні треба не тільки гречку сіяти та камінь бити, а й Україну здобувати, ворогів наших бити. Маємо і від комуністів, і від німців боронитися, бо й то нам не друзі, й то нам не друзі. То я й кажу молодшим: хлопці, йдіть із нами, будете воювати за Україну... А старші пам'ятайте, якого ви роду-племені, що ніхто нам не здобуде держави, як ми самі цього не доб'ємося.

Так порозказував-порозказував та й поїхали собі. А з ними й кілька хлопців сільських подалося, Марко поїхав, Антох, ще хтось, піддалися на ту агітацію. А чимало парубків з Любименя згодом то до Блися з Переток – «Гармоніста» – поприставали, то, казали, до якогось «Дубового», «Хмари», «Черешні», «Чорноти»... Хто до кого, хіба мало її, то української, то совецької партизанки по довколишніх лісах ходять...

Марко ще є, а Антоха під Гутянкою вбили, як бандерівці на бульбівський штаб напали.

Важко збагнути те Ганночці – всі наче б свої, всі балакають, що воюють за Україну, а одне на одного нападає, нищить.

23.

І совецька партизанка заходить до Максимової хати, й бандерівці, й бульбівці, й мазуре... Хто не приб'ється до Переток, то хати не минає. Якось так ладить з ними батько, що ніхто на нього зла не тримає.

І хто не прийде-приїде – усім мусить їсти дати. Ще й пляшку на стіл поставити. Посідають та й балакають про все. А Віктор і собі вмощується неподалік, слухає ті балачки.

Та найчастіше до них «Бульба» навідується. Часом приїжджає з хлопцями своїми, а часом і сам. Якось на ровері приїхав, то вже Віктор вдовольнився – накатався з його дозволу, що потім руки-ноги боліли так, що ворухнути не міг.

З їх розмов та розповідей батька Віктор знає, що «Бульба» – давній батьків товариш ще по Любименю. Ото як найняв Ворона бистрицького хлопця, щоб той вів йому бухгалтерію, то й заприятелювали вони. Відтоді знаються. Правда, Тарас згодом зайнявся політикою, гуртував коло себе хлопців з довколишніх сіл, щось вони там замишляли, і Максима агітував приставати до них, але той відмовився:

– Не моє то дело воювать з властю, – одказував щоразу, як той заводив мову про це. – Я все більш коло землі ходить звичний.

А то на декілька років зник був десь Тарас, казали бистричани, що нібито посадили полячку його в тюрму, а потім вислали од границі з советами подалі.

А як почалася заваруха між німцями і поляками, то й об'являється знову в своїх краях, знову починає хлопців довкола себе гуртувати. Максим на той час уже давно в Перетоках жив, спочатку у приймаках був, а там і на свою хату з Текльою стягнулися, дітей понароджували, ростили. Але коли Тарас навідався до нього після довгої перерви, то зустрічає його радо. Посиділи, погомоніли, проте на пропозицію пристати до січових хлопців Максим знову відмовляється.

Не сердиться на нього за те «Бульба» – на той час його вже «Бульбою» кличуть, кажуть, що має чималеньке лісове військо, котре, як німець пішов на советів, спочатку йменує українською міліцією, нібито приставши до німця, а потім, коли виходить з-під його власті, – «Поліською Січчю» Української

Повстанчої Армії. І добре дошкуляє німцю, бо не дарма за його голову той обіцяє крупні гроші. Але ніхто з поліщуків не лакомиться на них.

Так триває до того часу, поки на Волинь не приходять галіціанти. Потроху-потроху вони опановують командні посади в новостворюваних загонах української партизанки, перебирають на себе назву повстанчої армії, створеної «Бульбою». А після того, як «Бульба» відмовляється підпорядкуватися їм, – розпочинають проти нього справжню війну.

Знаючи, що до Максима навідується «Бульба», Блись показує якимось йому вимогу шефа військового штабу групи «Заграва» – нової УПА «Славути» до відділів бульбівців. Там пишеться:

«Від імені Української Повстанчої Армії наказую:

До 8.9.1943 год.12 – перейти зі зброєю у відділи УПА. По цим терміні вважатиму Відділи Бульби за ворожі та буду змушений силою підпорядковувати наказам Головного командира УПА.

Зголошуватись – місцевість Хмелівка – відділ Негуса...»

– Ото, – дядьку, – передайте своєму другу, хай не грається, бо у нас велика сила і проти єї вон не попре, коли жить хоче.

Максим і передає ту розмову з Блисьом, коли «Бульба» знову приходить до нього. А заодно і запитує:

– Шо ж ви, хлопці, не поділили меж собою? То ви з більшовиками воюєте, то з немцем, а то вже й помеж собою не ладите?

Задумується «Бульба», аж Віктор, який із-за груби спостерігає за тією розмовою, подумує, що дарма батько питає, бо хто ж на таке буде відповідати?

Але «Бульба», зібравшись з думками, починає:

– Знаєш, Максиме, я тоже часто думаю над тим, про що ти питаєш. І причина всього мені бачиться от у чому. Коли в липні сорок першого року відділи УПА «Поліська Січ» розпочали свою збройну акцію, то галичани заявили щодо неї своє негативне ставлення. А коли й вони побачили, що іншого шляху до здобуття України немає і теж почали створювати свої загони, то непорозуміння виникло в тому, що ми відмовилися підпорядковуватися проводу Степана Бандери і це трактується як прояв отоманії та анархії з нашого боку... Є український уряд, хай у вигнанні, але він є, і йому, а не якійсь бандерівській партії, ми підпорядковуємося. Ми вважаємо, що замість розпалювати міжусобну війну за владу, братовбивства треба змобілізувати всі сили народу до боротьби із зовнішніми ворогами...

Ту розповідь-сповідь Віктор слухає мало не з відкритим ротом. І хоч у ній не все йому зрозуміле, але вперше «Бульба» постає перед ним не просто дядьком Тарасом, хай і прославленим у краї командиром партизанів, про якого говорять хто з повагою, хто з ненавистю чи острахом, а врівні з тим справжнім козаком Тарасом Бульбою, про якого читав у книжці, якому хотілося вірити, за яким хотілося йти.

«Бульба» замовкає, задумується. Задумується і батько, а тоді порушує мовчанку:

– От ти, Тарасе, кажеш про братовбивство... Але ж то війна, як не ти вб'єш, то тебе...

– Правду кажеш, Максиме, – продовжує «Бульба». – Як не ти, то тебе. Такий закон війни і нікуди від цього не подінешся. Вбивати мусиш, але вбивати ворога... А коли без усякого розбору, як то кажуть большевики, без суда і слідства, винен в чомусь чи ні, ворог чи ні, дітей вбивати, жінок безборонних...

– Всякие є люде, поприставали до партизанки, – мовить на те Максим.

– А ми, старшини, що підняли людей на справедливу боротьбу, маємо відповідати за всіх. Щоб ніхто не ганьбив наш рух, наш поступ, щоб був він чистим і чесним.

«Бульба» примовкає, щось пригадуючи, а тоді продовжує:

– Думаєш, на мені не лежить ганьба за те, що кілька десятків слабодухів у Олевську взяли участь у розстрілі юдеїв? Чув про таке? Коли ми створили Олевську республіку, але німці стали вимагати, щоб ми пристали до їх акції по розстрілу мирних людей, то я оголосив розпуск свого війська, видав наказ, щоб усі козаки разходилися по домах і затаїлися до тих часів, допоки я не покличу їх знову до зброї. Більшість так і зробила, але одна чи дві чоти не послухали того наказу і разом з німцями розстрілювали юдеїв. А вину на кого поклали? На всіх бульбівців, на «Бульбу»... Проте я з чистою совістю навіть перед Господом Богом можу сказати: наказ стріляти тих людей я не давав. Більше того, коли дізнався про акцію, що її готують німці, то послав своїх людей оповістити їх, щоб вони ховалися... Шкода, що вони не повірили, не послухали...

...В ту ніч ще довго розмовляють «Бульба» з батьком, а Віктор всотує у себе сказане, мов пересохлий мох дощові краплі. І йому багато що просвітлюється в голові, стає зрозумілішим.

А самого «Бульбу» Віктор відтоді вже й не бачить, не заходить більше до них. Одні кажуть, що вбили його бандерівці десь під Гутянкою, коли напали зненацька на його штаб, а інші бають, що вдалося йому з того бою вивернутися живим, лише дружину його Анну захопили з собою і замордували, а сам «Бульба» подався десь у світи. Коли запитує про те Юрка Блися, то Блись йому відповідає:

– Ниякого «Бульби» і нияких бульбовцов немає – все українські націоналісти називаються бандеровцями!.. Запомнив?

24.

Професора Ганса Коха, уродженця Львова, колишнього сотника Української Галицької Армії, а нині визнаного авторитета в українських справах, гауптмана розвідки й зв'язкового між Альфредом Розенбергом та групою армій «Південь» терміново доправляють спеціальним літаком з Полтави, де він на той час перебуває, у Рівне для виконання особливого доручення, але якого – йому не повідомляють.

У столиці райхкомісаріату «Україна» професор відразу ж постає перед моложавим, злегка зсутуленим, з коротко підстриженим рудуватим йоржиком

генерал-лейтенантом, який повідомляє, що його, Дітріха барона Зонтаг фон Левенгаупта, призначено командуючим операції по знищенню українських партизанів, що діють в лісах Полісся. Дивізія служби безпеки, кілька територіальних бригад і поліцейських полків з відповідним важким озброєнням мобілізовані й уже знаходяться на марші. Вдалося оточити основні сили противника й локалізувати його на порівняно невеликому просторі. Дальший успіх є лише питанням днів і декількох енергійних прочісування лісу. Проте в ході операції партизанам вдалося заманити до пастки і взяти в полон підрозділ курсантів військового училища, а також гебітскомісара з його охороною. Партизани запропонували переговори для обміну полоненими. Командування сухопутних сил дало дозвіл на такі переговори, але тільки до шостої години ранку післязавтра. Вести їх доручається пану професору як такому, що у свій час воював в Українській народній армії і відтоді підтримує з деякими українськими керівниками тісні стосунки.

Генерал також зазначає, що ворог може висунути дві вимоги: обмін полоненими і передача йому зброї. Пан професор має обстоювати таку позицію: обмін полоненими, особливо пораненими й хворими, дозволяється, що стосується передачі зброї, то про це не може бути й мови. Про інші можливі вимоги ворога потрібно буде доповідати негайно. Водій, який надається у його розпорядження разом із всюдиходом, він же водночас і радист, буде налаштований на хвилю командування операцією. Якщо переговори зірвуться, післязавтра о шостій ранку генерал скомандує про наступ, не раніше й не пізніше.

Уже прощаючись, барон довірливо повідомляє, що серед полонених курсантів знаходиться і його вісімнадцятилітній син, а тому, як матиме пан професор таку можливість, то хай якимось його підтримає...

25.

Листвинці, коли ще за мирних часів їхали на базар у Берестя, то теж до Максима заїжджали в Перетоки, ночували. Або як назад поверталися. Правда, тепер листвинці на базар не їздять, їм уже доступу сюди такого немає. Бояться, що поб'ють, як перестрінуть. А батькові, хочеш-не хочеш, а таки треба до Листвина – пашню якусь змолоть, бо муки вже на дні бодні на кілька зачерпів. А на жорнах не накрутиш, та й черга до них а черга. Любо-дорого було, коли ще не спалили Волькового млина в Любимені – близенько, їхали з усієї округи як до себе. А як німці євреїв позабирали і як Волько зі своїми утік, то млина хтось і пустив за вогнем. Може, ті самі німці, а може, й свої... Хіба мало ходить усяких...

Бере Максим кілька своїх мішків пашні, сусід Роман – Юрка Блися батько – попросив і йому змолоти кулик, Віктор всідається на підмогу, й рушають. Будь-що-буде, вб'ють то вб'ють, не сидітимеш склавши руки, голод, як кажуть, не тітка...

До Листвина можна дістатися і так, і так – і з одного, і з другого боку. Батько подумав і каже:

– Давай поїдемо через ксьондзове... Може, нияке лихе не стрене.

Таки ніхто не перестрів. Приїхали. Але не встигає батько з мельником за стіл сісти, як приходять совети – партизанка їхня. Вони якраз у Листвині стоять. Навіть гутянець один знайомий трапився серед них. Поручкалися, і собі за стіл посідали.

– Чого приїхав, Максиме? – питає гутянець.

– Молоть.

– Пожди до вечора, бо як удень побачить нємчура, що дим іде, то й летять бомбить. А ввечері вже змелемо і тобі, і нам.

Так і вийшло. Цілу ніч мололи. Ото вже любота була Віктору – роботи йому ніякої не дісталоя, вистачало дорослих, то він у кожен закапелок в млині заглянув, усе роздивився.

Млин – було то диво таке для хлопця, що й не розказати. І про велику круглу бочку з водою, під яку щоразу дрова кочегар підкидає, і про величезний чорний локомобіль, що лежить, мов добре вгодована свинья, і рохкає, а від неї пас іде через отвір у стіні до коша, крутить камені...

А біля коша мельник стоїть, увесь припорошений мукою, тільки очі блищать, та все командує час од часу:

– Засипай!

На ту його команду дядьки піднімають над кошем мішки з пшеницею і висипають у його ненаситне жерло, а внизу, як зійти сходами з помосту, те зерно, перемелене вже, сиплеться білим потоком у великий дерев'яний ящик. А з нього такі ж запорошені дядьки вибирають те мливо у мішки і відставляють у сторону.

До світанку змололи все, що було, погасили вогонь під котлом, щоб німець диму не побачив, сідають гуртом снідати.

– Хлопци, кудою мине єхать? – питає батько. – Через Ужинец до Косара да на Перетоки, чи сюдою, через ксьондзове?

– Тудою єдь, кудою сюди приїхав, – відповідає гутянець.

– А як вийдуть вашіє хлопци да заберуть муку?

– Тебе, – каже, – ніхто не чепав, як ти сюда єхав, ніхто тебе не зачепить, як будеш і назад єхать.

Таки справді ніхто не зачепив.

26.

Терешкова хата стоїть у Залужжі хоч і не на самому березі Случа, але таке місце вдатне, що й куди – хай там яка вода в річці весною чи коли, а до хати не дістає. От і нині Случ вийшов з берегів, хоч і до осені береться – не дарма старі люди кажуть, що вода своє візьме – не було весною, то жди літом чи осінню.

А дощі йдуть тиждень чи, мо', й два, розбурхалася річка, запінилася, не річка, а море тобі – од берега до берега залило луг. Хто не встиг копички якої

сіна накошеного та нагребленого забрати додому, то й пропало – пішло за водою

І кладки, що на той берег переїжджали, забрало. Весною воно простіше: знають, що буде повинь, то посходяться з села, знімуть настил, самі палі остануться, пройде крига, а за нею і вода – і знову настелють. Але щоб під осінь така вода – то хто ж міг подумати. Зірвало кладки, пішли за водою.

Пізньої ночі хтось тарабанить у вікно.

– А яка там біда в таку пору товчеться, – бурчить Терешко, але встає, виглядає через шибку в темінь, а тоді йде до дверей.

Знає, що краще відчинити, бо як вже заповзялося, то спокою не дасть, двері виламає, вікна поб'є, а все одно в хату добереться, ще й домашніх може покатрупить. Хіба раз бувало по селах...

У дворі проглядується військовий з автоматом на плечах.

– Не бойся, старик, разговор єсть, вийді.

Взувається в чоботи-плисаки, бере в сінях весло – здогадується, за якою потребою викликають. Не вперше. Прийде совецька партизанка: "Старик, перевезі..". Прийде українська партизанка: „Дядьку, перевезіть на той бік...”.

– Маладець, старик, понятлівій, – похвалив невідомий. – Нам на тот берег нада.

З темноти виходять ще двоє. Теж у військовому, з автоматами.

Терешко відв'язує човна, сідає в нього сам, а за тим садить незнайомців. Поки пливуть лугом, човен слухняний, і хоч течія зносить його потроху навкоси річки, але за кожним помахом весла все ближчає і ближчає той берег. Але раптом, як впливають на старе русло, човна підхоплює, розвертає вздовж річки і, наче тріску, несе у вируючий вигин Случа. Гребець налягає на весло, та човен його не слухається, крутиться у вирі і... перекидається.

Терешко й не помічає, де поділося двоє, а третій схопився за його рукав і борсається у вируючій воді, затуляючи і його, Терешка, під крутий берег, де пиниться з особливою силою. Обпалює думка: „Отам уже буде й капець, стуля не виберешся. Там така яма і стільки коріння...”. І та думка змушує напружитися, рвонутися щосили від незнайомця. Руки того розщеплюються, й Терешко встигає ще побачити, як течія підхоплює обважніле тіло й вода поглинає його.

Терешка вода викидає на берег, мо', за кілометр від хати, живого, а двох утоплеників прибило у лозняка аж під Мокрим. Третього так і не знайшли. Казав зять Семен увечері в черговий свій приїзд до тестя, що з одного утопленика сумку зняли, то там якісь документи були. Важні документи. І передали їх надрайоновому провіднику. А той подякував Терешку.

27.

Чіпким поглядом гауптман окидає наполовину закопані в землю бліндажі з кругляків, укриті зверху, щоб не видно було з повітря, сосновим віттям, до одного з них тягнуться телефонні дроти. Двері бліндажа відчиняються й він опиняється в доволі просторому приміщенні, вздовж стін якого стоять

декілька лавок, а на брускових стінах висять мапи, як зазначив гість, одна з них – з точним станом бойових дій на східному фронті. З-за масивного столу з товстих дощок піднімається високий сухорлявий чоловік у застебнутому френчі без відзнак, схожий на Дон-Кіхота, яким того малюють у книжках. Чоловік ступає назустріч Коху і міцно тисне руку.

– Командир Української Повстанчої Армії отаман Тарас Бульба, – відрекомендовується він. – Пан професор за довгу дорогу, очевидно, зголоднів? – запитально-стверджувально продовжує отаман.

Дорога справді була і тривалою, і важкою. Поминувши одне за одним поліські містечка, їх всюдихід убився в таку лісову гущавину, якої навіть бувалому в бувальцях Коху не випадало бачити. Але щоразу, як тільки починало здаватися, що вже край, далі їхати немає куди, біля машини з'являлися чи то пастушок, чи якийсь старезний дідуган або й молодичка і показували рукою, наче знали куди й до кого вони прямують:

– Вам туди...

А згодом і взагалі доводиться на якомусь хутірці залишити машину під наглядом його господаря, а їх самих – гауптмана, радиста та ще унтер-офіцера із фольксдойчів, котрий теж знає українську мову, а тому взятий в цю поїздку – пересаджують на воза і вже так доставляють до партизанського постю.

...Декілька молодих людей із військовою виправкою вносять до землянки щойно зварену паруочу картоплю, нарізане тонкими шматочками сало та квашені огірки. Після такого сніданку «Бульба» і Кох без формальностей переходять до проблеми, заради якої зустрілися.

Розмову розпочинає отаман:

– Ми вдячні вашому командуванню, що воно призначило саме вас своїм парламентарем і що завдяки німецькій оперативності вас змогли так швидко доставити до нашого табору. Вас, мабуть, поінформували, що велике полювання на УПА можна було б вважати успішно закінченим, якби нам не пощастило взяти в полон дві сотні вашої курсантської школи й викрасти одного гебітскомісара.

– Я маю доручення вислухати ваші пропозиції щодо їх звільнення...

– Саме для цього ми й запросили перемовини. Щонайперше, нам потрібна зброя! На прикладі попередніх боїв ви повинні визнати за нами вміння здобути собі зброю самостійно. Але ми не хочемо проливати власної крові й ведемо мову лише за ті склади, що знаходяться на зайнятих нами територіях. Відкличте охорону цих об'єктів, і величезна кількість людей по обидва боки нашого кордону залишиться живою. Ось тут відмічені ці склади і кількість охорони.

– Я не уповноважений вести переговори на цю тему, але про вашу пропозицію доповім своєму командуванню...

– Будь ласка. А щоб полегшити прийняття ним рішення, передаю вам список таких складів...

Кох бере в руки надрукований на машинці список складів і подумки відзначає, що цей список міг би зробити честь кожному німецькому штабу.

«Бульба» продовжує:

– А тепер наступний пункт. Курсанти!.. В даний час у наших руках перебуває три офіцери, один фельдфебель, 17 унтер-офіцерів та 178 курсантів .

– Що ви збираєтеся робити з ними?

– Ми пропонуємо вашому командуванню їх обміняти, – отаман тягнеться до одного з документів, що лежать перед ним. – Для цього ми дозволили собі невелике співставлення. За кожного поміченого тут німця ми вимагаємо названого по імені українця.

«Бульба» передає Коху список. Навіть поверхове ознайомлення з ним свідчить, що отаман добре поінформований, бо навпроти прізвища кожного українського полоненого вказано місце і час його затримання або арешту, а також його теперішнє місце ув'язнення. Лише біля перших шести прізвищ стоїть знак запитання.

– Це недавні політичні арештанти СС, – пояснює отаман. – Усіх заарештованих, як правило, страчували. Але, будемо сподіватися, названих тут ця доля обминула...

Кох зітхає з полегшенням – серед вказаних навпроти шести німецьких прізвищ молодого барона Зонтага немає.

«Бульба» те помічає і, ніби між іншим, зауважує:

– Генеральський синок у списку нижче ...

«Отже, йому й це відомо», – подумки констатує Кох

Коли він відкладає список, отаман продовжує:

– Крім моїх вітань, можете передати своєму командуючому ще й таке: пари складені так, що виключають дискусію, тобто побажання будь-яких змін не беруться до уваги. І нам буде шкода обійтися з тими вашими курсантами, яких не обміняють на названих нами українців, за законами воєнного часу .

– Тобто розстріляти?

–Око за око, зуб за зуб! Але можете доповісти своєму генералу, що ми хочемо уникнути цього.

Після деякої мовчанки отаман продовжує:

– Залишається ще останній пункт: полонений гебітскомісар. Я готовий обміняти його на двох українських націоналістичних лідерів, які були заарештовані вашими службами декілька місяців тому. Ви знаєте, що вони належать до табору моїх політичних супротивників і той факт, що я заступаюся за них, може здатися вам дивним. Але нічого дивного тут немає – наші розбіжності тимчасові, а справа, за яку стоїмо, – понад усе!

Тим часом всередину заходить посильний і кладе «Бульбі» на стіл якийсь папірець. Той читає, наморщує лоба і знову звертається до Коха:

– Ваш радист намагається зв'язатися з передавачем у Рівному... Нашою домовленістю це не було передбачено, але й не заборонено. Я дам наказ не заважати передачі. А взагалі, мене дивує, що ви надаєте перевагу радіо, а не телефону. Ось, будь ласка, – він показує на телефонний апарат і пояснює, хитро посміхаючись: – Ми дозволили собі підключитися до однієї з ваших ліній далекого зв'язку. Так що можете поговорити зі своїм командуванням...

І між двома ворожими штабами відбувається розмова. Ганс Кох доповідає своєму шефу про переговори, додаючи багатозначно, що, наскільки йому відомо, всі військовополонені перебувають у доброму здоров'ї.

Потім до лінії підключається унтер-офіцер і розпочинає детальну передачу списку кандидатів на обмін.

А згодом у бліндаж в супроводі партизанського охоронця заходить і радист, котрий повідомляє, що радіограма й повідомлення потрапили за призначенням й завтра вранці треба чекати на відповідь.

28.

Посилає батько в Любимень Віктора:

– Йди до дядька Петра да забери вола.

Петро перед тим прийшов позичив вола, щоб зі своїм спрягти дров навозити.

Забирає того вола Віктор, веде. Як повертать на Перетоки, перестриває його якийсь з автоматом. Смеркає вже, не видно хто то. Гукає:

– Ей! Ей!

А Віктор вола по ногах по передніх дубцем періщить, щоб ішов швидше.

А той гукає:

– Віхтор, стань!..

Ну, коли знає його, то треба стать. Та й хіба втечеш...

Аж то сусід Юрко Блись. Бувало, тільки совецька партизанка з'явиться в селі, то приходять Юрко до Віктора:

– Бери-но запрягай свого вола, а я свого да поєдемо по дрова по сухие.

Запрягають воли, їдуть у ліс. Заїдуть у глушину, а Юрко йому й каже:

– Ти постой тут, а я пойду пошукаю сухостою... Ниде не одходь од воза.

Еге, не одходь, так його хлопець і послухав. Візьме воли та прив'яже до колеса, щоб нікуди не пішли, і собі назирці за Юрком. А той одійде трохи од воза, та й гукне пугачем. А йому у відповідь: "Пу-гу!". Чоловік кілька вийде. Постоять, про щось поговорять і прощаються. А Віктор тим часом біжки-бігом до воза, відв'яже волів і чекає.

Прийде Юрко:

– Ходив де?

– Не-а...

– А не брешеш?

– Якби я пошов... – показує на волів: – Дивись, як воли посцяли на одному месці, а якби я покинув волів, то вони пошли б...

– Правду кажеш.

Бувало, що після таких їхніх відвідин лісу наскочить українська партизанка на большевицьку, і постріляють трохи одні по одних.

А це вже з рік, може, як Юрко і собі в ліс пішов. І от стрілися.

– Де ти ходиш? – запитує Віктора.

– Батько за волом посилав до дядька Петра, то забрав і веду додому.

– Кажуть, там большевики стоять десь недалеко, шитовці?

– Мо', такіє большевики, як і ти. Хіба розбереш?

– Ну, се то, – каже, – воно і так. Але як будемо сидіть і нічого не робить, то що з того буде? Передують нас большевики.

І тут, як часто це буває з ним, Віктора якийсь бомок кусає:

– Знаєш шо, Юрко?

– Що?

– Кидай ти сього автомата да будемо волами їздить!

– А ти знаєш шо?

– Шо?

– Коб мене хто гинчи сказав!..

– То шо було б?

– Больш би вон не казав такого!

На тому й розійшлися.

29.

Збігають дні за днями, а від Етки ні слуху, ні духу. Не казала Ганночка нічого хлопцю, а сама думала: «Немає вже її, забили десь...»

Аж ні, одного гарного сонячного ранку Етка приходить. Розповідає, що у Яська на Березняках знайшли з Вольком і Янкелем пристановище. Каже: «Кругом ліс, корчі, то ніхто й не заглядає. Але вдень – то ховаємося на горище, а вночі – у хаті».

Ізьо радіє, що й не розказати. Крутиться біля матері, заглядає в очі, тулиться до неї. «Що то своє», – думає Ганночка, поглядаючи на свого Василька, й переконуючи себе, що вона нізащо б його на когось не оставила.

А той стоїть похнюплений, от-от розплачеться. За ці тижні він здружився з Ізьом, що й розлучатися не хоче.

– Будь у нас, – просить. – Мамо, хай Ізьо в нас буде...

– А мо, й так? - непевно озивається Ганночка.

Але Етка заперечує:

– Не-не-не, ми поїдемо до своїх. Хай уже разом будемо, будь шо буде.

Розплакалися обидві, обнялися та й віддаляються Етка з Ізьом стежечкою у високому різнотрав'ї.

І довго дивиться їм услід Ганночка, аж поки не сховаються за базюківським бар'яком. Й відтоді не полишає її думка: де то вони, чи живі? Бог знає.

30.

Перестрічає Хома, якого німці настановили старостою в Любимені, Трохима з Мантачок.

– І шо ти тут все ходиш да ходиш? – допитується. – Винюхуєш шо?

– Да я, дядьку, солі пришов поменяць на якусь пашню, ести нема шо...

– Ну-ну, показуй-но ту соль.

Розгортає вузлик, показує Хомі.

– А дай-но сюди, я подивлюся.

Бере Хома вузлика, зав'язує обережно й промовляє хитро:

– Як власть, я реквізую в тебе сю соль.

– Дядьку, да побойтеся Бога!

– Бог далеко, а власть отута вона, – проказує Хома і йде до своєї хати.

А Трохим, хоч, вважай, і парубок вже – у сльози. Не хоче, а вони самі накочуються, очі застилають.

Навертається на те старий Іван Гончарик, розпитує:

– Чого просльозився, хлопче?

– Мати послала мене з соллю, щоб вименяв зерна якого, бо немає що ести вдома, а Хома взяв і забрав...

Шкода стає Іванові хлопця, запрошує до хати:

– Ходи-но, хлопче, зо мною, мо, щось придумаємо.

Витягує з-під полика кулик з житом.

– Подставляй свою торбу, – звертається до Трохима.

Той підставляє торбу, зерно золотим ручаєм перебігає в неї.

– Йди, годуй свою матер.

– Дякую, – ледве вичавлює із себе Трохим. – Вік не забуду вашої доброти.

31.

Отаман «Бульба», вибачаючись, відлучається в нагальних справах, а Коха відводять в окрему землянку, де він чекає на звістку від свого командування. Тим часом вечоріє. Котрийсь з партизанів приносить гауптману вечерю: сушену яловичину, чорний хліб і мед. Він ніяково зупиняється в кутку і каже:

– Пане сотнику, у нас тут подекують, що ви знали отамана Петлюру й полковника Коновальця... Сьому правда?

– Правда, – відповідає той. – З полковником Євгеном Коновальцем я був у дружніх стосунках і служив у штабі головного отамана Симона Петлюри.

– Може б ви розказали нам щось про їх?

– Охоче, як тільки дозволить отаман Тарас Бульба.

– Батько вже дозволив...

Ганс Кох ледве встигає повечеряти, як його тісне помешкання заповнюють партизани. Він розповідає їм про визвольну боротьбу українців двадцятих років, про героїзм їх старших товаришів, про підступи ворогів, про помилки й недоліки. А наприкінці про отамана Петлюру й полковника Коновальця. Повстанці мовчки слухають, доки не вихоплюється один:

– Чого сьо Германія воює проти нас? То ж колись разом були...

Допоки Кох збирається з думками, за нього відповідає літній сивий чоловік, до якого всі, як видно, ставляться з особливою пошаною. Він звертається до хлопця:

– Германія пошла проти України, бо вона любить смерть. Немци люблять смерть больш як наше козаки своїх девчат. Саме од немцов походить приказка, що воювать треба, зневажаючи смерть і вмирать зо смехом. Україна дасть їм таку возможность...

...Невдовзі надходить повідомлення стосовно виставлених «Бульбою» умов звільнення полонених: про передачу складів зброї не може бути й мови, а названі у списку для обміну українці зібрані, наскільки це можливо в межах військового сектора і цієї ночі будуть доставлені вантажівками в обумовлене

місце. Звідти пан гауптман може особисто забрати їх і відомим йому шляхом доставити до штабу партизанів. Але треба зважити, що остаточного дозволу на обмін з боку політичних інстанцій ще не отримано, є надія, що підтвердження надійде протягом ночі. Стосовно обміну цивільних полонених на гебітскомісара рішення так само ще не прийняте, на нього також чекають сьогодні вночі.

Про це Кох повідомляє «Бульбі», на що той відповідає:

– Навіть якщо ви й не доставите мені усіх названих нами українців, однаково одержите усіх своїх. Та щось мені підказує, що обмін не відбудеться. Мовчанка ваших цивільних установ викликає підозру, і я відчуваю небезпеку...

На ранок Кох без якихось пояснень отримує вказівку покинути партизанський постій.

...Їх всюдихід нарешті виривається з лісової гущавини на обрамлену вербами дорогу, яка тягнеться долиною річки, і впирається в довгу колону машин, заповнених піхотою. Бачачи це, унтер-офіцер смачно лається, водій-радист, що сидить поруч, дивиться на гауптмана стривожено, а того самого сковує льодяний холод. Тут і гадати немає потреби: операція з прочісування лісу в напрямку партизанського табору отамана «Бульби» от-от розпочнеться.

Проїхавши ще трохи, на узліссі перед добротною селянською хатою вони помічають штандарт командуючого. Коли Кох заходить до нього, знервований, з аж почорнілим од безсоння і переживань обличчям, генерал дякує професорові за досягнуту з партизанами домовленість, а також повідомляє, що верховне командування сухопутних сил дало дозвіл військовим на обмін полонених при умові, що цю акцію схвалить райхсфюрер. Проте райхсфюрер затримав цивільних заарештованих, яких вимагає повернути отаман, і послав генерала вирішувати це питання з райхскомісаром України. Однак заступник райхскомісара заявив, що той зараз на полюванні, а він «за браком попередньої інформації з боку військових, які діють на українському терені, у даний час за це не відповідає».

Тоді генерал зателефонував начальнику генерального штабу верховного командування сухопутних сил і висловив йому все, що він про це думає. Той обіцяв негайну допомогу. Це було вчора ввечері. Оскільки час підпірав і генерал мусив діяти, то дав команду виступати.

Стурбований тим, як розвиваються події, Кох повертається до свого всюдихода і зморений напругою останніх днів і ночей впадає в дрімоту. Через якийсь час у двір в'їжджає кілька всюдиходів з озброєними до зубів вояками, з одного з них виходить незнайомий гауптману бригадефюрер СС і заходить у штаб. Згодом відчиняються двері селянської хати й на порозі з'являється генерал у похідній формі, з біноклем і планшетом. Він підкликає гауптмана до себе й повідомляє, що з ним хоче говорити новий командуючий. Ще раз дякує за сумлінну роботу і прощається.

Коли професор заходить у хату, новий командуючий, знімаючи портупею і впевнено вмошуючись на стілець, де недавно ще сидів генерал, суворим тоном

повідомляє йому, що всі переговори, які проводив з бандитами вермахт у своїй горезвісній сентиментальній східній політиці, скасовуються. Офіцери, які брали участь як ініціатори або парламентарі в тільки що скасованій акції, повинні будуть відповідати перед військовим судом. А місія пана гауптмана закінчена і він може повернутися назад залізницею туди, звідки прибув.

32.

В тихий сонячний день йдуть Віктор з матір'ю в сосняк за могилки глици нагребти, щоб укрити на зиму копці з бульбою, аж тут чують: зататакав кулемет – таки кулемет, Віктор в тому вже добре розбирається – десь близьенько, а потім і поодинокі гвинтівочні вистріли почулися. Дивиться Віктор – біжать два німці, один із пістолетом в руці шкутильгає, в полах довгої шинелі заплутуючись, а другий з гвинтівкою на плечі, підтримує того, що шкутильгає.

– Мамо, мамо! Оньо немци...

А мати второпати не може:

– Шо, га, де?

– Ет, старе, – махає рукою й кидається й собі за тими німцями, оддалік правда, обережно з-за кущів виглядаючи.

– Куди ти, дурню, – пробує зупинити його мати, але де там, цікавість пересилує страх і відчуття небезпеки.

Дошкутильгали німаки до Пашкової хати на Гнилиці, упали під плотом, віддихуються. Здалеку Віктору погано видно, але той, що поранений – мабуть, офіцер, бо й форма якась не солдатська, і другий так вже упадає біля нього, щось розпитує, пробує перев'язати поранену ногу. А тоді поспішає до хати і щосили гамселиць то в двері, то у вікно.

Віктор бачить, як із хати виходить Пашкова Ганька, перелякано вслухається в те, що говорить їй щось німець, а потім кудись вона біжить.

Німці, сторожко озираючись, уможцуються за вуглом хати. Через якийсь час у двір в'їжджає парою коней дядько Пашко, разом з німчуком кладуть пораненого на воза, прикриваючи його соломною. Пашко заходить у хату й виносить з неї якусь вдяганку. Німець перевдягається в Пашкові штани, сорочку, свій одяг ховає в солому, обоє всідаються й собі на воза і рушають.

Й аж тоді з'являється із-за клуні Пашкова Ганька. Віктор осміліває, наближається до двору.

– А куди-то вони поехали? – пробує випитати у Ганьки.

А та відмахується, як від надокучливого бомка:

– І преч ти носа всунеш свого... Воно тобі тра?

Звісно, що треба. Як потім потроху-потроху дізнається од людей Віктор, все було так. Ті німці од бульбівців з полону втекли, а за Перетоками на нивці на совецьку партизанку напоролися. Отак і прибилися до Пашкової хати.

І одвіз тих німчурів Пашко в Соснополь, де їх гарнізон стоїть, і здав, як положено. Мало хто й бачив із селян ту пригоду Пашкову, а хто й знає про неї, то притримується принципу «Мовчи, глуха – менше гріха».

Але Ганька, мабуть, таки розказала про Віктора Пашку, бо той перестрічає його через день і питає:

– То що ти там позавчора бачив?

А Віктор прикидається дурником:

– Шо ви кажете, дядьку?

– Де німци поделися, бачив?

– А чорт їх знає. Десь побегли й побегли.

33.

Зачастив Трохим у Любимень: сют-тут та й з'явиться. Думалося, воно хоч і війна, а молоде до молодого тягнеться. То на вечорки до дівчат прийде, то у свято якесь об'явиться. Не обминає і Кемпи, до Гончариків, наче до своїх, заходить. Посадять його за стіл, їсти щось дадуть. А Трохим по-дорослому то про те мову заводить, то про інше розпитує. Коли що скажуть, а здебільшого й промовчать.

Аж одного разу Зося підходить до батька, шепоче:

– Тату, дивіться, що в нього...

А в того наган з кишені виглядає

Бачить те шепотіння Трохим, розуміє, про що йдеться, і каже:

– А ви знаєте, хто я?

– А хто тебе знає, – відповідає йому на те Петро.

– Я партізанськи разведчик, пришов убить Хому за те, що вон у мене соль одняв.

– Хі-х, – аж руки опустила Уляна. – Шо ти таке, хлопче, кажеш? То ж усе знають, шо ти до нас заходиш, німци і нас поб'ють!

– А причому тут ви? – розгублюється Трохим.

– Та як-то причому? – дивується Петро. – Скажуть, шо то ми навели тебе на Хому.

Замислюється Трохим, обдумуючи почуте.

– Да й Хома не таки вже погани чоловік, – продовжує Петро.

– Еге, непогани, а старостою чого став?

– А я тобі скажу, шо нічого такого поганого вон людям і не зробив...

– А доброго?

– Не роби, хлопче, того, шо ти задумав, – втручається знову в розмову Уляна. – Не бери греха на душу. Як вон зло яке зробив людям, то його Бог покарає.

– Еге, поки Бог до його добереться, а я вже тут, – пробує сперечатися Трохим, але вже не з таким запалом, як раніше.

– Як тобі його не шкода, то нас пошкодуй, – мовить Петро.

– Вас пошкодую, – здається на ту мову парубок. – Хай живе, поки нашіє не придуть.

З тим і прощається.

34.

...Уже в Полтаві до рук Ганса Коха потрапляє донесення про результати тієї операції з ліквідації партизан Тараса «Бульби». Незважаючи на щільне оточення, основні сили бульбівців не вдалося не тільки знищити, але навіть і затримати. Як пояснюють військовики, бандити unikнули розгрому завдяки непрохідним болотам. Правда, було захоплено багато складів зброї, а також штаб партизанського ватажка та місце утримання військовополонених. У ньому знайшли трупи двох офіцерів, 17 унтер-офіцерів, одного фельдфебеля та 177 курсантів. Одному офіцерові і одному курсанту вдалося втекти. Бригаденфюрер СС, що командував операцією, героїськи загинув у бою.

Згодом унтер-офіцер, з котрим професор ходив на переговори і який був розжалуваний за те в солдати й відправлений на фронт, зустрівшись випадково Кохові в одному фронтовому містечку, розповість, що тим курсантом, якому нібито вдалося втекти, а насправді «Бульба» його відпустив, був син генерала. Разом з офіцером, теж відпущеним за компанію, вони прибилися до одного глухого поліського села, староста якого допровадив їх до німецького гарнізону.

...В останні липневі дні 1944 року, перебуваючи у шпиталі, Кох прочитає прізвища генералів, які у зв'язку із замахом 20 липня на Гітлера покінчили життя самогубством. Серед них буде й ім'я генерал-лейтенанта у відставці Дітріха барона Зонтага фон Левенгаупта .

35.

Ганночка, клопочучись у дворі, розгинає спину й запримічає, як через нивку, від Никейових, йдуть німці. Вона ще їх ніколи не бачила, так сталося, що фронт через їхній Любимень прокотився непомітно, іншою стороною, а тут як жили люди у своїх щоденних клопотах, так і продовжують жити. Були-були совети, а вже, дивись, німець, кажуть, мало не до Москви доходить.

Аж отерпла вся Ганночка, але що будеш діяти, коли пізно й собі ховатися. Лише Василька, що поруч грався, до себе притулила.

– Дивися, оно немці до нас ідуть, – мовила.

– Мамо, – одказує їй на те, – я буду втекать.

– Кудаж ти будеш утекать?

– А я як побегу, да на дедове поле, да до брошка...

– О, – з докором промовляє Ганночка, – бач, яки ти. То ти втечеш, а як немці мене заб'ють тута, чи заберуть, то де ж ти будеш, до кого прийдеш, кому ти треба?

– Е, як таке, то я буду з вами, – йде на поп'ятну Василько.

Лише й встигає Ганночка, узявши малого на руки, зайти в хату, як німці вже у дворі щось по-своєму гелгочуть. А двоє і в хату пригинки вступають, з подивуванням на обличчях розглядають тісняву й убожество сього житла.

Один із них, ще зовсім юний русявий хлопчак, побачивши Василька на руках у матері, шугає рукою в кишеню френча, дістає звідти щось загорнуте в кольорову обгортку і простягає Василькові:

– Бітте, бітте, мальтшік! Кушайт чоколят...

Хлопчик запитально дивиться на матір – що та скаже. А що ж вона може сказати, чи заперечити непроханому гостеві. Киває згідливо.

Василько простягає несміливо й свою руку назустріч німцевій і бере те, що його названо чоколятом.

– Кушайт, кушайт, – припрошує німець, – чоколят зер гут!

Не так усвідомлюючи, до чого спонукає той, як інстинктивно, Василько розгортає шелестючий папір і відкушує шматочок темнокоричневої плитки. Смакота, якої ще ніколи не відчував, розливається в роті, по всьому тілу.

...Так і залишилися в ньому на все життя два яскравих спомини про німців – постріли мотоциклістів у лелек і плитка шоколаду, простягнута русявим завойовником.

Старший тим часом, розглядаючись по хаті, помічає на столі потертого від часу конверта з любими йому німецькими поштовими знаками, бере його в руки, запитально дивиться на Ганночку, мовляв, звідки тут ця дивина?

– Письмо... Од чоловіка...– мимрить та, докоряючи собі подумки, що забула сховати його, коли вчора ввечері, поклавши Василька спати, втомлена-перетомлена за день, витягла з-за Богородиці отриманого листа від Степана, єдиного відтоді, як пропав десь у світах, і за виробленою вже звичкою, вглядаючись у кожную буквочку, в кожную закарлючку, мало розуміючи, що вони означають, бо ж читати не вміє, усе ж наче поговорила з самим Степаном, наче виповіла йому всі свої образи й жалі, накипілі за день чи й роки, відколи пропав у світах.

– Чоловек мой, батько сього малого, у вас, у Германії...

– Яа, яа, Германія, – гелготить німець. – То ест зер гут, зер гут! А потшому ті не ту-ту Германія?

– Нихто мене не бере, не везуть туди, – знаходиться Ганночка. – Я з малим осталася, куда я поеду з їм?

– Яа, яа, – якає знову німець і махає рукою напарникові, мовляв, пішли.

Ганночка дивиться, як виходять з хати, як щось розповідають тим, що залишилися надворі, як гуртом покидають подвір'я.

Опускається знеможено на лаву, притулює до себе Василька і сльози самі ллються з очей.

36.

Петро з Уляною і Зосею теж у збіги подалися, притулилися в ліску на Удодовій. Поставили воза на галявинці так, щоб од нього проглядалася довколишність, а їх менше хто бачив. На воза накинули рядна, кінці яких звисають по боках аж до землі й утворюють сякий-такий прихисток, куди можна кинути оберемок сіна, залігти й переспати ніч. Але який то сон, коли кожен тріск галузки, кожне шелестіння в кущах нічної птахи чи якогось

заблукалого звірка насторожують, переповнюють серця страхом: чи не по їх душі прийшли вже?

Удосвіта, ще тільки засірілося на світання, прокидається Уляна від якихось непевних звуків. Виповзає зі свого укриття, окидає поглядом довколишність і віддалік у біло-молочних сутінках проглядає постаті.

– Петре, Петре! – трясє чоловіка, що спить на возі. – А хто сьо так пригинки бежить?

Той, мов і не дрімав, заметушився, заспішив:

– Буди Зосю і втекаймо!

А з молочно-білої сутінковості долинає:

– Правим флангом заході!.. Левим флангом заході!..

Хватає Уляна Зосю за руку, на возі лежать клумаки з одежею, але не вони опинилися в іншій її руці, а гладиска з молоком – думала потім, як усе минулося: нащо вона їй була здалася? – й кидається в сторону болота, в очерети.

А Петро вовтузиться з волом, той упирається, не хоче одриватися од паші. Й так шкода його покидати – добрий віл, стільки роботи переробив, а скільки ще може переробити!

Але мусить Петро прив'язати його до вільхи, а сам, уже запримічений нападами, де нагинці, а де й поповзом шукати власного порятунку. Й коли вже, здавалося, його не буде, утикається в поросле осокою озерце, плюхається в нього мало не з головою і затихає.

І чує тільки тупотіння ніг та голоси «Пся крев!... Тутай мусі биць...». І постріли. Та ще стугоніння свого серця, що б'ється так, ніби має от-от вивалитися з грудей.

Може, ціла вічність минає допоки все затихає. А ще одна вічність минає, як одважується винирнути зі свого сховку, задубілий од льодяної пізньоосінньої води, але втішений, що залишився живим. А тривожна думка крає серце: де Уляна із Зоською, чи сховалися, чи мо?..

А вони за кілька кілометрів, аж під Переспую опинилися, забилися в корчі і пересиджують напасть. Тільки Уляна раз за разом повторює з плачем: «Вже вола нема... Вже нема нашого вола...» Аж то думка її шпигає: «Мо', сьо й Петра нема?! А мо', сьо й Петра забили?» І заходиться риданням, а за нею Зоська й собі.

Уже розвидніло, сонячні промені пронизують верхівіття дерев, висушують вранішню росу, але сліз не можуть висушити,

– Будемо йти шукать батька, – каже Уляна до Зосі. – Але де ж то його шукать!

Вони виходять з лісу на преполосоване нивками і рівчаками, порослими осокою й козником, гало й зустрічаються очі в очі з Петром.

– Вола, я чув добре, – каже Петро. – забрали мазуре. – Я чув, як гнали його...

– А хай йому лихо, з тим волом, – одказує на те Уляна. – Добре, шо ти є.

...Од Любименя залишилось попелище. Де ще вчора були хати, стоять обвуглені тліючі зруби. І тільки печі стримлять непорушні, упираючись коминами в небо. Стоять обгорілі дерева, що ще вчора впритул приступали до хат, закриваючи їх од вітрів і негоди. А цієї негоди й самі не витримали.

У дворі Люшків лежить горілиць поколота багнетами Христя і мертвим поглядом дивиться кудись увись. А неподалік, теж неживий, скоцюрбився Люшок.

– Не дивись на таке, – одвертає Уляна малу, що заціпеніла з жаху від побаченого.

Повз тліючі дворища вони пробираються на свою Кемпу. І від їх хати зосталася лише купа попелу та де-не-де чорніють головешки. Лежить обвуглене теля, липа, що росла у дворі, може, сотню років, стоїть обчухрана, з почорнілим гіллям.

Зачувши знайомий людський дух, десь із-за кущів бузини ремигнула корова і те ремигання освітило Улянину душу таким розчуленням, яке, здавалося, ніколи й не приймало її.

– Рижа!... Рижа!.. – гукає вона і кидається за бузину.

Обнімає, цілує Рижу як найріднішу істоту, може, як не обнімала, не цілувала Петра у найжагучіші ночі їхньої молодості.

– От добре, що дідова хата стоїть. Поживемо пока у ній.

Дивиться Уляна: а й справді свекрова хата нечепана стоїть, мов хтось її оборонив. Буде де притулитися...

Не встигає вона так подумати, як то з одного вікна хати, то з іншого шугає полум'я, вогнем береться стріха і вже вся хата перетворюється у велетенське кострище, запалене не знати ким.

– От тобі й пожили, – каже Петро глухим, простудженим од довгого сидіння у льодяній воді голосом.

Його починає тіпати, і з тим тіпанням нічого не може вдіяти, не годне його зігріти навіть палахкотюче вогнище, що своїми безжальними язиками лиже небеса.

У такому напівзабутті він ще довго тицяється від одного до іншого хатнища, що дотлівають, щось ніби вишуковуючи, а тоді каже до Уляни:

– Треба йти в Погоню, до людей, до своїх.

Шукає якогось налигача, накидає його на корову, обертається до згарищ, хреститься і рушає. За ним рушають і Уляна із Зоською.

37.

Над Листвином стоїть несусвітній крик і лемент. Горять хати, реве худоба, покинута в палаючих хлівах – чимало її назбирали німці в гурти й табуни, щоб відправити на поповнення продовольчих запасів армії, але немало й живцем підсмажується на пекельному вогні.

Та, власне, не для заготівлі продовольства прибули каральні загони з Житомира, Рівного в ці лісові села – те так, побічно. Великі сили кинуті на

упокорення місцевого населення та знищення партизанів, що так дошкуляють окупаційній владі.

...Спецзагін парашутистів, скинутий улітку літаками з Росії, встиг уже обрости місцевим населенням, здебільш поляками, які пристали до прибульців, шукаючи їх підтримки в міжусобиці з українцями, й все активніше дає про себе знати пошкодженням залізничних колій, нападами на залог у довколишніх містечках, вбивством то тут, то там військовиків вермахту, поліційних сил.

Вивідувачі з Рівного ще декілька днів тому доповіли в загін, що готується така акція і партизани спішно відійшли в глухі ліси, залишивши Листвин, в якому їх гостинно прийняли селяни на постій. Подався з ними й дехто з місцевих чоловіків. Але більшість, з пристаркуватих і немічних, дівчорі й жінок, залишилися...

Та ніхто їх із собою й не збирався брати: чи не подумали «батьки»-командири, що з ними станеться, як прийдуть німці, чи байдужими були до їхніх доль, порятувати б свою школу...

І от над Листвином стоїть несусвітній крик і лемент, горять хати, реве худоба, покинута в палаючих хлівах, гітлерівці виловлюють людей, хто де заховався, щоб перебути біду, й заштовхують до Геньової клуні, що стоїть на пригорку.

Геньо – добрий господар, то й клуня в нього добра: не одну копу жита міг сховати, не одну копицю сіна на зиму запасти від негоди. Але щоб людей ув'язнювати в ній – то до такого ще ніхто не додумався був.

В сіро-брудній вдяганці наїзники все зганяють і зганяють у клуню од малого до великого, а деякі жінки, що недавно розродилися, й немовлят на руках мають. «Як то їм тут, у такій тіснєві, днювати чи й ночувати буде? – шкодує дехто. – Й доки їх тут триматимуть?»

І тільки коли за бранцями закриваються на засув двері, коли через щілини вони бачать, як наперед із гуртів вояків виступають декотрі з них з якимись трубами, що з'єднані з розбухлими наплічниками, коли із тих труб виривається вогонь і миттю перекидається на солом'яну стріху, лиже - вгризається у вистояний, висохлий за десятиріччя зруб, а дим все більше й більше окутує довколишність, забиває подих – до бранців приходить усвідомлення того, що їх чекає. І дикий, розпачливий зойк виривається з грудей кожного, зливається в одне протяжне виття, що лине, здається, аж до самих небес, так, що чують його у найвіддаленіших закапелках усенького білого світу.

Але те лише здається. Не чують. Стоять прихоськи віддалік, щоб вогонь ненароком не обпалив лиця, мовчки спостерігають, а на обличчях - ні співчуття, ні, тим більше, каяття.

Не чують того стогону-крику і вчорашні постояльці, що кинули напризволяще людей, які їх прихистили, годували й обігрівали...

38.

І в Перетоках теж суцільне пекло.

Німець з автоматом на грудях у зеленій плямистій одежі, якимось аж ніби ліниво виганяє хатніх надвір:

– Век, век, век! – штовхає Віктора, що пробує опиратися.

А надворі зловісний гамір – худоба реве, зачинена в палаючих хлівах, стовпи полум'я вириваються то над однією, то над іншою хатою, лунають постріли. Десь із іншого кінця села доноситься жіноче голосіння.

З усіх вуличок зганяють німці й польські поліцаї людей на околицю Переток, до улоговини, зарослої кущами ожини.

Віктор іде поруч з батьком-матір'ю в тому людському тирловиську і йому не дає спокою одна думка: згорить і їхній віл. Зрештою, не витримує:

– Тату, пойдіть скажіть німцям хай випустять нашого вола...

Батько підступає до одного, видно поляка, і каже йому:

– Пойдуть отам у хлєве стоїть вол, да заберець, да буде вам м'ясо. Вон же ж гладки.

– Дзе то єст?

– Он'о тамо, в стодолі, – показує батько рукою.

– Добже...

Надбігає трошки, а потім зупиняється, махає рукою і повертається назад.

– Тату, та ж вон не випустив вола, – знову Віктор до батька..

Підступає батько до іншого. Той уже по нашому балакає. Каже:

– А де?

– Он'о там, у клуні, я пойду покажу..

– Не одходь од людей, бо заб'ють, – зупиняє той батька, а сам таки йде до клуні, відчиняє двері і виганяє вола надвір. Наляканий ревиськом і пострілами, віл кидається убік і зникає в недалеких кущах. Його рятівник знімає з плеча карабіна і стріляє в стріху. Віктор бачить, як з-під стріхи їхнього хліва вихоплюється димок, потім він більшає й більшає, з'являється полум'я і в якісь хвилини воно охоплює і клуню.

Біля ярка на бричці, щоб його видніше було, стоїть офіцер, щось вигукує по-своєму. А перекладач, що прилаштувався поруч, пояснює:

– Пан офіцер каже, щоб кого він назве із списка, виходив наперед...

Але кого не оголосить офіцер, а за ним і перекладач, то ніхто не відгукується, він або в бандерівцях, або в бульбівцях, або в совєцьку партизанку пішов.

– Чому не виходять? – запитує офіцер у старости села Пашка.

– А вони на хуторах живуть, – пояснює той.

– Гут, гут, – каже офіцер і тоді показує рукою то на одного, то на другого, що стоять у гурті, уже поза списком.

Ті виходять, перелякані, мовчазні. Дорослі, підлітки, діти.

– Айн, цвай, драй... – рахує офіцер.

Неподалік, над самим ярком, порослим шипшиною і всяким іншим дряпоштаном, німці поставили кулемета. Коло нього напівлежить солдат, щось ковтає із пляшки і закушує білим хлібом з маслом.

Віктор уважно стежить за ним, щоб не прогавити момент, коли той почне стріляти. Ще на підході до натовпу, батько йому сказав:

– Ти добре дивись, падай до того, як почнуть стрелять, то, може, зостанешся.

От хлопець і взяв собі в голову: треба дивитися на того, що з кулеметом, щоб як почне стріляти, лягти, а всіх поб'ють да вони на нього впадуть, да й так він останеться.

Аж тут з високого чистого неба якийсь гул чується, а за ним і літак німецький об'являється, кружляє над селом. А тоді сідає на пастовні і хтось виходить з нього, йде до гурту. Офіцер з перекладачем і собі прямують назустріч прибульцю. Зійшлися, про щось балакають. А Вікторові в тому німцеві, що прилетів, щось знайоме видалося, ніби десь він його вже бачив.

І Пашко, зловивши на собі Вікторів погляд, підморгує йому, мовляв: "Впізнав?" Упізнав, ще не вивітрилось з голови, як втікав на Гнилице до Пашкової хати отой німець, що прилетів тепер на літаку, а потім Пашко їх із солдатом кудись відвозив.

Підходять до гурту, щось гелгоче прибулець перекладачеві, а той і звертається до людей:

– Якась у вас в селі є душа спасенна в Бога, – каже. – Остаєтеся ви всі живими, і село ваше дарма палили. Більше вас чіпать не будуть. Пан офіцер так сказали... Розходьтесь по домах, в кого зосталася хата, а в кого нема – їдьте в ліс, ріжте дерево, тешіть і ставте нові хати.

Люди, почувши те, боязко, чекаючи пострілів у спину, з недовірою тягнуться в село, а Віктор, як приворожений, продовжує спостерігати за німцем, що сидить за кулеметом: чи не стрілятиме? Не стріляє, тільки, схиливши голову на руки, заціпеніло дивиться, як віддаляються люди.

Казали потім хлопці з села, як над усім тим розмишляли, що німцям за кожного убитого платять гроші, і не окупаційними, які випускають у Рівному, а справжніми дойчмарками. Як тут не пошкодуєш, що не вдалося розжитися на них...

Поговорювали ще, що той офіцер, що прилетів літаком, був якимсь родичем крупного німецького генерала. Бо де б він того літака взяв, щоб у Перетоки прилетіти, і таку власть, щоб карателі його послухали, відступили...

Іще пообіцяли тоді німці перетокцям, що як у кого що згоріло, то хай складають списки, приходять у Соснопіль, то все оддадуть.

І хто пішов, то й справді віддавали, й воли віддавали, й корови віддавали, й вози. В інших селах забирали, а їм віддавали.

39.

Хто й кого тут доганяв – те укрите давниною. Все Погоня й Погоня, з діда-прадіда. Але так уже пасує назва цієї лісової місцини неподалік Залужжя до нинішніх подій, коли сусід за сусідом погнався, щоб відплатити один одному, а спитай його за що, то й не відповість толком. Гарували обоє на цій піщаній убогій земельці, в гості на чарчину один до одного ходили, як траплялася якась причина, на забави хлопці й дівчата збиралися разом, одружувалися, кумувалися. Не без того, щоб не сварилися – бувало все, як поміж людьми буває. Он і брат на брата часом іде, хоч то рідна кров... А тут

закрутилося-завертілося... Хто перед ким завинив, які високі чи ниці помисли подвигають кожним – те Ганночці осягнути важко, а спокутувати випадає. Горять-палають села й хутори, ллється кров і мужицька, й мазурська, і не проглядається тому кінця й краю Повиганяла лиха доля тих, кого обминули куля чи багнет, з домівок, з діворою, меншою і більшою, з худобою яку хто встиг прихопити, з сьаким-таким хатнім начинням. А є й такі, що вирвалися з голими руками, в чому були, аби душу свою спасти, і вже тут, у наспіх облаштованих куренях, їх прихистили, пустили до себе родичі чи сусіди, що подалися в збіги раніше.

На дідизну втікали з лісів, поближче до своїх, до Залужжя, в надії, що тут знайдуть розуміння і захист.

Ганночка з Васильком теж прибилася в Погоню. Недовго й напитувала своїх, одразу, як побачила людське тирловисько, їй показали:

– Онь тамо твої зостановилися... І батько, і Голька, і Марта зо своїми семнями...

Зустріли радо, з плачем. У батька теж сльози на очах виступили:

– А я вже й не думав, що вас побачу, – витиснув із себе, обнімаючи малого. – То що, Васильку, пойдеш до деда в курень?

Очі Василька розбігаються од дивини – скільки тут куренів понаставлявано! Та й курені не такі, як вони зі старшими хлопцями часом, пасучи корів, робили: наламають гілля, понакладають на один та на другий кущ – от тобі й схованка. А тут курені великі, мо, й десять людей сховається. Від них пахне, аж дух забиває, свіжонарубаним сосновим віттям-лапами, що густо-густо понакладуване на збиті, як кроква, жертки... Що таке кроква, Василько добре знає, розпитав у діда, вперше побачивши у того в руках, – то така штука, щоб землю мірять. І в самому курені земля попід боками хвоїною устелена, тільки вже дрібнішою, щоб обрубки в боки не муляли. А поверх неї і сіна, і радіог сьаких-таких накидано.

Посередині куреня – земля гола, нічим не прикрита, а над тою місциною уверху дірка, небо просвічується. Василько вже готовий запитати в діда про ту дірку. Але той сам випереджає його:

– На-но тобе сьой черепок, да побежи до тьотки Гольки чи Марти, хай жару дадуть...

Їх курінь поруч і Василькові не треба довго шукати.

Тітка Голька заводить його у свій курінь, де посередині тліє вогнище – полум'я немає, але вугіль ще аж червоний, бере з його рук горщика, нагрібає присмаленим патичком той жар і віддає хлопцеві. Він обережно, щоб од тепліючих стінок горщика не попекти рук, біжить до дідового куреня. Той забирає в нього його ношу, висипає жар на землю посередині куреня, підкладає на нього сушняку, спочатку тоншого, а потім і товщого. Схоплюється вогонь, спочатку несміливо його язички облизують гілки, а потім набираються сили і вже жеруть і жеруть усе, що не кине в них дід. Навіть сиру іглицю. Тільки дим виривається стовпом через дірку в курені і, зливаючись з димами з інших куренів, розсіюється, зникає десь у чагарниках. Але Василько того вже не бачить. Зігрітий вогнищем, він умощується на рядні, йому тут

добре і затишно. «І чого цих збігів так боялися мати? – думає собі, поринаючи в сон. – Не такі вони вже й погані...» .

40.

А на другий день і Петро з Уляною та Зоською в Погоню приходять. І корову приводять, що в бузині перебула погром полячків. Курінь поруч і собі облаштовують. Живуть, як і все село, що тут опинилося, живе. Зося з Васильком корову неподалік пасуть, добре, що доїться ще, молока чимало дає, вистачає для малих і дорослих. Дід Іван, коли втікав, то прихопив на воза кулик муки – мають з чого затерки зварить чи млинців напекти. Ганночка з Голькою і Мартою якихось зелениць чи підзеленків з-під глиці навигрібають – і є чимсь живота задурить, щоб не бурчав голодний.

Батько усе волами клопочеться, як за малими дітьми ходить, та шкодує, що паша вже миршавенька, не напасаються, а далеко від табору не поженеш – страшно. А Петро шкодує за своїм волом і з Гольчиним Оверком то наче уже й без діла сидять – чим тут займешся чоловікові, хіба насторожі бути, щоб нападники не застали зненацька.

Журиться Марта:

– Як би там не було, а вам то добре, що все коло гурту, а де то мой Яков з детками?..

Яків її із-за ріки, з Миратина родом, але так уже сталося, що приїжджав якомсь на ліси по дрова, побачив Марту і вподобав. Заслав сватів, а вона й не комизилась, тільки на поля не схотіла йти. Звели собі хатинку в Любимені, народили й ростили двох хлопчиків. За якийсь тиждень до погрому зібрався додому в Миратин, матір провідати, бо переказували люди, що захворіла. А хлопці й собі за батьком ув'язалися – і ми хочемо до діда-баби. Не перечила. Коли б знатя, що таке закрутиться, то й сама пішла б!

...Виплакала, вимолила Марта свого Якова. В якийсь із днів з'явився він в Погоні. І хлопці, розповів, живі-здорові, чекають матері. Марта хуленько збрала своє манаття й вони з Яковом пішли на Миратин. Припрошував Яків і тестя з усіма своїми, але ті подумали-подумали й вирішили зостатися. Де-то той Миратин, а тут свої люди, якомсь воно буде.

– Ну, як знаєте, – аж обидився Яків. – І ми вам не чужі...

За якийсь тиждень по тому таки й справді стали шкодувати, що не послухались. Узялися холодні тягучі дощі, що не виткнешся з куреня. А не будеш же в ньому денно й нічно сидіти, треба й корову, волів погодувати чимсь. І для себе щось припасти. До того ще й Петро зліг у гарячці – простудився од сидіння в льодяній воді, коли втікав від полячків. Поїла його Уляна всім, що було під рукою, хто які трави раяв, а не помагало. Бухикав на весь ліс, рвав собі груди кашлем.

41.

Може, хіба тільки одному Василькові втіха, що за тими тягучими дощами дід Іван має час із хлопцем потеревенити. Сидять собі старе й мале коло вогнища, дрова із сухляка підкидають, а дід чергову байку бає:

– Поехав я якось у лес по дрова. Аж тут вибегає вовк. Сев попереду волів і не вступає з дороги. Воли назад. Але ж мене у лес треба, а не з лесу. «Нє, – думаю, – чи вже таки з сокєрою я не дам тобі раду, неправда!». Прив'язав волів до гольшини, вирубав кийка і на вовка... А той сидить, як укопаний, і не стєнеца. Отут мене вже й страх пройняв. Хай тобі лихо, думаю, з твоїм вовком. Завернув волів додому, а вони бєгом бєжать. Та з того серца як пошпурю позад себе сокирою в того вовка: «Ух!». Вовк узав ту сокиру в зуби й побєг у лес.

Через якись там час поєхав я на базар до Берєстя й попросився до одного чоловіка на ноч. Зайшов до хати, дивлюся: лежить моя сокєра под лавкою.

– Де ти її взяв, то ж моя сокєра? – питаю.

– А, то сьо ти був? – одказує. – А нащо ж ти на мене нею кидав. Кинув би лєuche хлеба, бо я єсти хотєв. Але й сокєра в хати пригодилася...

Аж рота роззявив од тої байки Василько.

– Дєду, а хїба людина вовком може буть?

– Ого, ше й яким вовком людина буває! От якось...

Але чергову байку не встигає виголосити: в розмову втручається Уляна:

– Тату, нащо ви такіє ляки малому розказуєте?..

Вже як морозець починає прихвачувати ту сльоту, то й зовсім терпєць уривається. І люди потроху шукають дєсь надійнішого пристановища, правда, Залужжя обминають – непєвним уже село стало, поляки й до нього часом добираються. От і їдуть в поля, де хто яких родичів має чи знайомих, просяться перебути негодую.

– Знаєте шо, дєти, – каже одного дня дїд Іван своїм, – тра й нам рушать, бо тут житки не буде. Маю я знакомого на тому боци реки, Терєшка, шо до млина не раз привозив молоть, чи вже ж не примє хоч дєтей? А нє, то до Миратина будємо доставатись, до Марти з Яковом.

Нїхто йому й не перечить, перемерзлися всі. Кидають на воза клумаки, під руки виводять Петра з курєня й умощують між вотринами на соломі, Василько з Зоською теж сїдають, корову позад воза прив'язують і рушають.

А вже за якусь годину воли дотєліпалися до річки, хоч моста через неї й немає, але лежать кладки широкі, шо возом можна проїхати – залужанці спеціально такі робили, щоб із лугу й сїно можна було привезти напрямки, не даючи доброго гака через Майдан, і на базар у Соснопіль чи Берєстя з'їздити.

За кладками, через луг переїхавши, прямо на Терєшковє обїйстя вбиваються, шо примостилося на високому берєзі. Зараз, коли річка у своїх берегах тєче, то воно начє й оддалік од води стоїть, а як повінь розїллється та луг затопить од краю і до краю, то Терєшко начє на берєзі моря живе. Випадало якось Ганночці, коли на Великдєнь до церкви приходила з матір'ю, те бачити. Мати з церковного пагорба показували рукою на гурт далєніючих дєрев, шо лєдь-лєдь проглядувалися за тим морєм:

– Отам Терєшко живе, шо то до млина приєжжає і до нас заходить.

Нєсподіваних гостей Терєшко зустрічає не те щоб радо, але з розумінням.

– Заежжай, засежжай, Іване, до двору. Аякже ж, де ж поденетесь. Якось будемо.

І від тих його слів на душі теплішає, що прихисток якийсь знайшовся.

42.

Не йде Максим у Соснопіль до німців щось випрошувати, як спалили ті село.

– А хай воно западеться, щоб я йшов до їх, – каже Теклі, коли та посилає. – У когось заберуть, а мене дадуть... Як я тим людям в гочи дивитимусь, як стрену?

Хоч хата їх і не повністю згоріла, але попросилися вони якийсь час перебути, поки в порядок приведуть, до материні сестри Півоньки, що в Гадячеві сидить. Її Галіна за сусідським Юрком Блисьом замужем.

А тут ще й батько ні з сього ні з того на тиф захворів. Так уже мучився, що думали – не буде. Але потроху поправлятися став.

А то якось приходять в Гадячев мазури, Фелько і ще декілька, що до совецької партизанки пристали.

– Так, Maxim, jak chcesz, wystarczy już odsypliatys. Jeśli jesteś już zdrowshyy, a następnie iść z nami. (Так, Максиме, як хочеш, досить уже одсиплятись. Коли ти вже став здоровший, то підеш з нами.)

Що зробиш... Каже батько:

– Пойду.

– W royutshe napyetschye hlyeba, że pshyydzhemy i zabyezhemy (На післязавтра напечете хліба, то ми прийдемо і заберемо).

Прийшло те послезавтра. Прийшли й полячкї.

– Забирайсь...

– Воля ваша.

– Nie bój się, mała rozpiętość, a ty odejść. (Не бійся, пошиєш трохи у нас і ми тебе відпустимо).

– Добре, – каже батько.

Так і ходить він по Березняках, по Мантачках і шиє чоботи для польсьької партизанки, і для совецької. А через тиждень чи два і справді відпускають додому.

Повертається батько в Гадячев, а на другий день знаходять його біля колодязя, поколотого штиками. Казав комусь Блись: ”Щоб знав, як з мазурами водиться”. Доносять те матері, а вона до небоги Галіни з прокльонами: ”Щоб твому Блисю те, щоб йому це!”. Навіть уже й до церкви в Перетоки привозять одспівувать батька, а вона кляне й кляне.

Одкликає якийсь чужак Віктора, в селі він його ще не бачив, і питає:

– Хто сьо таки?

– Батько.

– А хто його забив?

– Ви.

– Іди скажи матері, що мазуре забили.

– Я то скажу, але забили ви.

– Будете говорити не те, що треба, то й вас поб'ємо.

43.

Хата в Терешка чимала, з кількох кімнат, бо добрим хазяїном колись був, та й четверо дівчат мав, то будував з прикидом на майбутнє. Але хіба знаєш, як судьба поверне. Одна з дочок померла ще маленькою, а інші повиростали, та й побрали їх хлопці з ближніх і дальніх хуторів. І zostалися Терешко зі своєю Варкою, вважай, самі.

Для прибульців вони виділяють найбільшу кімнату. Жінки й діти в ній розміщуються, та ще хворий Петро. А батько з Оверком у клуні ночують. Хоч і не панські тобі покої, але все ж не те, що в лісовому курені. І обігрітися в хаті можна, як змерзнеш, і обсушитися, як змокнеш.

А їсти на увесь кагал за хатою на вигоні варять, бо де в хаті розвернешся.

Подивиться на те побутування Варка і зітхає:

– Ах, люде, люде, як мене вас шкода, що у вас хати нема...

Оверко за своє звичне швецьке ремесло береться, якого його колись навчив Максим. Терешко, знаючи, що той до шевства здатний, і чи не всю округу обшивав-узував, витяг із якогось закутка лапу, знайшов молотка, льону з горища дістав, щоб дратву зсукать, і попросив полагодити старенькі чоботи, що вже їсти просили. Не довго й марудився Оверко над тими чобітьми, руки радо робили свою звичну роботу так, що Терешко zostався нею задоволеним.

Попідшивав, попідбивав узувачку Оверко і своїм. А тут, дивись, і сусіди з поближніх хуторів прочули, несуть, і собі просять щось поремонтувати. Той вузлик гороху дасть чи квасолі за те, той кусник сала запропонує чи ще чогось. Спочатку Оверко віднікується, не хоче брати, але Терешко насварився на нього:

– Удома тобі ж платили, то чо тут не примаєш плати? Шо естимете, як не будеш брать?

44.

Петро потроху оклигує. Вийде з хати, сяде на призьбі і видивляється щось у своїй далекій заслучанській лісовій стороні.

Хоч і сумно за усім пущеним там за димом, хоч і тягне додому, хай і на пожарище, але жити якось треба й тут. А де ж подінешся?..

Через тиждень, може, чи й менше, коли пізньоосінні сутінки ще не впали на довколишність, в'їжджає на подвір'я підвода з парубками. Веселі хлопці, видно, в настрої гарному, жартують, підсміюються один з одного. Зіскакують з підводи, вітаються з Терешком, скося позиркуючи на квартирантів.

– То своє люде, з Любименя, од мазур повтекали, – намагається пояснити їм Терешко.

Але хіба вони й самі не знають? Чи раз стрічалися то в церкві, то на якихось бесідах... Он той, чорнявий, Семен з Юзеповки, старшу дочку Терешкову держить, а отой Петро Сичовий... Якимсь на одному весіллі була Ганночка з ним. Інших хоч і не пам'ятає на імена, але обличчя теж знайомі.

– Тату, – каже Семен, – нам би повечерять, зранку нічого в роті не мали.

– А так, – відповідає на те Терешко і разом з Варкою йде готувати щось на стіл.

Хлопці всідаються хто де в очікуванні вечері, перекидаються словом то з Оверком, то з Петром. Говорять про погоду, розпитують, чи довго тут збираються бути й куди подадуться. Спочатку спокійна, розмова поступово набирає гостріших тонів.

– То що, – допитується Семен, – пошкодували вас ваше мазуре?

– А якіє ж вони наше? – дивується Оверко.

– А чиє ж? Повезеш молоть до млина, то попостоїш у череді поки змелеш. За мазурами не доступися.

– Шо ти таке кажеш, Семене, – пробує заперечити Оверко. – Хто перши приехав, той і став у чередь..

– Еге, розкажуй комусь, а я то бачив... А ти чоботи кому шив? Оно мазурам..

– Ну й видумаєш ти, – знову за своє Оверко. – Приносили, то й шив...

45.

Наїзди Семена з хлопцями стають частішими й частішими, а розмови гострішими й гострішими.

– Перебить би вас усех треба було б, – не раз кидає зі злістю Семен, – щоб не позорили українців...

– Та чого ж ми позоримо? – дивується Петро.

– А того, що прислугуєте полячкám, робите на них. Через таких і України нема.

– Чи ж ми щось погане робимо, жить якось треба, дітей годувать. Ну пошіє Оверко чоботи мазуру, то що тут такого?

– От-от, я й кажу, що через таких Україна то под поляком, то под советом.

– Чи я знаю через кого?

А Оверко вже шиє чоботи й хлопцям приїжджим, то одному, то другому, молотком тільки бах та бах.

Просить Петро свого тезку, Сичового Петра, з яким якось легше говорити, прихильнішого начебто до них:

– Хлопци, що ж ми винніє, не чепайте нас...

– Ну ви ше у нас на завишенні, а Оверка то вже тільки уничтожать треба, бо вон чоботи шив оно мазурам, а мужикам не, – одказує той.

46.

На Варвари Стаська Панасового, що знайшов притулок у Зота над шляхом, як на Мокре іти, забрали. Приїхали підводою із Залужжя і забрали. Був хлопчик у нього малий, Саньо, то біг-біг за підводою, вищав-вищав, і Грипа, мати його, бігла-бігла... Грипу копонули ногою, хлопчика копонули... Так перелякався хлопчик, аж захворів, послабував-послабував декілька днів та й помер.

Вже й Гната, Ганьки Луцишиної, що колись був прапорщиком за царя, забрали, і дочку його забрали...

– Треба, детки, втекать нам, – коли не було поблизу Терешка з Варкою, заводить мову батько.

– Мо', на Миратин, до Марти? – чи то стверджуючи, чи роздумуючи починає Голька.

– А там нас хіба не достануть? – і собі запитує на те Оверко.

– Де не поткнися – знайдуть.

– А я б пошла додому, шо вже буде, то буде. – і собі встряє в розмову Ганночка. – Як заб'ють, то хоч удома.

– Не тра було сюди нам іти з Погоні, – додає Оверко. – Через лес було б рукою подать до дома.

– Еге ж, таки розумни тепера, – кидає докірливо Голька.

Через якийсь час по тій розмові підходить до Ганночки Оверко:

– Знаєш шо, Ганночко, ми-то завтра зранку будемо втекать із Голькою. А ти оставайся. Кому ти треба з малим, мо, не зачеплять. А як будемо все разом іти, то одразу половлять...

Заходиться серце в Ганночки, розпач такий огортає, що хоч криком кричи. Пригортає до себе Василька, заходиться плачем. Помічає те батько, підходить, гладить, як маленьку, по голові:

– Ну не треба, не реви. А бери-но свого хлопца і йди потихеньку, а ми вже якось тоже попробуємо вибраща.

Зодягається, взувається в що має, кличе Василька, ув'язує його в опинанку, просовує поміж хлопцем і вузлом голову, вмоцнувавши ту ношу на обох плечах, щоб не вивалився, і ступає з двору. А тут як на те Терешко.

– Куди ж то ти, Ганночко, зобралася? – питає.

– Пойду до Залужжа до тьотки Насті, мо, якої капусти возьму, да, може, якого борщу зваримо...

А думка в голові інша: «Заре коли пойду, коли пойду, то кудись доб'юся, десь, мо, в яке село доб'юся... А мо, й додому... і правда, тра додому добираться... Хоч і темно, а якось долезу з сім дитям...»

– Е-е, як ти зобралася до Залужжа до тьотки, то сама перебежи, а дитя покинь тут... Нашо ж дитя тягти?..

– Еге, дядьку, а як мене там мазуре зловлять да заб'ють, а моє дитя треба вам? Будете моє дитя глядять?

– Воно то й так, – мовить на те, роздумуючи, Терешко. – То бери й дитя.

47.

Морозець причавлює, але вона того не відчуває, навпаки, спина милом взялася поки бігла через луг та кладки переходила. Василько спочатку попхикував, але коли прикрикнула на нього, то й затих, а тоді й заснув, спокійно посопуючи в такт ході.

Село німує, жодна людина не трапляється назустріч, але те Ганночці на руку. Отак попідтинню, поза кущами добирається до тітчиної хати.

– Ой, чо-сьо ж ти до мене зайшла, – мало не голосить тітка Настя, – то ж нас придуть да заре заб'ють або повесять усех, як хтось докаже, шо сьо ти

сюди зайшла... Мо, єсти хочеш? – відразу без передиху перепитує Ганночку.
– Чи, мо, хлопец хоче? Я бульбу якусь варила...

Із-за печі визирає Марійка з малою Ганьою на руках, що вередує, не хоче засинати. Марійка з цікавістю розглядає тітку Ганночку і Василька, який, звільнений із свого заплічного сидіння, розминає затерплі руки й ноги. Діти хоч і знаються, але стрічаються не часто, а як почалася ця заваруха, то й поготів.

Ставлячи на стіл паруочу картоплю та квашені огірки, тітка не вгаває:

– А мой рибу ловить пошов на речку... Казала йому: таке верем'я, таке верем'я, що хай би та риба запалася... Але як подумаєш, то й добре, що принесе шось...

Чи встигли щось там укусити, чи ні, як у дворі заторохкотів віз по храпі: тара-ра-ра... І в хату вскакує батько:

– Бери дитя да сядай хутчей на воза!

А Настя тим часом нишпорить в кухрі і простягує якусь дитячу сорочечку:

– На, возьми для малого...

Ганночка дякує, цілується з тіткою, бере дитину на руки і миттю вилітає надвір, на воза плюхається.

Убиваються в ліс уже в сутінках. Зігралися Ганночка з Васильком у сінні, опинанкою накриті, переляк потроху вивітрився, на дрімоту потягнуло. Аж тут ні з того ні з сього зривається стрілянина. Та така, що аж листя пожовкле, ще не всюди опале, на дубах шелестить та кулі, здається, у лапатах соснах заплутуються.

– Тату, що сьо таке? – злякано питає Ганночка.

– А гонська його мати знає, – спересердя одказує батько, щосили потягуючи дубцем волячі спину. Ті прискорюють ходу, але й колеса торохтять гучніше по корінню.

Здається Ганноцці, що торохкотіння те на весь ліс чути, що воно стрілянину пересилує й по ньому нападники наздоженуть їх.

– Тату, кидаймо сіє воли, кидаймо сього воза тута... Вони нас доженуть да поб'ють у сьому леси!

– Еге, хитра яка, а куди ж ми без волів сіх...

Притихла Ганночка, не чіпає більше батька, знає, що йому воли ті значать, бувало, за дітьми так не дивився, як за волами.

Зіщулився, злякано притулився до матері й Василько, наче й він своїм дитячим розумом усвідомлює, що тут діється. А хіба не усвідомлює? Хіба не набачився за свої малі роки такого, що його б і столітньому дідові не знати...

Стрілянина, як починається раптово, так раптово і згасає. Тиша залягає, але не приносить вона полегшення, здається, що от-от усе почнеться спочатку, що вийде хтось із темені, перепинить їм дорогу і вже нікуди од нього не подінешся.

... Приїжджають на окраїну свого Любименя, що Проходом зветься, до Гната Прапорщика хати. А страх не покидає, бере ще сильніше. Каже батько:

– Сьо ж просто будуть єхать сюда, до сеї хати, як доганять будуть... Єдьмо в той бок, до Семенів..

Приїхали до Семенів, але й тут місця не знаходять собі. Хоч хата й неспалена стоїть, а осісти в ній боязно.

– Знаєш що, – каже батько, – на Базьковій у Лексейка клунька була, мо, не спалили, єдмо в ту Лексейкову клуньку.

Через пожарища, сніжком притрушені, дісталися до Базькової. Клунька таки стоїть. Не спалена. Аж на душі полегшало.

Поки батько випрягає волів та заводить їх у клуньку, щоб ніхто не помітив, що вони зупинилися тут, Ганночка вносить туди й Василька, кладе в солому, укутує опинанкою й собі прилягає біля нього.

Батько кидає оберемок сіна волам і теж прилягає – заривається в солому.

Як вовтузилися, ходили туди-сюди, то ніби й зігрілися, а як затихли в спокої, то й мороз почав підбиратися, сильніше проймає. Першим заскиглив Василько:

– Мамо, я змерз, накрийте мене...

Притулює до себе, намагаючись зігріти своїм тілом, сама дрижаки ловлячи. Ворочається, шурхочуши соломною та покректуючи, батько. Не витримує зрештою:

– Знаєш що, як тут змерзнуть, то єдемо на Березняки, будь що буде.

– Єдмо, єдмо, – погоджується Ганночка. – Поб'ють мазуре, то хай уже поб'ють!..

І те рішення наче аж якусь полегкість приносить. Має ж чимось мука ця закінчитися...

48.

Невдовзі після того, як Ганночка за верболозами сховалася, покинувши Терешкову оселю, на шляху на возах і кінно з'являється довга валка озброєних людей.

– Втекайте, люде добре, – метушиться Терешко. – Партизанка польська й совецька з Галувки суне.

Гончарики хапають хто якого клумака і за клуню вибігають. Тицяються туди-сюди, а партизанка вже тут як тут. Переймають їх двоє вершників:

– Воротітесь, воротітесь! – гукають. – Вас нікто трогать не будет. Воротітесь по домах!

Куди вже тут побіжиш. Треба вертатися.

Понаїхало їх багато, увесь вигін зайняли, і на хурманках, і верхи на конях.

– Кто такіє? – допитуються вершники.

– Беженци ми, з Любименя...

– Не бойтесь, вас не тронут.

«Еге ж, не тронуть», – думає собі старий Іван. – «Як ви не зачепите, поедете, то вернетесь українська партізанка, скажуть: чо вас оставили живими мазуре?»

– Ідеть-но, хлопци, поміж сіми партізанамі да слухайте, котри начальник по руски балакає, да просеться, щоб нас якось забрали отсюдова. Бо як попадем на поляка, то поляк заб'є, – наказує Петрові з Оверком.

Підступають ті до підстаркуватого чоловіка у військовій формі, який, з усього видно, за старшого в них.

– Пане начальнику, – почав Оверко.
– Какой я тебе пан! – без злості реагує той. – Гаварі, чево хочеш?
– Ми хочемо зсюля втекти, бо нас тут хочуть побить...
– Харашо, – після певних роздумів відповідає. – Ми вас заберьом.
– Оно коб ви нас так забрали, – втручається в розмову Петро, – щоб не було підозренія. Тут у нас є родня, то щоб не побили родню...

Той знову задумується.

– Харашо. Сделаем так. Ми счас едем на Берег, а будем возвращацца, заберем скот, а вас за погоничей возьмьйом...

Поїхала шляхом валка на Берег.

Нетерпеливиться Йванові, неспокійно йому на душі.

– Де-то та Ганночка з дитям пошла?.. Поеду-но я за єю. А ви вже ждєть партізан...

Запрягає воликів і спрямовується на Залужжя. А Петро з Оверком і сімейством своїм никають двором, чекають, боячись словом прохопитися перед Терешком чи Варкою про свої наміри. За тим чеканням не помічають, що вечір землю вже окутав.

– Лягали б ви спати, люде, – припрошують господарі.

Еге ж, тут уже заснеш.

Аж-но з боку Берега долинає стрілянина. Вона то наростає, то стихає, а згодом постріли вже чуються з-за річки, від Калеників, і даленіють на ліси. Стало зрозумілим, що надії на повернення совецької партизанки немає.

Не склепивши очей, сидять так до ранку. Погано спиться й Терешкові. Устав удосвіта, ходить двором, годує худобу, підкинув сіна і їхній Рижій.

А партизанки таки нема, ні совецької, ні української. Совецька, з усього видно, вже й не вернеться, а Семен із хлопцями от-от буде тут. Каже Голька до Оверка:

– Як вернуться, то тебе першого заб'ють... Йди-но ти тоже. А ми вже якоесь следом будемо вибирацца.

Підібравши якусь зручну хвилину, щоб Терешко з Варкою почули, Оверко стає богувати:

– Де ж той батько з Ганночкою поделися, що так довго нема? Чи вже ж мазуре побили?

– Йди-но до Залужжа да пошукай їх, – і собі приєднується Голька.

Пішов. І теж як у воду канув, нема та й нема. Петро з Уляною і собі затягують:

– Де сьо вони в чортової матери поделися, живие вони там чи не... Тра йти шукать...

Перед тим, як рушити услід, Петро тихцем наказує Уляні:

– Як тільки я сховаюся в лозняках, то й ви з Зоською і Голькою йдєть следом. Корову зоставляйте, пропаде то пропаде, аби самим вибраться отсюдова.

Чинять так, як порадив Петро. Але щойно виходять за подвір'я, щоб і собі услід за Петром на Залужжя податися, аж знову озброєні люди на шляху

з'являються. Зодягнуті мов німці, але ж не німці, з нашивками на рукавах і написами «РОА» запримічає Зося. Верхи на конях.

Знову те саме:

– Кудя ідьоте? Кто такіе?

Повторюють завчене:

– Ми беженци. Беженци ми, йдемо до Залужжа...

Заклякли перелякані й не знають, що воно буде. А ті про щось розмовляють поміж собою і не кажуть: стояти їм чи можна йти? Отак порозмовляли-порозмовляли та й подалися у бік Майдану.

Жінки й собі спрямувалися на Залужжа. Уже перед самими кладками через Случ назустріч їм із-за кущів вигулькують Петро з Оверком.

– Ох, де-сьо ви так довго? Чо сьо ж ви так довго?.

А в Залужжі тихо – щоб тобї душа одна зустрілася. Йдуть безлюдними вулицями, а здається, що десятки поглядів пронизують їх наскрізь. Мабуть, так воно і є. Зі своїх схованок дивляться залужжани на цих гнаних недолею, ще недавно добрих знайомих чи й родичів, і в більшості своїй не мають до них співчуття. Бо вони з мазурами водяться, а ті, підтримані совецькою партизанкою, не раз уже на село налітали, хати палили, людей вбивали.

Як завертають у двір до тітки своєї Насті, то вибігає вона з хати й голосить, як учора перед Ганночкою:

– Боже мой, Боже, де ви взялися на мою голову. Хай би були обминули мою хату, бо ви ж моя смерть, як хтось побачить...

– До хати ми, тьотко, заходить не будемо, ви оно скажете, чи бачили нашого батька з Ганночкою учора.

Настя наче б заспокоїлась на якусь мить.

– Був у мене Іван з Ганночкою і хлопцем, казали, на Любимень подамося, бо ниде спасу немає... А вдома будь що буде.

І знову заходиться плачем, більше для тих, хто спостерігає за їх розмовою зі своїх схованок, аніж з жалю, що зайшли до неї:

– Ох, горе яке, нащо ж ви до мене зайшли...

Вибігають з тітчиного двору й поза плотами, через Гартьощин город до лісу добираються. І в лісі не зупиняються, боячись погоні за собою. Попід соснами ще легше бігти, а вже як на площу де вискочать, то сніжок мокрий, що узявся сіятися, на ноги налипає, сковзатися змушує, падати.

Оверко, молодий, здоровий, скинув піджака, скинув шапку і біжить що є сили. І Голька за ним мало що відстає. А Уляна схопила за руку Зося, волоче за собою, а тій дихать не дає. В грудях щось підперло і дихать не дає. Зося ще й озирається, чи батько, який не вичуняв ще од хвороби, не далеко відстав. Далекo. Побачить, що притишують свій біг, його хочуть почекати, махає рукою, мовляв, не ставайте, біжіть.

49.

Безлюддям і тишею зустрічає їх Любимень. Сніг попритрушував недогорілі рештки хатнищ, повис на обвугленому гіллі дерев. Бодай хоч

якийсь слід людини чи тварини впав у око. Село німує. Та й хіба то вже село, як ні хат, ні людей...

І страх від можливої погоні, і моторошна картина вигубленого села, й невідомість, яка їх чекає, зливаються воєдино й породжують такий розпач, що втікачі втрачають останні сили, щойно вибігши на крайнє подвір'я. Вони знеможено падають хто де – на притрушені снігом залишки якоїсь потерухи, до котрої не добрався вогонь, на дрова, що їх господар нарубати встиг, а поскладати ні.

Надривно бухикає Петро, намагаючись удихнути в себе хоч ковток повітря, але те йому вдається з трудом, зелепують жінки, і навіть Оверко хоче мовити якесь слово, але мов кілок йому в груди хтось вставив, забив подих.

Аж ось здобувається таки на слово, ще й рукою показує:

– Диветься, чи то не бандера Гадячевом нас обганяє?

Вдалині, за річечкою на пагорбі хурманка стоїть, і кілька чоловіків дивляються в їхню сторону.

– Ох, людочки! – промовляє Уляна. – У мене вже сили нема бегти, хай уже що буде...

Стоять, дивляються одні на одних, чекають. А чого чекають?

Від хурманки виступає вперед один з чоловіків, знімає з голови шапку і махає нею, наче запрошуючи, мовляв, ідіть сюди.

– Йдемо, – каже Петро. – Де поденемось...

Коли зближуються так, що одні одних можуть уже впізнати, вигукує Голька:

– Сьо ж з нашої слободи мазуре, Стасько Гойдалка і ше хтось... Чи вже будуть нас бить?

– Ходеть, не бойтеся, – гукає Стасько. – Ваш батько з Ганночкою у Кáроля Лисецького на Березняках... Тут партизане, ништо вас уже не буде чепать...

...Плачуть жінки, аж завиваючи, плачуть чоловіки, не соромлячись сліз, плаче Зося, дивлячись на них. З тим плачем безбережним, невтримним виливається, виплескується у світовий простір усе, що накопичилося за ці дні й тижні поневірянь, щоденного страху за себе і своїх дітей, родину.

Каже співчутливо Стасько:

– Вже й батько ваш виплакав то виплакав, що вас нема, що вас побили.

50.

Радіє дід Іван їх приходу, хоч намагається те й не показувати, розчервонівся, розхвилювався, довге, давно не стрижене кучеряве волосся щораз за вуха рукою закидаючи. І знову лунають плачі від радості, що зустрілися, в обдертих брудних лантушках, знеможені, але живі. І слів не знаходиться, щоб ту радість передати. Та й чи потрібні тут слова, хіба можуть вони щось додати до тих почувань, що переповнюють кожного?

Тим часом Кáроль зі своєю Луциною висувають стола на середину хати, навкруг нього ставлять ослони, а на стіл – якийсь наїдок і запрошують прибулих:

– Dzhishyay naszą vilyeya, shyadaychye, bendzhyemy jeść to, co Bóg zesłał. (Сьогодні наша Вілія, сідайте, будемо їсти, що Бог послав).

Стають одне поруч одного за столом, моляться кожне по-своєму, як кому звичай велить, народження Христа уславляючи, але зі спільною надією з Його поміччю перебути цю страшну веремію.

На другий день, ще й поснідати не встигають, як гомін надворі зчиняється. І знову страх оповиває біженців – чи не за їхніми душами прийшли?

Але ні, у хату вступає Стасько Гойдалка..

– Не бойтеся, – заспокоює, – але чоловікам тра на Мантачки поєхать, у штаб до партізанов, замельдоваться.

Воля-неволя, мусять їхати. У дворі вже й хурманка стоїть, і кілька полячків на ній умостилося, озброєні рушницями. Петро з Оверком і собі всідаються на вільне місце й підвода рушає. Дід Іван потайки тремтячою рукою кладе їм услід хреста, молячи новорожденного Сина Божого, щоб заступився, щоб повернулися живі-здорові.

Всю кількакілометрову дорогу до Мантачок панує гнітюча мовчанка. Тільки їздовий час від часу погукує на коней, щоб ті не збочували з дороги, укритої уже добре снігом.

Про що думають конвоїри – хто ж їх знає, а Петро з Оверком зачалися в надії, що все минеться.

Мантачки зустрічають їх людським гомоном, ремиганням худоби, кінським іржанням. Кілька хутірських хат не змогли вмістити в себе стільки людей, як тут отаборилося, і багато з партизанів розташувалися в клунях і біля них, видніються декілька військових наметів, подекуди димлять вогнища, на яких щось вариться у відрах, казанах, снують туди-сюди напіввійськово зодягнені люди.

Під'їжджають до хати Осницького – Петро добре знає цю місцину, не раз блукав у довколишніх лісах і перелісках за грибами, а коли жінки збирали тут ягоди, то виїжджав возом назустріч, щоб підвезти до села важезні, що аж плечі обривали, коробки з чорницями.

Перемовившись з вартовими, полячків уводять їх в добре натоплену хату, де за столом сидять роздягнуті аж до гімнастерок два військовики.

– Спасібо, – звертається один із них до супроводжуючих. – Можете біть свободніє.

Коли ті виходять, киває Петрові й Оверкові, показуючи на канапу:

– Садітєсь, рассказивайтє.

– Про шо ж розказувать? – перепитує Оверко.

– Усьо рассказивайтє: кто такіє, с какім заданієм пришлі?

– Ми з Любименя, шо недалеко отсюдова, – починає несміливо Оверко, а за ним і Петро підключається. – Як село наше спалили, то в леси хавалися, а як холодно стало, то попросилися до одного дядька залужанського, а як там бандеровци почали наших людей душить, то сюди втекли...

Розмова триває довго, аж повпрівали чоловіки, і від душноти в хаті, і від боязні бовкнути щось зайве, підставити себе. А ті ходять околяса, випитуючи і

про те, і про те, то повертаючись до уже кілька разів сказаного, то підштовхуючи на щось слизьке, небезпечне. Найбільше ж, звісно, розпитують про бандерівців, чи часто приходять до них, чи когось вони знають...

Віднікуються, що сном і духом не знають, хто з любименців чи залужан у бандерах, так, тільки чули, що ті людей б'ють... Та й хіба тільки чули – бачили бандерами помордованих. Того й втікали од них.

– Ну, достаточо, – врешті мовить старший. – Живіте там, где живете... Но токо помніте...

Петро, бачачи, що загроза минула, осмілів:

– Товаришу начальник...

– Чаво тебе?

– Але ми боїмося, коб нас і поляки не побили. Нас можуть і поляки побить...

– І то верно, – погоджується той. – Таваріщ капітан, – звертається до іншого, – пошліте ребят Пітеріна, пускай проведут работу.

Їдуть назад уже в супроводі кінного взводу, яким заправляє гарної статури, років під тридцять, лейтенант. Жеребець під ним витанцьовує, пориваючись гайнути вперед, але вершник його стримує, натягаючи вуздечку так, що аж голова кінська задирається вгору, й тоді лунає невдоволене іржання. Вершник нахилиється до коня, поплескує рукою по довгій красивій шиї і той заспокоюється, ступає повільно і граційно.

– Обидва молодіє, гарячіє, – зауважує Стасько, побачивши, що Гончарики спостерігають за тим змагом. – Але Альоша любить коня, а конь любить Альошу.

На Березняках біля Лисецького зупиняються, спішуються. Господар виносить обермок сіна, кидає коням, припрошує до хати.

– Пагаді, старік, – на те йому лейтенант. І до Стаська: – Пашлі людей, пусть сход соберут. Штоб с каждой хати одна душа била.

Стасько з кількома чоловіками йде виконувати розпорядження, а лейтенант із Карольом вступують у хату.

– Сколько вас здесь насобіралось! – каже лейтенант, оглядаючись по кімнаті.

– А ти кто будеш? – запитує Ганночку, спотикаючись об неї поглядом.

Та не знає, що відповісти на таке питання, і промовляє:

– Людина.

Лейтенант дивиться на неї наче здивовано, а потому й каже:

– Маладчага, сам дерзкій і люблю дерзкіх.

Поки лейтенант з Карольом за компанію снідають, до хати підтягуються мешканці села, вітають один одного з Різдром Христовим, хто курить – закурює, кучкуються в гурти, стиха перемовляються.

Лейтенант закінчує трапезу й перед тим, як вийти з хати, каже Ганночці:

– А с тобой я іщю пагаварю.

Так і не розуміє Ганночка: то погроза чи він і справді про щось хоче з нею поговорити.

Вийшовши на ганок та окинувши поглядом натовп, що з цікавістю і острахом очікує, для чого їх скликано, Пітерін виголошує:

– Вот што должен вам сказать. Советские партизаны есть защитниками населения, а потому ежели шо случицца с хохлами, которые живут тут, то пеняйте на себя. Ежели их не станет, то і вас не станет, целой слободы.

Сходить з ганку, вихоплюється на коня, а за ним інші вскакують у сідла й тільки сніг з-під копит вдаряє в натовп.

Старий Гончарик не може стримати свого захвату жеребцем, що під Пітеріним:

– Ох і коник ладний! – каже услід.

На що йому Кáроль відповідає:

– - Так, dobry koń z widokiem Yuzek Smolyarni tylko pod groźbą śmierci zajęło mu łajdaka ... Nawet nakazał wszystkim powiedzieć, że Yuzekiv Partizan chwalebny dar ... Tylko ty ani słowa z tego, co usłyszeli ode mnie (Еге ж, доброго коня вигледів Юзек із Смолярні, тільки під страхом смерті відібрав його в нього той лайдак ..Ще й наказав усім говорити, що то Юзеків подарунок славному партизану... Тільки ж ви нікому ані слова про те, що почули од мене), – просить Кáроль.

51.

Перестріває Блись з своїми хлопцями Трохима, коли той, поникавши по Любименю, на Перетоки подався.

– Откудова й куда путь держиш, Трохиме? – починає розпитувать.

Бо хоч обоє з неблизьких сіл і Юрко на декілька років старший за Трохима, шляхи їх то там, то там перетиналися.

– До девчат у Любимень ходив, – одказує на те парубок.

– Шо, женило вже виросло? Не зарано тобі на девчат заглядаться?

– В сами раз!

– А обдиветься-но ви, хлопци, його...

Рвонувся Трохим убік, але цупкі руки тримають міцно, по кишнях шастають.

– Ого, сьо-то женило, – вигукує один і витягує з Трохимової кишені нагана.

Юркові очі загоряються, з'являється азарт, як у мисливця, що напав на слід звірини.

– В'яжеть його да на воза, – дає команду. – Там будемо розбираться...

Після тих розборок ніде й ніхто більше Трохима не бачив, хіба споминок в Любимені од нього залишився, що був такий.

52.

А тим часом Залужжя хоч і зазнає нападів з лісових сіл, продовжує жити. Хоч і не звичним мирним життям, але жити.

Настин Митро щойно повернувся з річки, риби наловив, кличе десятилітню Марійку:

– А возьми-но, доню, сю рибу да занеси батюшці. У їх після того, як із збегов вернулися, як од немцов утекали, і вкусить нема що, усе розграбили добріє люде. Бач, навіть хлопец умер...

Для Марійки те за виграшки. Вона любить, коли її з чимось посилають до батюшки. То те занеси, то те попроси... Чула, як казав якомсь батько до матері: "Коб не батюшка, то й не знаю, як ми жили б".

Як на Чудо втікали з пастовня з овечками, коли мазуре до села підходили, то вийшов батюшка з хати.

– Заганяйте, – каже, – у садок до мене, у загорожу.

То вони й позаганяли, і корови, і овечки, а то були б порозбігалися, полови їх потім.

Хоч уже й вечір, але хата батюшчина недалечко, отам за поворотом вулиці, і не страшно йти. Несе Марійка торбинку з рибою. А вона не те, щоб важка, але й не легенька. У дворі перестриває її Параска.

Параска набагато старша за Марійку, живе при церкві, за чистотою в ній дивиться, а часом і в батюшки прибирає, їсти варить. Матушка Валентина, казали, на те спочатку не приставала, сама все робила, а то сестри її як з'являлися десь із-під Луцька, то одна, то друга, то третя, помагали, але згодом змирилася з тим Паращиним помаганням, – людині, що прибилася звідкись до чужого села, треба десь заробити на кусок хліба.

– Ти в хату не йди, – застерігає Параска Марійку. – Там я ще-но поприбирала...

Аж тут батюшка з'являється на ганку:

– Ти, Марійко, до Параски не йди, а заходь до мене.

І справді, чого б їй заходити до Параски. От до батюшки! У нього книжок он скільки! І товстелезні, і тонесенькі, і якомсь по нашому й не по нашому написані. Казав батюшка, "по церковнослов'янському". І хоч Марійка уже в школу ходить, і читати трохи вміє, а таких товстезних книжок то ще й не бачила ніде.

– От підростеш ще трохи, – каже батюшка Лександер, – то й дам і тобі почитать.

А поки що батюшка пригощає Марійку цукерками. Воно, як по правді, то Марійка за тими цукерками і прийшла, а риба – то тільки нагода підвернулася з тою наловленою батьком рибою. Бо Марійка знає, що батюшка з порожніми руками вже не випустить. Добрий, кажуть люди, в них батюшка.

Добрий не тільки тому, що пригощає її цукерками. Чула од матері: «Добре серце тра мати, щоб пригреть коло себе якусь приبلуду».

Приبلуда – то Параска. Ще задовго до приходу советів у Залужжя прибилася вона до села десь зі сходу. Була відлюдькувата, аж наче причинна, десь до когось притулилася із залужан, до церкви ходила ревно, а з часом якомсь воно само собою вийшло, що стала прибирати в церкві, прислужувати за всякої потреби. Батюшка Олександр, матушка ставилися до неї зі співчуттям, як до своєї. А надто після того розпачливого зізнання-сповіді, свідком якого стала випадково Марійка.

Усе, що почула вона тоді, важко вкладалося в дитячій ще свідомості, але одне зрозуміла: вчинила Параска у своїх краях, звідки прибилася в Залужжя, велике зло, за яке, переконана сама, не буде їй прощення від людей.

– Проби прощення у Бога, він все милостивий, – сказав отець Олександр.

Марійка зовсім не хотіла підслуховувати, але не мала вже куди подітися. Зайшла якимось до оселі священника, а там нікого немає. Хотіла вийти, але потягло до книжок, узяла то одну, то іншу. Аж то голоси з двору почулися і в сіни вступили батюшка з Параскою, злякалася Марійка, в куточку за шафою причаїлася в надії переждати поки ті вийдуть...

– Отче, – просила Параска, – простіть мене, грішну, Бога моліть, щоб дав мені прощення...

– І за що ж тебе, дочко, прощати?

– Гріх я великий сотворила...

– Розповідай, може, легше стане.

– Якби-то!..- але почала розповідати. – У своєму селі при советах я була комсомолкою. От повірила тому, що говорилося в школі й поза нею, що в газетах і книжках писалося... Стала такою правильною, такою праведною перед властями, що куди! Куди й не просять, то я вже там...

Якось, у голодовку те було, побачила, як сусід наш у сутінках з воза якогось мішка в клуню заніс. «Не інакше, як зерно переховує», - подумалось. І така мене злість узяла, що люди голодують, а він он скільки зерна має й приховує. Вдосвіта побігла до голови колгоспу, мовляв, так і так, робіть щось.

Приїхали в той же день до нього сільські активісти, і з району були, перерили все у хаті, в хлівах, у клуні й довкола них. Кілька годин шукали, але так нічого й не знайшли. Сусід усе віднікувався: «Та то я осоки вкосив був на підстил худобі, про яке зерно ви говорите?»

А тут дитинча його виповзло під ноги зайдам із якогось закутку, ще й ходити не вміло. Розпасіювався тут той, що з району, схопив за ніжки те дитя...

– То скажеш, де сховав зерно?..

– Да людоньки, – молив його сусід, – що ж ви робите! Хіба воно винне! Бога побійтеся!

А той все не вгавав:

– А Бога нема. Хіба не знаєш? То скажеш, скажеш, де зерно приховав!?

– Да я ж вам кажу...

Й той ірод, Боже ж ти мій, хто б міг подумати! – голівкою дитя об одвірок, тільки хряснула голівка!

Рвонувся сусід на нього, але постріл іншого обірвав той порух упівкрока.

– Боженьку, – заламувала руки Параска, розповідаючи батюшці, – як було на все те дивитися, як жити було після всього! Пішла я з дому, з села, щоб людської зневаги не бачити. Але хіба ж од себе сховаєшся! Де не була, а те дитя в очах стоїть і той хрускіт голівки чується... І немає мені порятунку, і спасу немає! – заголосила.

Мовчав отець Олександр, переляк і страх від почутого пройняв Марійку.

А потому мовив батюшка:

– Бог все милостивий, надіймося, що він зглянеться на твоє каяття... Іди й молись, проси прощення...

Коли Параска вийшла з кімнати, покликав тихо:

– Марійко, виходь зі свого сховку...

Вийшла Марійка сама не своя, не знає, що сказати у виправдання.

– Все чула?

– Чула...

– То йди собі з Богом, і не забувай.

53.

Віддавши рибу й отримавши за те пригорщу цукерків, Марійка виходить на вулицю од батюшки, як тут лопотить мати з малою Ганьєю на руках. А за нею батько. За ними ще люди.

– Ой, втекаймо, дочечко, бо мазуре поб'ють.

Хватає Марійку за руку і тягне за собою. Марійка ще помічає, як батько забігає до батюшки, а потім і чоловіки, і дітлахи, і матушка з малим дитям на руках, і Параска щодуху біжать за ними. Десь там, з того кінця вулиці, звідки вони втікають, лунають постріли, реве худоба, чуються людські крики, вириваються стовпи вогню і диму.

Дорогу їм перепиняють ще якісь люди, гукають:

– І там мазуре!

Зупиняються в розпачі. Батька десь не видно, мо, відстав чи вже й до мазур попав.

– Куди тут втечеш? – каже батюшка. – Ховаймося в хату.

І вони всі, і Марійка, і мати з Ганьєю, і матушка з маленьким, ще на руках, і батюшка забігають в чийсь хату.

– За піч ховайтеся, може, не побачать, – гукає до матушки.

Коли та з дітьми залазить на полик за піч, батюшка і Марійчиній матері приказує:

– І ви, Насте, тоже з дітьми ховайтеся туди ж...

Настя з дітьми ховається під полик за піччю.

Виглядаючи звідти, Марійка бачить, як батюшка по тому всідається за стіл, виймає з кишені якусь невелику книжечку й починає читати.

А крики й стрілянина вже наближаються до хати, щось стугонить попід вікнами. У хату вриваються кілька поляків, розпашілих від біганини і вогню, в розхристаному одязі

– Tso tutaj robish (Що тут робиш?) – кидається один до батюшки.

– Сиджу, читаю, – відповідає той

– Psya Krewo (Пся крев), – лається непроханий гість і хапає батюшку за рукава.

– Chodź tu! (Йди сюди!..)

Тягне його надвір.

Інші нишпорять по хаті, знаходять за піччю матушку з дітьми і теж виводять у двір.

– Bity vshystkikh do nohi nawet dzyeti, zheby już pokazal nic ukraiński nasz zyuemi! (Бити всіх до ноги, навіть дітей, щоб не було жодного українця на нашій землі!), – лунає з темряви.

Через якийсь час, залишившись сама з дітьми, Настя вилазить з-під полика, плечем вибиває віконну раму з тильної сторони хати і тягне їх за собою щодуху за хату у якийсь рівчак, що трапляється на шляху. Притискається до землі сама, притиснула дітей. Раптом щось:

– Бу-бух!

І заклекотіло, захлюпотіло, наче вода полилася чи, може, кров.

Спалахує клуня, спалахнує хата, все горить, виднотеча, як серед божого дня.

Відтак нападники десь пропадають, не видно й не чути їх, тільки вогонь готить та худоба в хліві реве.

Скільки вони так лежать – Марійка не пам'ятає. Аж вогонь уже став пригасати і холод приймати, як вигулькує з темряви батько, ще хтось підходить.

І бачить Марійка, що в дворі у відсвітах згасаючого пожарища лежать у крові поколоті багнетами батюшка Олександр, матушка з дитинчам, а оддалік – Параска.

54.

У хаті Лисецького – як у тій казковій рукавичці, ніде й повернутися. Правда, прийшов Островський, забрав до Зєнти, тестя свого, на Поляки Петра з Уляною і Зосею, каже:

– Договорився я з тестьом про вас, поживете пока, а там як Бог дасть...

Прихисток над головою – воно й добре, але і їсти щось треба, за одним Божим духом не будеш. А в Кáроля й самого не так тих харчів багато, щоб ще й приблуд годувати. Ні, він не дорікає куском хліба, але й самим треба совість мати. Ото батько з Оверком і помагають, як можуть, Кáролю господарювати. А Ганночка всю зиму з хати в хату ходить по мазурах, тче.

Те ремесло опанувала ще як вдома була, спочатку придивлялася, як мати легко справляється з основою, човником і бердами і як од її порухів сантиметр за сантиметром, метр за метром твориться, намотується полотно. Гарно за тим було дивитися. Й лише коли сама сіла за верстат, відчула, яка то одноманітна виснажлива праця гібти над тим усім цілими днями й довгими зимовими вечорами: і руки, й ноги болять, і все тіло закладає від сидіння, що потім ні поворухнутися, ні розім'ятися.

Але що ти робитимеш, мусиш ходити, ткати, щоб то там вузлика якоїсь крупы дали чи ячменю, то там кусничок чогось їстивного. І Василька з собою водить, бо на кого ж залишиш. Малий сидить, нудиться по чужих хатах цілоденно. А як то воно такому хлопчаків всидіти сиднем. Добре ще, як люди незлі трапляються й менше зважають на його витівки. Як той Гантон, що аж під корчами живе. Каже бувало:

– Wasia, będziesz pasł mój lub krowę, jak to wiosną? (Васю, чи будеш пасти мою корову, як прийде весна?)

А Василько й не відмовляється:

– Буду!

– Сóž, ja tobye уауко pshyhotovlyu ... (Ну то я тобі яєчко приготую...)

Яйце, та ще й зварене – то вже така смакота, що Василько й справді готовий дядьку Гантону корову пасти, а не оно пообіцяти.

Натрудиться Ганночка за день-вечір, аж ноги попухнуть, то хоч би за ніч одпочити. Але де там! Прийде до Кáроля, повечеряють чи ні, а запрягає батько волики, сідають усі на воза і їдуть на Мантачки, поближче до совецької партизанки – все ж безпечніше, бо хоч полячку і присмирніли після того, як отримали команду від партизанки не чіпати їх, але береженого і Бог береже.

Сталося ж якоїсь ночі, як залишилися ночувати в Кáроля.

Замучені-заморені за день уже спати повкладалися, як тут у вікна і двері затарабанило:

– Одчиніте! Одчиніте!

Посхоплювалися ні живі ні мертві: "Сьо вже бандери прознали де ми і прийшли бити" – думка різонула. І хто ж у тому переляку змикитить, що бандери по москальськи не кричатимуть.

Батько з Оверком у вікно тільки шубовсь, навіть дзенькоту шкла не почули, біжать слободою і кричать:

– Ратуйте, люде добриє, б'ють... режуть!

Певно, галас той злякав нападників, бо й собі кинулися навітки. Але хіба ж од людей сховаєшся, щоб бодай якась душа не запримітила та не впізнала... Впізнали і їх – Альошині хлопці з Мантачок. Каже потім Івану Кáроль:

– Ydyet, Yvane do komandira, tak to povvedaychye. (А йдіть, Йване, до командира, да все розкажіть).

– Еге ж, – одказує Іван. – Пойду сьогодні, їм зроблять щось чи не, а на мене злобу матимуть...

А ті, знай, своє чинять: дізнаються, що в когось із березняківців є трохи якого добра, то, дивись, і заявляться, обберуть до ниточки. Кажуть: "На нужди партизанські". Еге ж, на нужди, щоб потім у інших селах на самогонку обміняти... Хіба те од людей втаїш...

55.

Як спалили Вербень, Павліна з Рóманом у Березняки перебралися – в Любимені так і жди, що хтось уночі прийде. Чи якийсь Вакула, чи якийсь Федь... А мо, й сам Блись навідається. Дарма, що колегували колись – що було, те загуло.

Адась Качинський – родич далекий Рóманів прихистив. Але, як то кажуть, не клич біду – вона сама тебе знайде. Поїхали Адась з Рóманом у ліс по дрова й пропали. Десь на другий чи третій день знаходять їх неподалік Березняків на парослі зі смолою в горло поналиваною.

Стала Павліна по тому наче причумленою – ходить парослями, перелісками, Рóмана шукає-гукає, на всякі умовляння не реагуючи. А Ганночка і на очі хай не потрапляє, одразу кидається до неї: «Ти жива ще,

Ганночко, ти жива? А мого Рóмана смолою напоїли. Ой, добре напоїли. І хто ж напоїв! Сусідоньки нашеє дорогие... Коб і тебе ще напоїть...».

Не ображається на ті слова Ганночка. Бо як же ображатися, як горе таке. Тільки плаче-ридає, усамітнівшись десь, щоб ніхто не бачив.

56.

Йде українська партизанка, багато їх іде. В шеренгу отак по вісім чоловік ідуть, а по боках підводи їдуть і орудія тягнуть. Як подивиться Віктор у сторону Берестя, то й кінця колоні, здається, не буде.

Мати після смерті батька вже трохи заспокоїлися були, а тут знову щось із ними сталося.

Вибігають на дорогу:

– Хлопци, станьте-но!

А то ж перетокців, знайомих багато. Вони й стають.

– Ви катюги, ви бандіти, шоб ви не повставали... – накидається на них Текля. То до одного, до другого, до третього: – Ти скидай, рукавишнику, пенджака, ти скидай чоботи, ти скидай сорочку!..

А Матвіїв Михаль каже:

– Тьотко, вже як нашеє заводи пойдуть, то всього навипускають.

– Чи ж у бандіта-злодея є завод! – кричать на те мати.

А хлопці стоять, шоб котрий слово сказав.

Під'їжджає якийсь старший на коні, кличе Віктора:

– Ходи-но сюди, хлопче!

Той підійшов.

– Що сьо тут таке?– питає.

– Шо таке... Вони забили батька нашого, забрали одержу, то мати хоче, шоб вони оддали, а вони не оддають...

А мати врешті-решт накричавшись, знесилівши, змовкає. Рушає й колона, до ночі йдуть і йдуть. І де їх стільки й набралосся, дивується Віктор!

57.

Занадився Льоша до оселі Кáроля. Не так до оселі, як, з усього видно, до Ганночки.

Прискачуть кілька вершників, погарцюють, а тоді, спішившись, підступає Альоша до Ганночки:

– Шо ти сідіш тут, как Божья мать! Йді к нам, у нас хазяйка больная, будеш гатовіть нам кушать. Ми твоего пацана оденем, ми тебя оденем...

– А нашеє міне ваше одягання, – відповідає на те.

– Да будеш как пані, – намагається переконати її.

Але не піддається Ганночка на ті його вмовляння. А в якийсь приїзд Альоша заявляє:

– Ти думаєш, еслі ти не хочеш, а ми захочем, то сілой тебя не заберьом? Бросім на воз і павезьом.

Відтоді як тільки забачить Василько, що в слободі вершники з'являються, біжить до матері:

– Мамо, мамо, хавайтеся, бо вже Альоша еде, забирать вас, щоб варили їм...

І таки ховається Ганночка, щоб на очі не потрапити й щоб погрозу свою не виконав.

Уже й фронт поза Березняками – Любименьом прокотився, лунами-громами віддалився, а совєцька партизанка як стояла на Мантачках, так і стоїть і Альоша вряди-годи навідується в слободу, викликаючи в Ганночки своєю появою страх.

Аж раптом полегша настала – знялися з постою, кудись відправилися усією валкою... Слава тобі, Господи!

58.

Десь у четвер забігає до хати Текліної небога материна, Галіна Блиськова. Забігає і плаче.

Питає Текля:

– Чо сьо ти плачеш?

– То я так...

Але ж кортить Галіні щось розказати.

– Я вам би щось розказала, якби ви нікому не сказали.

– Хрести Боже, не скажу... Присяйбо не скажу...

Божиться Текля і хреститься, що буде мовчати.

– З хлопцями Юрковими сеї ночі под'єжала, то зостановилися коло вашої хати, а один і каже: „Ще з сьої хати у списку баба є, треба покарати... Шоб язика не розпускала.” А другий йому: ”Да на сю ноч хватить, на другу оставмо...” Втекайте, тьотко, бо придуть за вами...

Перед смерком каже мати Віктору:

– Пойду я на ноч в Гадячов, до сестри, чи вже ж там зо мною щось зроблять?... А ви оставайтеся, ви ж ни при чому.

Залишається Віктор з меншими. Пізно ввечері таки гримають у двері. Аж Сашко з Ганьєю попрокидалися і в плач.

– Одчиняй! – гукають.

Пішов, відщепнув клямку. Заходять у хату.

– Свети!

Мовчить у відповідь.

– Свети!.. Де лучина?

– На припеку.

Запалюють лучину і в блідому її відсвіті бачить Віктор – троє стоять.

– Де мати?

– Пошли до тьотки.

– А де тьотка?

– В Гадячови.

Переглядаються, мовляв, правду каже.

„Ну, слава Богу, – думає хлопець. – Повірили.”

– Батько де?

Тут уже не скажеш, що „ви забили”.

- Умер.
- Коли?
- На тому тижні.

Нишпорять у хаті, а тоді забираються і йдуть. І так три ночі підряд. Прийдуть, і на горище лізуть, і попід піччю заглядають, і в хліві все переріюють – всюди шукають. А мати вже нову собі схованку знайшла – по сусідству в Блиського батька Романа. Хто б подумав!

А на четверту ніч кажуть:

- Скажуть так матері: як прийдемо ще раз і їе не буде, то поб'ємо вас.

Уривається терпець у Віктора. Коли повертається мати додому, заявляє їй:

– Як хочете, або ночуєте з нами вдома, і хай б'ють нас усех, а не, то я скажу, де ви ховаєтеся!

Сказати так то він сказав, але видавати дядька Романа наміру не має.

Біжить мати до дядька Романа, приходять він і до Віктора:

- Ти що тут розходився, розкричався, помімаєш?!

А Віктору вже зупину немає, нове йому надумалося,:

– Дядьку, як вона ночує з нами, то ми нікуди не йдемо, а як вона не хоче ночувати з нами, то ми едемо до мазур.

Мати ходить, голосить, цілує вушаки дверей.

- Ой людоньки, ой де ж подетись з вами, деточки!

– Не цолуйте, – розходився Віктор.– А треба було не виходить до їх на дорогу да не клясти!

І дядько Роман побивається:

- Шо ж робить, шо ж робить!?

І йому ж непереливки буде, як дурне й справді скаже, що переховував у себе Максимиху, то і його закатруплять, не подивляться, що батько Юрка.

– Як хочете, а я то кажу, що запрягаймо воли і едьмо на мазуре, – стоїть на своєму Віктор.

Хоч чув, що мазуре так мужиків убивають, як і мужики мазур. Особливо лютують ті, що в поліції німецькій були за річкою, а потім повтікали на ліси, в армію якусь свою Крайову.

Застерігали прийшли місцевих мазурів:

- Хто з наших прийме мужика, то поб'ємо й своїх.

В селі кажуть, що так за лисицею охотники не гоняться, як мазур за мужиком, а мужик за мазуром.

Але де ж ти подінешся? Останешся в Перетоках, з усього видно, – поб'ють. Поїдеш до мазур – поб'ють.

59.

Приводять мазури Віктора в штаб до совєцьких партизан, шитовцями їх називають. Чи й не до самого Шитова приводять, допитують його там:

- Много лі в Перетоках бандер?

А той мовчить, або відказує з певним викликом:

- Чи я їх бачив!..

– А хто такой «Гармоніст»? Гаварят, он із вашого села...

– У нас в селі є багато гармоністів. Про якого ви питаєте?

– Не строй из себе дурачка!...

Кличуть в хату чоловіка якогось. Упізнає його Віктор: знайомий батьків гутянець, зустрічалися, як до млина у Листвин їздили.

Умовляє його гутянець:

– Вихторе, розкажи все, що знаєш... Про бандер, про бульбовцов. Як батько твій був вась-вась з їми... Як з «Бульбою» колегував...

– Мого батька бандеровці забили...

– Да знаємо ми, хто і як твого батька забив!..

– Не болтай лішнево, – обриває гутянця командир.

Раптовий сумнів пронизує всього: «Знаєте?.. Що ви знаєте? Чи не ваших рук справа?..»

Де й поділася Вікторова задержуватість, мовчить, не знаючи, як викрутитися, на очі сльози навертаються. Старший із допитувачів, той, що чи й не сам Шитов, махає рукою:

– Да шо с ним гаваріть! Масква слезам не веріт. Расстрелять! Пускай ідет за своїм атцом. Аднаго поля ягодка.

Його підручний прочиняє з хати надвір двері і гукає:

– Канвой, атвєсті бандюка от лагеря і в расход! Нечего тут соплі распускать!

Бачачи такий поворот справи, гутянець все-таки стає на його захист:

– Да шо ви, товаришу командір, воно ж дитя ще...

– Ти мнє пагаварі, пагаварі! Сам вослед пайдеш... Не відіш, волчонок у твоего знакомого вирос.

Виводять Віктора на окраїну хутора під корчі і таки розстрілюють.

Тим часом Шитов передумує:

– Да я пашутіл, атставіть расстрел, – й до гутянця: – Бегі, передай маю каманду!..

Але гутянець не встигає.

Повертаються до Березняків мазуре без хлопця, але про те, що сталося, матері не кажуть, мовляв, пристав до партизан. Однак материнське серце не обдуриш. Ходить тижнів декілька Текля довкола Мантачок, під кожен лозняк заглядаючи, у кожне болітце потикаючись, чи не надібає десь на свою кровиночку. Уже й партизанка знялася з постою і десь пішла, уже й кострища за нею вигасли, вітром розвіялися, а хлопця так і не знаходять.

60.

Якогось дня, як Ганночка в хаті прибирає, відчиняються двері і вступає в хату свекор. Знімає шапку, вклоняється:

– Добрий день, – каже. – А ви живіє тут?

– Живіє, – одказує Ганночка.

– А де Василько?

А Василько з Зосею якраз на печі сидять, вигрівуються після того, як сніг надворі відкидали, стежки прочищали. Відкидала-то Зося, бо Василько до

такої роботи замалий ще, але як міг, так і допомагав їй. І за тою роботою так умаялися й понамокали, що Ганночка загнала їх на піч, щоб просушилися.

– Васильку! – гукає мати. – Дивись, хто до нас пришов, дед твой до нас пришов!

Виглядає Василько з-за печі, а кинутися до діда Талимона не наважується, ще й до збігів не відчував ласки від нього, то що ж тепер казати...

А дід лізе рукою в кишеню старенького обтріпаного кожуха, порпається там, порпається, аж виймає щось загорнуте в хустинку. Розмотує ту хустинку і простягує Васильові лусточку хліба, а в ще меншому вузликіві – солі з наперсток.

Василько бере те добро, вузлик з сіллю віддає матері, а хліб, розламавши навпіл, простягує одну половинку Зосі, а в другу сам упивається жадібно зубами.

Те завважує дід, нічого не мовить, але з виразу його обличчя можна було зрозуміти, що він приємно втішений, що онукові вгодив.

– Роздягайтеся, тату, – запрошує свекра Ганночка.

А сама кидається до печі, дістає звідти баняка з паруючим крупником із вчора заробленого у Зенти пшона, наливає в миску і припрошує гостя до столу. Той не віднікується, бо таки зголоднів, а якщо по правді, то вже й забув, коли ситий був по-справжньому, мандруючи селами, мов блаженний, то там, то там ночуючи, не сміючи часто кусник хліба чи ложку борщу попросити, хазяйських дітей позбавити.

– Як же ви нас, тату, знайшли? – допитується Ганночка.

– А як знайшов... Схали партизане совецькие, за рекою ночували, і я якраз там був, розговорилися, кажуть, що на Березняках у поляка Лисецкого семня вкраїнська живе. Дед стари сиви є, хлопчик маленьки... То я вже й розпитав їх докладніше, й поняв, що то ви...

Поївши статечно та трохи відпочивши, дід зазбирився в дорогу.

А тут і Йван із Кáролем у хату вступають, клубок пари з собою уносять. Їздили в недалекий вільшник дров нарубати, зробили першу ходку, а тут хтось сказав, що в хаті гість несподіваний з'явився, то й зайшли для годиться.

Привіталися, сіли на канапі, перекинулися кількома словами. Особливої теплоти в тій розмові не було: і в мирний час свати не так щоб уже знали, тільки за великої потреби зустрічалися, а в цій веремії то й зовсім зчужіли. В кожного своє життя, свої клопоти. А ще стоїть поміж ними Федь з отим його: "А ту Ганночку ше тра було забить, як вона вдома була". Прикро до болю Ганночці: ото дяка така за все добро, що їм зробила.

Бачачи, що наче й немає сватам більше про що балакати, підводиться Кáроль з канапи:

– Мо Yvane, yesche psheyedyem razem Puki juž зробило shyе chyemno? (Мо, Йване, ще раз з'їздимо, поки не стемніло?)

– Да й мине пора, тра завидна хоч через реку перебрацца, – поспішає і Талимон.

– Побули б ще трохи, тату, – припрошує Ганночка.

– Е-е, дочко, – відповідає на те свекор, – дяку Богу, що вас сіє люде приняли до себе, видно, добріє вони....

– Ale tu i dużo złych ludzi. Kaczan choć jeszcze nie dotknął... (Але тут і поганих людей багато. Коб хоч вас не зачепили...)– мовить Кáроль.

– Тату, – просить Ганночка, – мо, будете в Миратині, то зайдеть до нашої Марти, передайте, щоб не переживала, що ми все живіє.

Дід притулює до себе Василька, а той, не звичний до його ласки, пручається.

– Зоставайся здорови, онучку, – мовить тихо. – Дасть Бог, то ще побачимось.

І чується щось таке в його голосі, чого досі не чула, не уловлювала Ганночка, й шкода їй стає свекра, даленіють, наче й забуваються, минулі обиди.

Одягається й собі, йде зі свекром аж за слободу, на український хутірець Базькову, щоб, бува, який полячок не перестрів самотнього, безборонного, та й розходяться.

61.

Не забув свекор про Ганночине прохання, діставшись через якийсь час до Миратина, розказує, кого бачив на Березняках.

– Ох, сядять там голиє, нічого в їх нема, – розповідає, похитуючи головою. – Як скине Йван вошиву сорочку, щоб попрали, то сидить у пенджаку на голе тело..

І втішена Марта, що батько з засобом живими залишилися, але й серце болить од почутого. "Як же достаться тудя, да шось занести?" – вбиває собі в голову, аж Яків перейнявся тією жінчиною задумою.

– Тра йти, – каже Яків після деяких роздумів. – Пошукайно-но шось з моєї вдяганки-взувачки, свого поклади і пойду я...

– А як хтось перестрене тебе, то ж не одпустить... Мо, я, баба, пойду, як перестренуть, то скажу, що йду на сяке-таке шмаття шось ести вименювать...

Зважили й вирішують, що Марті таки краще вирушати в дорогу, не те, що чоловіку, якого будь-хто може перепинити, запідозривши в лихих намірах.

Зав'язує Марта в опинанку стару Яковину сорочку, кладе туди штани, свою спідницю, і ще щось своє, й на світанку вирушає в дорогу, думаючи ще завидна дістатися до Березняків.

Не сказали дітям, як ті вкладалися спати увечері, куди мати зібралася, щоб десь поміж своїх ровесників на вулиці не проговорилися й та звістка не дійшла до чужих вух, що, мовляв, Яковина Марта до своїх мазур почимчикувала. А з якою ж то метою, чи, крий Боже, не донос який понесла на наших хлопців?

Уже як Майдан минула й засніженим льодом через Случ переходила, наздоганяють її кілька санних підвід з людьми незнайомими. І хоч одяг на них звичний селянський, і зброї ніякої не видно, але усім своїм еством відчуває Марта, що то не сільські дядьки, котрі за якоюсь потребою в ліс їдуть.

– Куди, молодице, путь держиш, – гукає до неї немолодий уже хурман, порівнявшись.

– По селах ходжу, мо, якої муки на лантухи вименяю... Детям ести нема що.

– І тобі не страшно отако самої ходити? А як бандіти перестренуть?

– Що буде те буде, на все воля Божа, бо що ж робить, як діти з голоду пухнуть...

– Ну от, к примеру, – втручається в розмову ще один, молодший, – возьмемо тебе і в полонку шубовсь!

– Чи вас вовчиця, а не мати родила, що таке будете робити?

– Ну, вовчиця не вовчиця, а врем'я таке що...

Але тут знову подає голос старший:

– Не лякай молодици, чи не бачиш, вона й так перелякана.

І вже до Марти:

– Йди собі з Богом, та поменше розкажуй комусь, що нас бачила.

Війкнув і санна валка зникає за сосняком, що впритул підступає до самої річки.

Марта так і не зрозуміла, хто вони і якому Богу моляться, головне, що залишили живою. "Але якби на того молодого, то була б уже в полонці", – подумала і зітхнула з полегшенням.

Першою її появу заперімає Зося і показує діду Йванові, що стоїть неподалік:

– Деду, га деду, оньо тьотка Марта йде з Базькової!

– Ой, паршиве, – огризается незлобливо дід на ту мову, – Марта іде... Де вже та Марта, чи хоч жива?

– А їй-бо тьотка! – не вгаває Зося.

Приглядається старий Іван, а воно й справді Марта. І Ганночка з хати вибігає, і Голька десь узялася – плачуть усі, обнімаються, наче не бачилися роки й роки, а не декілька тижнів. Але яких тижнів!

62.

Весна надходить, тепліє, сніг ручаями сходить, тільки в лісах трохи затримується, але ненадовго – просихає й там, хіба в річечках і болітцях вода ще не збуває, тримається. А на нивках, котрі на узвишсях, уже й орати-сіяти час, бо виждеш ще якийсь день і в суху землю зерно доведеться кидати..

Радить Лисецький Іванові, як Гончарики до себе в Любимень надумали повертатися, щоб забирали на свою Кемпу хату Рогульського, що стоїть бездоглядна, все одно спалить хтось чи так розтягнуть люде... Або хай би сідали в ту хату й жили ...

– Е-е-е не, – одказує на те Іван, – шоб і нас, як Рогульських, хтось закатрував...

...Уже вони в Лисецького були, як із Залужжя втекли, в акурат перед православним Різдом чутка Березняками пронеслася: хтось уночі Рогульських повбивав, і Бронька, і жінку його Гелю, а мала Мариська то десь у якийсь куток забила й так зосталася. Родичі потім забрали її на Мантачки... Звісно, грішили на любименьців, що наче б то їх рук діло, але казав Кáроль Іванові тишком-нишком:

– Tam gdzie lyubymentsi! Ludzie mówią, że jeden żołnierz Aleshin Zielony płaszcz wódki w obrocie. (Де там любименьці! Люди говорять, що один вояк Альошин Геліного плаща на горілку вимінював).

Але ніхто на того плаща не позавидував.

Не приставши на пропозицію Кароля перевезти хату Рогульського в Любимень, старий Іван домовляється з Островським перебути якийсь час у його домівці, що дивом вціліла після погромників. Власне, може, тому й не зачепили її, що своєму, поляку, належала? Да ще й якому поляку – костьола хто у Любимені збудував?

Так чи інак, але Островський не збирається поки що на Кемпу перебиратися у свою хату – у тестя свого, в Зенти залишається. Може, боячись помсти любименьців за напади своїх одноплемінників?

Повертаються на Кемпу усім кагалом – і Йван, і Ганночка з Васильком, і Петро з Уляною та Зосею, і Оверко з Голькою. І хоч не у своїй хаті – а все ж наче вдома: і город поруч, де порпаються з ранку й до ночі, і попелища свої тут же – урвеш якусь часинку, щоб постягати на кучу обсмалені головешки чи пообрізуване обвуглене гілля яблунь, слив, груш. А чоловіки цілоденно пропадають у полі – орють, сіють, волочать посіяне. Звели сякі-такі халабуди на пожарищах з того, що залишилось од вогню, да й перебувають в них часто, а вдень у клопотах не до спочинку – сіють, садять, обробляють городи.

Село потроху оживає. То там, то там, дивись, виростають зруби, в кого з деревини, заготовленої ще раніше, ще в довоєнний час, а хто сміливіший, спритніший, той перевозить з хуторів хати, що залишилися після поляків.

63.

У центрі Соснополя посеред старовинного занедбаного парку притулилася невелика двоповерхова будівля. За Польщі тут відкрили ресторацію для офіцерів кавалерійського полку з охорони пограниччя, за німців містився штаб зондеркоманди, а за других советів, щойно вступили вони в містечко, облаштував тут собі осідок райвідділ НКВД. Що й казати, придатне то місце для такої установи: над землею два поверхи товстезного муру і стільки ж – у землі. І на кілька сотень метрів довкола – старезний парк, жодної будівлі. Кричи не кричи – ніхто тебе не почує.

І кричать, як же ж кричать! Пашко не чув ще у своєму житті такого людського крику. Затуманює пам'ять од нього, судомить тіло. І зникає межа відчуття, де закінчується Хомин крик, а де починається його власний.

А що він може сказати в своє оправдання? Що, рятуючи німецького офіцера, врятував село? Але те не бреться до уваги. Подумаєш, якесь там село німці не спалили!

– Такім предателям нет места на нашей земле, – шипить начальник відділу Соколов, що взявся сам допитувати бранців.

У Пашка хоч якесь виправдання його старостуванню в селі є, як не перед новою владою, то перед собою, односельцями. А що може сказати, чи навіть

подумати, Хома? Що жити хотілось, вижити? Що особливого зла людям не приніс тією службою? Ну, а хіба добре щось зробив?

І коли в Пашкові нуртує ще якийсь прикре відчуття несправедливості стосовно того, що чинять з ним, то Хома цілком змирився з тим, що на нього чекає.

А чекає на них після холодних просирілих мурів і тортур тілесних або смерть, або Сибір несходима...

64.

Як приходять у Любимень другі совети, одразу сільраду зорганізують, Кирила Мар'янчука головою настановляють, а Оверка, що за Польщі аж чотири класи закінчив, на секретарювання вговорили. Правда, і відпрошувався, і віднікувався, але те не допомогло. Настрахали, що як не стане секретарем, то заберуть на фронт, то й мусив погодитися.

Гарнізон час од часу в село наїжджає – наче притихло трохи, перестали одне на одного нападати, хто зостався з поляків недонищений, у Польщу почали вивозити. Лише вночі українська партизанка, чи Бог його знає хто, пройде селом, але на Кемпу не завертає, то й те добре. І все ж Іван Гончарик стереже волів, у хаті не ночує: воли в хліві, а батько під яблунькою, в корчах над річечкою.

От ще якби Вакула Мартинков не дошкуляв. Хлопець був як хлопець, а то наче щось із ним зробилося: як тільки нап'ється – прибігає на Кемпу, аж труситься:

– Я вас тут видушу, большевики!.. Я вас под мостом потоплю!..

Так уже те Оверкове секретарювання його доконує: не забулася та довоєнна мандрівка до советів і як ті з ним повелися... Гончарики в переляці, хіба довго дурному заподіяти те, що обіцяє. Подейкують люди, що ого як на мазурах напрактикувався.

Уже Оверко й собі вслід за тесьом ховається на ніч і по вишках, і по ровах усяких, аж на Ясюкову часом доходить.

Терпець уривається в Івана, йде до Мартинка справуватися:

– Мартине, скажи своєму Вакулі, щоб не бегав до нас, да не лякав... Шо вон хоче з нас, шо бегає й кричить, шо под мостом нас потопить? Або ми виноватіє, шо Оверка тим секретаром настановили? Як хоче Вакула, то хай сам стає...

Не віднікується Мартин, обіцяє Іванові, що насвариться на Вакулу. І справді, мабуть, насварився, бо з того часу не об'являється більше Вакула на Кемпі, не погрожує.

65.

Десь уже перед Трійцею самою, як страх трохи розвіявся й люди починають ходити туди-сюди між селами, до родичів чи знайомих навідуватися у справах якихось чи просто так, надумує Уляна йти на Залужанські хутори до Терешка корову свою шукати .

– Така корова добра була, чи вже ж не оддасть Терешко? – переконує своїх, щоб не перечили. – Як же без корови жить?

Петро відговорює її, не дай Боже, пропаде. І Оверко відговорює, запевняючи, що як приїде гарнізон в село, то попросить старшого, щоб у Залужжя змоталися да допомогли ту корову забрать.

Але ж де там, не заспокоюється Уляна. Тим більше, що переказували люди, наче бачили їхню Рижу в Василя Рябенького. Оверко навіть записку передавав через когось залужанському секретарю сільради, мовляв, оддайте нашу корову, я не хочу брать стробков чи міліцію і їхати забирать. Але куди там, оддадуть вони!

А тут прочула Уляна, що Казьо, котрий сидить неподалік за річечкою, збирається на Залужжя їхати, десь там, як були в збігах, свою худобину продав да взяв кілька пудів пашні, да закопав у родичів. То збирається забрать ту пашню, як вона ще є. Напрошується й Уляна до нього на підводу і таки їде.

Терешко начебто й зрадив появі Уляни, розпитує що та як, чи всі живі, як дідове здоров'я. Розповідає йому Уляна про своїх, як перебули той час, відколи повернулися додому. Про одне лиш змовчує – що перебули зиму в Лисецького на Березняках, нащо йому те знати...

– А знаєте, дядьку, чого я пришла? – підступає нарешті Уляна до головного.

– Чого ж не знаю, – відповідає їй Терешко. – За коровою.

– То що ж ви на те скажете?

– Уляно, твоя корова – то моя смерть.

Не розпитує далі його Уляна про корову, шкода їй стало Терешка, прощається й їде лугом поміж лозняками, де на порослих молодію травою галявинах то там, то там пасуться гурти худоби. Так надумалася: «Де целю свою корову, то буду забирать.»

Йде, їде лугом, й десь уже чи не під самим Мокрим зирк – її корова пасеться. Аж серце зайшлося. Уляна до неї:

– Рижа!

А та одривається од паші, піднімає голову, впізнає колишню свою хазяйку й озивається до неї протяжним муканням. Уляна займає свою корову й поспіхом жене її до кладок на Залужжя.

Тим часом з-за кущів вигулькують пастушки:

– Тьотко, не чепайте корову!

Еге ж, так вона їх і послухала, жене собі далі. А пастухи кийками по ній, кийками. Не зважає на те Уляна, вже й річка близько і кладки видніються, не пам'ятає, як через них переметнулася на другий берег, у село вбилася. Та не встигає дух перевести, як назустріч їй Соловей – головою сільради наставлений у Залужжі, а з ним і секретар Лексей:

– Стой! Ти куда сьо корову вкрала і женеш?

– Як же ж я вкрала, сьо ж моя корова, – Уляна їм на те. – Да ми вам і записку писали, шо оддайте...

– Ви не до того писали записки, до кого тра було писать.

І Уляну за руки та й ну тягнути:

– Пошла в льох! Пошла в льох!. Поседиш там, то знатимеш, як брать чуже.

Перелякалася Уляна, аж холодне все у ній. «Сьо ж уже з того льоху й не випустять», – пронизує думка.

Аж тут де не взявся Казьо. Їде своїм коником, з мішечками пашні викопаної. І тітка Настя як на те нагодилася. Бачить, що Уляна за плота тримається, а чоловіки тягнуть її, то підскакує до них та й давай голосити:

– Ох, людочки, що ж ви робите! Нашо ж ви її тягнете?

А Казьо й собі зістрибує з воза та до них:

– Стойте, хлопці, хватить уже душити! Уже не ваша власть. Хватить душити!

Не витримують такого натиску Соловей з Лексеєм, відпускають Уляну. А Настя продовжує голосити:

– Божечку, чорту та корова, кинь її і йди додому, Уляно...

Справді, Уляні уже не до корови, тут би самій вирватися.

– Сядай на воза, да поїдемо, – командує Казьо.

І вона слухняно сідає на воза, коник рушає, віддаляючись і від нападників, і від корови, яка, мов людина, дивиться їй услід сумними вологими очима і протяжно ремигає.

Усеньке тіло Уляніне німіє, німіє й думка, стає вона безвольною і байдужою не лише до корови, а й до всього, що діялося дотепер із нею. І до самого життя.

66.

Заламує руки Уляна:

– А хай би вони запалися були з тою коровою, хай би вони вдавилися тим молоком, як я мала пропасти...

Це вже потому прийшло усвідомлення на що вона наражалася, шукаючи в Залужжі свою корову, як повернувся Оверко одного дня з роботи і розказав потаємно:

– Чаркували сьогодні з Немещенком, то знаєш, що вон сказав? Сказав, що то ж їх прийом надевать щось наше, мужицьке і йти по селах, лесах будьто шукать корову, чи лесорубами прикидається, або гриби чи ягоди збирать, а самим виведувать усе, де бандера ховається... І сам не раз ходив таким «лесорубом» у селах, де його не знають, і сотрудніц посилали.

Каже, вийшли якось із своїм напарником на хутор. Хата гарна, хлеви добре, пасека велика. Видно, добри господар. Залягли. Кілька часов лежали, вже й до хати думали заявиться, мов би то послали їх на дялянку, де лес режуть, а вони заблудилися... Аж тут з хати девчина виходить, корову з хлева виганяє, а в руках клумак чималеньки.

Пригнала корову до корчов й пустила попасом, а сама озирнулася сюди-туди й гукнула:

– Ганю! Ганю!

Через якесь врем'я куці сколихнулись і з них вийшов чоловік. Тоже сторожко озирнувся, взяв клумака і зник у гущавині.

«Но не тут то було, – каже Немещенко. – Ми вже його не повинні білі упустити. Пустілись за ним і такі настігли, правда, пішло стрелять. Взяли раненого».

Як допитували, то обижався, що немає спасу хлопцям од тих людей, що гуртами по лесу ходять: чи на заготовку йдуть, чи якієсь губ'яки шукають, чи корову, яку мовбито загубили... Викурили його з одного схрону, з другого. Вже перебрався був у таке місце, що навіть додуматися не додумаєся. То й туди наперло якихсь лесорубов, лаять цілими днями так, що сховатися не мона...

67.

Розійшовся Мар'янчук не на жарт:

– Таку їх розтаку! Злодючи! Постойте, я вам покажу!

І вже зорганізовує стрибків на Залужжя йти, корову забирати. І в Соснопіль подзвонив, так і так, мовляв, залужанці розперезалися, то треба трохи приструнить. А Немещенку, що уповноважений по їхньому селу, того тільки й дай. З Мар'янчуком вони, вважає, зійшлися з першого позирку, з першого знайомства. Немещенко, правда, чужий, присланий десь із інших країв, то що йому місцеві люди, коли хто супроти нього, то й в розход може пустити – одне пояснення-виправдання: бандіт чи бандпосібник. А спросту за таких – ніякого, ще й похвалять. Кирилу ж трохи складніше, як не як, тут виріс, тут і жити йому, поміж людей своїх, що знають його як облупленого, з діда-прадіда. То й доводиться свою гарячковість трохи притлумлювати і часто не лізти на рожон. Та й Немещенко його, знає, повчає:

– Єслі шо, ти давай знать, сам не делай с людьми нічево. Самі справімся. Ти тільки знать дай.

От і дав знать, що корову в родичів його секретаря залужанські бандюки забрали і не хочуть віддавати.

– Да оддадут, куда ані денутся, – запевняє його Немещенко. – Жді, завтра пріедем.

Оверкові то й не дуже хочеться те робить, але Мар'янчук настоює, каже:

– Провчить треба бандюг, щоб не брали чужого.

Йде уранці Оверко до Кирила, бо вже приїде міліція і свої стрибки прийдуть, щоб їхати в Залужжя за коровою, як дивиться, а біля Семенов швагрова Рижа стоїть, прив'язана до плоту.

– Кирило, дивись-но, оньо будь-то корова наша прив'язана до плоту стоїть! – показує Оверко.

– Ану, – каже той, – ходем-но, побачимо.

Як підходять вони ближче – справді Рижа стоїть, а біля неї – Ганеля, Васильова теща залужанська. Добре одне одного знають.

– Сьо ваша корова, Оверку? – питає Ганеля.

– Наша, – відповідає їй на те Оверко.

– Ну то забирайте єє.

Тут і в Оверка норов прорізається.

– Не, – каже, – береть-но, бабо, ведець єе ви до хати!

Що тут будеш робити, відв'язує Ганеля корову й отак усі вони прямують на Кемпу.

На колишньому ксьондзовому дворі біля костьола стоять декілька чоловіків. З цікавістю спостерігають за дивною процесією.

Тим часом Мар'янчук відстає від неї.

– Пойду, – каже, – в Соснополь подзвоню, щоб не єхали, шо вже корова є.

І завертає до сільради.

На Кемпі прив'язують корову до в'яза і запрошує Оверко Ганелю в хату Островського, де вони тимчасово мешкають:

– Уляно, приймай гостей, – гукає у прочинені двері.

Вигулькує Уляна на той погук, корову бачить, Ганелю бачить й тільки ойкає.

– Шукай-но шось на стол, – не дає опам'ятатися їй Оверко.

Тим часом з сусіднього двора прибігає Оверкова Голька, приходять батько їхній Іван, Петро встає із прилаштованого за піччю полика – з того осіннього купання в болотній холоднющій воді він так і не поправився, Ганночка десь у дворі щось робила, й собі облишила те заняття і вступає в хату поглянути на ту оказію – ого скільки назбиралося люду!

Поставивши наїдки на стіл, припрошує Уляна Ганелю:

– Сядайте, тьотко, поснедаємо...

Садять Ганелю на покуті. За нею й чоловіки сідають, а жінки займаються своїми бабськими справами – в тісенькій кімнатці місця всім бракує. А тут ще завертають на Кемпу й Кароль Лисецький зі Стаськом Гойдалкою – то вони якраз були на ксьондзовому обійсті – і їм цікаво, що ж це діється у Гончариків. Запрошують і їх за стіл.

Оверко питає Ганелю:

– А ви знаєте, бабо, хто сьо? – показуючи на Кароля й Стаська. – І сьо поляк, і сьо поляк...

А Ганеля аж труситься, каже:

– Я вже вдома попрощалась... Сьо випроводили мене до вас із коровою, сказали, що ти стара, то йди ти, бо там заб'ють уже...

Тим часом Петро дістає з мисника чвертку горілки, прихованої до свята якогось, кожному по черзі в стопку наливає. Ходить по колу та стопка, нікого не минаючи. І Ганелі наливає. Вдаряє та горілка їй в голову, зашпори трохи відходять і мазуре не такими страшними здаються. Розмова потроху зав'язується. Не про те, хто кого забив і ще заб'є, а про одвічне селянське: чи багато посіяв хто, чи зійшло посіяне-посаджене і які види на врожай, чи трави добрі ростуть на сіно...

Якби хто збоку чи з небес поглянув, то подумав би – зійшлася родина за столом, щоб мирно-любо поснідати у святочний день. І не стоять поміж цими людьми ні пожарища, ні масакрування одне одного, і страх усі ці роки не вихолоджує їхні душі, ненависть взаємна не збуджує в їхніх жилах кров, не кличе до помсти.

А коли і чвертка спорожніла, і стіл спорожнів, дякують Кáроль зі Стаськом, і Ганелька дякує за це несподіване частування, й кожен збирається у свою путь-дорогу: мазуре – на Березняки, Ганелька – в Залужжя.

68.

Любименьці за потреби щось купити їдуть на базар не в теперішній свій райцентр Соснопіль, хоч і туди в неділю на торг з'їжджаються, а в сусідній, у Берестя, – і містечко більше – за Польщі повітовим було – і базар більший.

Закомандував Мар'янчуку збиратися на базар і Немещенко. Кілька днів він зі стрибками провів у засідках по довколишніх лісах в надії підстерегти якого бандерівця, але безрезультатно. Чи то забралися ті на інші терени, чи хтось попереджав про акцію...

А завтра – неділя.

– Все, завтра віддыхаєм! – заявляє Немещенко. – На базар поїдем в Берестя, вот! Нада женє кое-что купить, і себе.

Увечері Мар'янчук проводить Немещенка до Гапки, де той столується, коли ночує в Любимені, оприходують там по кілька чарок міцного самограю за вечерею, спеціально припасеного для таких випадків. А дорогою додому заглядає до Казюка.

– От що, Аркадь, береш завтра вдосвета свого коника, подпрягаєш до мого Гнедого – поїдемо з Немещенком на базар до Берестя...

– А на гонську мать мене така сполка! – лається той. – Шоб по дорозі десь перестрели да закатрупили?

– Ну-ну, ти не вельми-то розходься. Чи, мо', не знаєш Немещенка?

– Коб-то не знав! – Казюк холоне так само швидко, як і запалюється. – Де вже од вас поденся.

...Дістаються до Берестя без пригод, так що ні Немещенкового автомата, ні Мар'янчукову гвинтівку в діло не доводиться пускати. На Рогатках заїжджають до хати знайомого міщанюка, ставлять воза.

– Да якось, вродє, не з руки з оружьем по базару ходить. – сумнівається Мар'янчук.

– Оно то канєшно, – і собі задумується Немещенко. – Єще местніє увідят, доложат мойому начальству...

Після недовгих роздумів Немещенко наказує Казюку:

– Ти астайошся, будеш стеречь оружїє. І сматрі, галавой атвечаєш!

– Воно мене тра, те оружїє? – пробує відкараскатися Казюк, але, бачачи, що ніхто до нього не дослухається, понуро замовкає.

– Спрячем в салому, чтоб меньше кто відел, – наказує тим часом Немещенко і засуває свого автомата й Кирилову гвинтівку під рядно, що прикриває солому, на якій вони щойно сиділи.

Ще якийсь час, коли вони віддалилися, Казюо почувається насторожено, все йому здається, що хтось то з-за хліва, то з-за кущів так і чигає, щоб відвернувся і залишив без нагляду зброю. Але час збігає нудно й повільно, весняне сонце, знай, припікає й припікає, хилить на сон. Коні, пофоркуючи та

мотаючи головами, щоб одігнати надокучливих мух, жують січку, насипану в опалки.

Щоб відігнати дрімоту, Казьо зіскакує з воза, поправляє на конях шлеї, збирає на рудій, пожухлій торішній траві витрушену кіньми січку, засипає її назад в опалки, і знову вмощується на своє сідало. А базарувальників усе немає й немає. Не зчувається, як повіки змикаються так, що вже не має ні сил, ні бажання їх відкривати.

Прокидається од відчуття, що хтось біля коней хазяйнує. А й справді, Блись випрягає вже Мар'янчукового Гнідого, за спиною на ремені у нього теліпається автомат.

Казьо шугає рукою під рядно і намацує там лише гвинтівку.

Той порух помічає Блись і застерігає:

– Як хочеш жить – не здумай!

– Да мене Немещенко голову скрутить...

– То ти хочеш, щоб тобі голову скрутив я?

Казюк нічого не хоче ні від того, ні від іншого, не зі своєї волі ув'язався в цю історію. А жити хочеться. Принаймні до того, як з'явиться Немещенко. Він обм'якає, перестає перечити Блисю.

Блись тим часом випрягає Гнідого, що виграє міццю і граційністю – чого не забереш від Мар'янчука, то це те, що коня він свого любить, доглядає краще, як жінку.

– Скажеш Мар'янчуку, що коня я верну! – гукає Блись, скаче охляп на Гнідого, тягне вуздечку на себе так, що той стає мало не сторчма.

Казьо й не зогледжується, як в один покліп ока вершник перелітає луг, широченну в цьому місці, але неглибоку, річку й зникає на тому березі за лозняками.

69.

Розповідає удома своїм Оверко, прийшовши з базару:

– Мо', вже останнім з наших людей я йду, загалунився трохи там поки взувачку знайшов для Гольки. Каленики минув, Чистики... Як бачу – коло Переспи Мар'янчуков конь ходить. Я до нього: «Гнеди!», то вон до мене: «Ги-ги-ги!». «Чо сьо ти тут ходиш?» – питаю. Конь іде до мене. «Ну, думаю, як ти пошов до мене, то я й не буду тебе кидать». А боюся ж, щоб яке лихе не вийшло з корчов... Да за коня, да й привйов до Мар'янчука, а жонка його в плач: «Сьо вже забили Кирила! І де той Немещенко узявся на нашу голову...».

А Мар'янчука з Немещенком привозить Казюк своєю конячкою у Любимень аж надвечір. Що вже матюків за дорогу од Берестя вислуховують од Немещенка, то й не передати:

– Да я вас, мать вашу, постреляю... Да я вас, таку-розтаку вашу мать, в Сібір! Шоб зналі, шо такое советская власть!

Понуро мовчать, не виправдовуються.

Коли порівнюються з Мар'янчуковою хатою, той несміливо запитує:

– Мо, зайдемо, повечеряємо?...

– Да іді ти! – відмахується Немещенко. – Вот так, ребята, – застерігає, – щоб о том, що случилось – нікому ні гу-гу...Понялі? Єжелі распустіте язики – пеняйте на себя. С автоматом я решу, он у меня не на учете, а все остальное – к хренам! Понятно?

Ще б не зрозуміти! Готові запевнити в будь-чому, лише б відчепився, не здійснив того, що обіцяв. А йому недовго, вже набачилися всього.

Але, як то мовиться старими людьми, своєї долі не обійдеш, не об'їдеш. Неприхильною вона виявилася й до Немещенка...

Постріли полохають настояну на живиці тишу, розпанахують навпіл присмерк, стоголосо відлунюються в імлистому громадді сосен. Вони паралізують Казьові думки, нагло обірвавши їх неспішний плін. По всьому тілу, од волосся на голові й аж до кінчиків пальців, пробігають холодні дрижаки, і воно осувається з в'язки сіна в драбняк, прилипає до кострубатої дошки. Але перед тим рука підсвідомо, з усією відчайдушністю злітає над лискучими од поту кінськими спинами, батожить їх. Коні, і без того налякані пострілами, рвуть з місця, колеса стугоняють по корінню, віз перехняблюється з боку на бік, тарахотить і скрегоче...

Так триває незбагненно довго. Здається, годину, дві, три... Врешті Казьо відчуває, що коні зупиняються. Боязко підводить голову. Нашорошивши вуха і важко посапуючи, коні прислухаються до далекого відголоску пострілів, що долітає крізь гущавину сюди, на узлісся.

Казьо зводиться на непевні ноги, ковзає поглядом довкола. Очі натрапляють на нерухоме тіло, що звисає з воза.

– Кирило, Кирило!

У відповідь – мовчання

– Мар'янчук, ти живий?..

Лише легкий стогін видає, що таки живий. А Немещенка на возі немає...

З лісу дихає пусткою, і якби не постріли, що уже лише зрідка зриваються, могло б здатися, що там теж нікого немає, а все оце привіялося в якомусь химерному сні. Та ж ні, свердлить напіврозплющеними очима душу Мар'янчук. Від того погляду, здається, сховку не буде ніде.

Вкладаючи Кирила в драбняк та підмощуючи під голову сіно, завважає, що за ручку вотрини зачепилася паском гвинтівка. Дивиться на неї, а в пам'яті спливає сьогоднішній ранок.

Не встигає ще запрягти конячку, щоб їхати по траву телятам, аж тут надходить Оверко.

– Так що давай до Мар'янчука паняй, да коня його запрягай..

– А яка там трясця сталася? – аж під серцем кольнуло Казюкові.

– У район повезеш Мар'янчука, викликають...

Як по правді, то кожна така поїздка півжиття забирає – так і дивись, що не вернешся. Якби не Мар'янчук просив, а хтось другий, то й одказався б, але ж росли разом, не в один переплътот попадали, не раз Кирило його виручав...

Їде до райцентру Мар'янчук та ще Немещенко всівся – каже, що в отдел викликають .

Вмощують в сіно гвинтівки, перекидаються словами:

– Як вийде хтось по дорозі, то вділимо «гостинця».

«Гай-гай! – подумалося Казю, – і доки воно таке робитиметься, що нема людям спокою, такими гостинцями одне одного годують...»

Мар'янчук мов підслухав ті думки.

– Не журись, – каже, – Аркашо, – минеться все. Переловимо бандюков, ото заживемо!

У Соснополі затрималися надовго. Поки Мар'янчука випустили з райвиконкому, а потім і в райком той заглянув нащось, поки Немещенка дочекалися з того райотдела, то аж знудився Казю.

– Завидна лес проскочить би, – мовить Казю.

– Хіба перши раз, – чи то запитально, чи заспокійливо каже Кирило.

Й поки їдуть – ні слова більше не промовляють, кожен щось думає своє насуплено. Видно, добре шию намилили одному й другому...

І раптом, як уже через ліс майже переїжджають, постріли сполохують надвечір'я, в друзки розбивши тишу. Думки нагло обриваються й Казюкове тіло осувається в драбиняк. Він почувається так, наче кулі впилися і в нього, пронизали наскрізь, і кров тонкими струменями зіджується донизу, у вигорілу траву.

70.

Як поранили Мар'янчука, а Немещенка вбили, то Уляна проронила:

– Шкода так, детки, кажуть, малиє у його zostалися...

А увечері, коли повертається на Кемпу з посиденьок у Євки, перестрічає її Юрко Блись.

– Тобі шкода Немещенкових деток? – перепитує. – А своєї тобі не шкода?

Пригадує, що оте «шкода» коло магазину вона казала й мати нового сільського голови Ващика, наставленого після поранення Мар'янчука, була при тій розмові.

– Да мене всех шкода, – одказує Блисю. – І твоїх було б шкода, якби вони в тебе були, і своєї шкода. І його деток шкода, бо шо тиє детки винніє...

– Ну-ну, шкодуй, хай ростуть большевиченята, то вони тобі ше покажуть... Бувай здорова, – мовить на те і зникає в темряві.

А Голька після тієї придибенції всерйоз береться за Оверка: кидай та кидай те своє секретарювання, бо й з тобою так буде. І таки за декілька днів йде Оверко в район і відпрошується з тієї посади. Упирає на те, що, ховаючись по корчах і ровах, здоров'я стратив, що більше хворіє, як на роботі буває. І то правда суца. Повірили, зглянулися. Чи мо, й Ващик проти нього якесь слово мовив? Мабуть, так воно й було, бо нащо йому в секретарях той непевний Оверко, яку з ним оборудку повернеш?

Позбувшись клопітного й небезпечного секретарювання, Оверко невдовзі отримує повістку про мобілізацію. Ні, не на той фронт, що тепер десь аж у Германії, а на трудовий, на Донбас, шахти відновлювати людей одправляють.

– І як же вон з його здоров'єм буде там? – голосить Голька, коли новий голова сельсовета приносить ту повістку. Але кого те хвилює?

А на секретарювання Федя Гураля ставлять. Ото як заговорили про звернення властей, щоб хлопці з лісу виходили і нічого їм за те не буде, казали люди, що й Федь заявився в органи, покаювся, що будьто би він проти советів нічого не мав, а тільки з поляками справувався. І нібито не знайшли на нього нічого такого, щоб у Сибір запроторити, бо він і в лісі не був... А мо, й не шукали на нього нічого, й такі потрібні були при власті.

І зажила нова власть, як кажуть совети, всласть. Привезуть у магазинчик, що стоїть неподалік Кемпи на горбку вдень сякі-такі товари, а вночі якісь хлопці заявляться, переберуть привезене, заберуть, що треба, і бачили таких. А таки часом у потемках бачили, і Ганночка, і батько, і всі, хто притулився на Кемпі. Бо хоч не хоч, а побачиш.

А вранці кличуть Вашик з Федьом прислану в село на вчителювання східнячку Марію – її головою магазинної ревізійної комісії зробили – мовляв, так і так, уночі тут бандерівці похазяйнували, то треба акта підписать. Підписує, а куди ж подінеться.

Після одного такого нічного нальоту сельсоветські викликають Марію до магазину знову акта підписувати. Приходить вона, а самого начальства немає, десь загалунилися. А тут як на те старий Іван Гончарик виходить на подвір'я, перекидається словом із вчителькою про се, про те... Ту бесіду запримічає Вашик, що надходить до магазину. Воно б, може, й нічого, якби Марія раптом не закомизилась, одказується акта підписувати.

– Я ж не знаю, що привезли, а що забрали, – виправдовується вона.

А пізнього вечора приходять до Гончарів двоє, певно, з дальнього села, бо якби з ближніх, то Іван знав би. Викликають з хати.

– Ти нащо, стари, намовив гучительку акта не підписувать? – запитують грубо, дарма, що той їм у діди годиться.

– Да шо ви, хлопци, я про ниякого акта не знаю. Про школу, детей ми з нею балакали...

І звична уже для селян погроза:

– То дивись, бо получиш! Шоб больш такого не було...

Й не попрощавшись, зникають в темені. А Йван повертається в хату й на Уляніне «Хто то був, тату?» одказує:

– Воно тобе тра? Спи себе.

71.

Наскакає і на Терешків хутір якогось дня гарнізон. Навіть дивно було старому – на всіх хутірцях довколишніх побувала «акція», а до нього досі не заглядала. Чи вже про Семена ніхто не доніс? Та бути такого не могло, щоб ближній чи дальній сусід не постарався.

Заявляються удосвіта, ледь світати починає – якраз Терешко збирається худобу порати, а Варка, подоївши корову, виганяє її на пастовень, щоб пощипала травички, що от-от почала витикатися.

Над'їхали кількома підводами. Напівсонні солдати, щулячись від ранкової прохолоди, зіскакують з возів, розминають затерплі ноги. Ще й не отямились, як офіцер командує:

– Окружай!

Звичні до такої справи, та й інструктаж перед виїздом отримали, солдати оточують з усіх сторін обійстя, щоб не те що людина – миша не могла прошмигнути з того кільця. І все ж офіцер ще раз наголошує:

– Окружить і нікаго не випускати!

Прибульці сторожко оглядаються в усі боки, чи не винирнуть десь неподалік лісові хлопці – так уже траплялося під час подібних акцій, й тоді тому, хто загалунився, втратив пильність, ставало непереливки.

Але поки що непереливки Терешку – від цього приїзду військовиків сподіватися на щось добре йому не випадає. А ще коли лейтенант, підступивши впритул до нього, цідить:

– Ну што, старий хрич, узнайош?

Хоч і стареча, але чіпка ще пам'ять видобуває зі своїх закутків ту ніч, коли в хату постукали військовики з вимогою перевезти їх човном через передосінній повеневий Случ, і як човен на бистрині втратив рівновагу й перекинувся, а його пасажири шубовснули у вируючі води. Звісно ж, пам'ятає Терешко й те, що одного з них так і не винесли води опісля, а ті два трупи, що випливали десь аж під Мокрим, – хтозна, його потопельники чи ні, війна ж бо, хіба мало людей гине – прикопали залужани та й по всьому.

А він, отой зниклий безслідно, стоїть ось перед Терешком, як звір настовбурчений, пантруючи на свою здобич, втішаючись, що здобичі тій уже не вирватись від нього. Те розуміють обоє - і військовик, і Терешко. І в старого немає аніякого бажання щось пояснювати чи виправдовуватись, що він не винен у тому, що сталося. Пояснення ніякі не потрібні й військовику.

А якби ту картину змогла побачити Ганночка, то у військовику тому вона признала б Альошу, який десь пропав із Мантачок разом з іншою совецькою партизанкою, як фронт перейшов через їхні села і подаленів до кордону з Польщею.

А нападники тим часом уже шнуркують у хаті, випровадивши з неї Варку, зазирають у хлів, клуню.

Чоловік у цивільному, що приїхав разом з військовиками і відрекомендувався як працівник райвиконкому, все майно Терешкове – і в хаті, і в хліві, і в клуні – бере на список. Те триває, може, з годину чи й дві. І весь цей час Терешко з Варкою стоять під наглядом капловухого солдатика, що співчутливо поглядає на них, але не говорить ні слова – він такий же підневільний, як і вони. Може, десь там, у його рідному селі, і його батьки стоять у цей час під гвинтівочними прицілами й чекають на присуд якогось лейтенанта.

Врешті, коли перепис закінчено, лейтенант повідомляє:

– Согласно директиве Народного Комисара внутренних дел СССР – Генерального Комисара государственной безопасности товарища Берия от 31 марта сего года за № 122 вы висилаетесь в отдаленные районы страны как семья

оуновца... Хотя, ежелі чесно, то я би вас растрелял. І рука би не дрогнула. Но закон єсть закон і нарушать его я не намерен... – «великодушно» промовляє він. – На сбори вам дайоца два часа, возьміте все необхідіое в путі. Жрать побольше, а то подохнете, не доехав...

Від тієї «великодушності» Терешкові не по собі.

– Да лучше пристрельте на месці, – вимовляє він.

– Іш какой, легкой смерті захотел! – сміється лейтенант. – А дзуські!

Терешко з Варкою збирають найнеобхідніше, вузли вкладають на підводу, на яку вказали їм приїжджі, оглядають зболеними поглядами свою садибу, до якої вже не буде вороття – вони це добре усвідомлюють, і валка рушає в напрямку Соснополя.

Через якусь сотню метрів, наче сам до себе, лейтенант Альоша промовляє:

– А впрочем... Сходи-ка, дед, домой, кажетса, дом аставілі незапертим.

Терешко злізає з підводи і направляється до свого обійстя.

Виждавши якусь хвилину, лейтенант стурбовано вигукує до солдатів:

– Уйдет ведь, убежит!.. Чево смотрите? Стреляйте!

І лунають постріли, й Терешко стомлено, наче після цілоденної оранки чи косіння, осідає на землю. Здалеку видається, що опускається чоловік на коліна, щоб поклонитися, помолитися годувальниці. А потім завалюється на бік і завмирає непорушно, упокоєно.

– Ой людоньки, шо ж сьо таке!? – розпачливо кричить Варка і зривається до Терешка.

Лейтенант, виждавши допоки та відбіжить трохи, виймає з кобури свій ТТ, прицілюється і натискає на спуск.

– Іш, бандеровская сволоч, убегать надумалі... Трогай! – дає команду хурману.

І підводи продовжують свій рух. По дорозі до них приєднуються інші, з інших хуторів і сіл, з іншими бранцями, й та сумна валка розтягується, може, на цілий кілометр, так що ні початку їй, ні кінця не видно.

72.

Уже й літо в розповні, і війна десь подаленіла й подаленіла, а від Степана, як і раніше, ні слуху ні духу. «Мо, й живого вже немає», - часто думає Ганночка... Та й побиватися надто немає коли – усе в роботі й роботі. Хіба як у пташиний скік ночами, коли, зморена, вкладеться в постіль біля Василька, що попкикує собі уві сні, щось приємне в ньому бачачи. А вдосвіта – знову на ноги і, як та коняка в манежі, до нового вечора.

От і сьогодні чоловіки косять давидовичовську течайку, пообіч, у воді латаття таке жовтогаряче, що, як сонце, очі засліплює. А жінки неподалік вчорашні покоси ворочають. У повітрі, у всьому світовому обширі такі пахощі різнотрав'я разносяться, що аж дух забиває, млістю проймає. Так і хочеться услід за Васильком впасти в ті покоси, в те прив'ялене різнотрав'я і пливти в невідомість, як пливуть у небі пажмурки.

Не зогледжуються, як із тих пажмурків дощ починає накрапати. Кидаються всі гуртом – і жінки, і чоловіки – згрібати та складати напівсуху траву в копиці, бо як залізе в неї сльота, то потім попововтузишся поки висушиш.. Ледве-ледве справляються, як дощ припускає добряче. То й у хату ховаються, хто яке собі заняття знаходить. Дід Іван примощується на припічку з Васильком і вуглинкою букви навчає писати та всякі придибенції розповідає. А Васильку те тільки й дай, щоб дід не хазяйством займався, а перебендював з ним.

– Діду, діду! – допитується. – А чого то дощ падає? Як оно сено подсохне, то й дощ падає?

– Бо було-бало таке, – хитро посміхається дід Іван. – Як сотворився наш свет, то прийшли Сонце, Ветьор і Снег до Бога питать роботи.

– Що нам, – кажуть, – Боже, робить? Коли кому власть мать?

Поделив Бог рок на всех.

– Ти, Сонце, – каже, – грей, як люде поле засеють, щоб усе росло. Ти, Ветьор, маєш дуть, коли людам спека надокучить. Тоде наганяй хмари. А ти, Снегу, зимою землю вкривай од холоду.

А Дощ десь загалунився, поки приплентався на ту балачку, то Бог уже всю роботу роздав. Доганяє Дощ Бога вже коли той рушає у свою дорогу:

– Боже! – гукає здалеку, – а коли ж мене, мене коли падать?

Подумав Бог, подумав, бо всю роботу вже роздав.

– А йди, – каже, – коли просять.

– А-а-а, коли косять, – не дочув на ходу Дощ. – Що ж, буду йти, як косять.

То так з тої пори і падає. Як оно люде на косовицу, то тут і дощ...

Аж ускакає на ту мову в хату Голька:

– Васильку, твой батько йде!

Схоплюються усі:

– Шо сьо ти кажеш?!

І у двері, надвір вискакують. Лише Ганночка, як застала її та звістка, так з місця ані руш.

– Шо сьо ти верзеш, яки батько, де той батько?

– Та ж Степан оньо стоїть каля магазина, з Мацієвським балакає!

– Ой, – на те їй Ганночка. – То ти, мабуть, не познала.

– Да як не познала, як я познала добре!

Аж уводять у хату Степана такого, як старця. Розповів потім, що шість неділь гнали з того полону, лушпинням годували та ще й у Раві-Руській тиждень тримали, все бадали – де був і що робив, як у полон потрапив і на кого в тому полоні робив.

А Василько ні в яку не хоче признавати батька.

Упрошує його Ганночка:

– Ти ж допитувався, де твой батько, а як прийшов – не хочеш признавать...

І так і сяк уже пробує Степан приступитися до хлопця – ні в яку! Аж поки губну гармошку з наплічника не витяг та не показав, як то вона гарно грає. І вже Василько відтає, і вже й батько йому – не чужий дядько.

73.

...Й після найлютіших воєн і моровиць, щонайбільшої заглади хтось таки залишається, щоб рід продовжувати. А інакше земля пустою б стала.

У Любимені те випало на долю Степана й Ганночки та ще кількох десятків їх односельців. Горюючи за втраченим і втраченими, втішаються, що попри все вижили. Але не знають і не гадають вони, що напророчені кимось часи, коли живі заздритимуть мертвим, ще не минули. Що невдовзі запобує в краї байка:

- Котриє совети були лучшими, першіє чи другіє? – запитує один одного.
- Канешно, першіє, – одказує той.
- А чого?
- Бо першіє пришли й пошли, а другіє zostалися...

І тільки Василько своїм дитячим розумом не може ніяк усвідомити, чим страшні ті совети? От прийде до них часом тітка Савета з-за бар'яка, посидить, поговорить з матір'ю про щось своє та й іде. І нічим вона не страшна Василькові. А дорослі тих совет так бояться...

КРУТІЖ

*І коли ми переможемо,
то хто запитає з нас про методи?..
Зі щоденника Геббельса*

1.

Перебувши вдома кілька днів, Степан збирається в Соснопіль, щоб замельдуватися. Тривожиться Ганночка, переживають рідні. Але що будеш діяти, коли мусиш.

Ховає в нагрудну кишеню ще довоєнної парубоцької маринатки, що тепер теліпається на ньому, наче на городньому опудалі, довідку-скерування, видану в Раві-Руській, з якою має заявитися в Соснопільські НКВД та військкомат, і рушає.

– Хоч би хтось у попутники трапився, – шкодує тесть. – Удвох було б якось смелей...

– Да хіба я дороги не знаю, – одказує на те Степан. – Чи раз приходилось бувать у Соснополі.

– Е-е, хлопче, що було, те загуло. Тепера часи змінилися. Тепера в лес не потикайся... Як перестрене хто, то не заривайся, мо, й пронесе...

І спливає в пам'яті старого Івана недавня історія, що сталася з Габрельовським Семеном. Прийшла йому повістка з воєнкомату – збирайся в армію. З плачем вирядили його з дому – не в гості ж їде, ще війна десь не затихла. Перестріли його лісові хлопці в Занакоті:

– Куди йдеш?

– В армію забирають, у воєнкомат йду...

– Ага, то ти йдеш Сталіну служити! А нам теж вояки треба. Пойдеш з нами?

Куди тому хлопцеві діватися. Пішов. А з воєнкомату через тиждень ще одна повістка: чому немає? Тоді ще головував у селі Мар'янчук, приходиться до Габрельов:

– Не грайтеся. Хай іде Семен на службу.

– Да вон же ж одразу й пошов, як оно викликали! – одказують батьки.

Аж то через якийсь час хтось побачив неподалік Переток лісових хлопців, їх було п'ятеро чи шестеро, і Семен ходив з ними. Звісно ж, одразу донесли советам. Приїхала акція, і всіх Габрельов забрали в Соснопіль, а звідти й у

Сибір одправили. Як були голі-босі, так і одправили. А того хлопця потім у перестрілці енкаведисти ж і вбили.

Але не розповідає Гончарик усе те Степанові, нащо тривожити. Тільки хресне знамення кладе йому услід.

2.

Після поранення Мар'янчук лікується спочатку в лікарні в Соснополі, а після неї ще й удома відлежується. Поки в село не навідується начальник райвідділу НКВД Соколов, про щось із Кирилом переговорює. Мар'янчук зникає із села на декілька тижнів.

По тому приїжджають з району начальники, збирають в центрі під високою розлогою липою селян і оголошують, що віднині головою сільради в них буде Ващик.

Чоловіки тільки чуприни чувають: ото вже знайшли кого поставить! Але хто там властям буде перечити!

А тут, дивись, і Мар'янчук у селі з'являється. В новій, наче з голочки, міліцейській формі, а на погонах – зірочка.

– То хто ж ти тепера будеш? – запитують зустрічні, коли прямує з дому до сільради.

– Тепера я буду замісто Немещенка. В міліції служу, молодши лейтенант, – відповідає на ті розпитування не без втіхи Кирило.

– А чо оно молодши? – жартує Казюк при зустрічі. – А чо не старши?

– Шоб старшим стать, треба ше не одного бандюка закатрупить, – відповідає на те Мар'янчук.

– А як вон тебе?

Мовчить Мар'янчук, нічого на те не відповідає, тільки подумки собі розмишляє: «Може бути і таке, але не доведи Боже».

Припоручають Мар'янчуку не тільки Любимень, а й Перетоки, і менші довколишні села – він тут свій, знає багатьох і його багато хто знає. Знають і про його родичів, дехто з яких пішов, як і Кирило, за советами, а багато хто – до лісових хлопців.

Про це говорив і капітан Соколов, коли напучував його перед призначенням:

– Ви роділись в Любімені, работали председателем сельсовета... Людї вас харашо знають. І ви многіх насквозь відіте. Поетому ми і посилаєм вас в те отдаленніє сложніє села, где в лесах на стике четирех районов сосредоточілись оуновскіє банди «Стального», «Пашенкі», «Сметани», «Шугая» і другіє мелкіє групи. Ані учітывають благопріятніє для ніх условія: отдаленность от райцентров, атсутствіє дарог, запуганность населенія. Націоналісти нападають на войсковіє подразделенія, хозяйственніє обьекти, убивают комуністов, комсомольцев, беспартійний актів. Большінство участніков банд понімаєт, што путь, на котрій ані сталі, ведет в нікуда, хотят вернуться в свай семьі, начать мірную жізнь. Как ізвестно, власть пріняла обращеніє к такім людям, гарантіривала полную амністію всем, кто вийдет із леса, покается перед народом і честним трудом іскупіт тяжелую віну.

– Нам известно, – продовжував Соколов, – што середі тех, хто прячется в лесах, єсть і ваші родственнікі. Вот с німі і націнайте работать. Убедіте родственніков, соседей, знакомих вїті с повинной. Увідіш, за німі пайдут і другіє.

Після розмови з начальником райвідділу Мар'янчук побував і в кабінеті лейтенанта Шерпанцова, який очолює відділ боротьби з бандитизмом. Той теж дав йому відповідні настанови та порекомендував кількох таємних інформаторів, з якими має співпрацювати.

– Опірайтесь на такіх людей, як ваша мати, – радив Шерпанцов. – Ми знаєм, як ана под відом сбора грібов, чернікі собірала разведданніє для партізан Медведева.

3.

І справді, про матір є що згадати Мар'янчуку.

...Хоч береться вже до досвітку, Ярина з невісткою так і не можуть заснути. Вони сидять на ослоні посеред хати, притиснувшись одна до одної, і вслухаються в нічні згуки, що долинають час від часу знадвору, в кожний шелест, що чується за вікном. Чекають, що от-от скрипнуть двері і в хату вступить Кирило. Але він не повертається і тягуча невідомість нагнітає в їх серця все більше й більше страху і розпачу.

...Увечері в хату ввірвалося кілька поліцейських з бистрицької дефензиви, безцеремонно поперекидали все, що трапилося на очі, навіть випотрошили кілька подушок, щось шукаючи, але так нічого й не знайшли. Без пояснень забрали Кирила й кудись повели. Але Ярині тих пояснень і не треба – вона й так знає, що поліцейські шукали. Її Кирило не раз тільки йому відомими стежками ходив через кордон до советів, приносив звідти якісь книжечки, газети, до нього приходили односельці поговорити про те, як живуть совети.

Оплакуючи сина й чоловіка, Ярина з Ганькою гадають: чи надовго забрали Кирила, куди його повезуть і що буде з ними? Може, опиниться в Березі-Картузькій, як отой бистричаниця Тарас? Але теплиться в їхніх душах надія: нічого ж не знайшли, а на себе наговорювати Кирило не стане...

Уже аж під ранок, коли надворі засіріло і у вікні стали проглядатися силуети дерев, якась людська тїнь з'являється у віконному склі і стукає, а за тим і чужий голос чується:

– Ярино, одчини!..

– Мамо, не одчиняйте, – злякано просить Ганька. – Мо, то поліція вернулася...

Але Ярина схоплюється з ослона і кидається до дверей відсовувати засув.

Двоє чоловіків заносять в хату безвольного–непорушного третього і кладуть на долівку. Той, стогнучи, видушує із себе:

– Мамо, сьо я...

Розпачливе голосіння Ярини, а за нею і Ганьки розпанахує ранкову тишу.

– Да затихнеть, баби! – сердитий голос одного з пришельців обриває те голосіння. – Бачите, шо живи, то чого голосите, людей лякаєте? Лучше позавешуйте гокна, да засвететь...

І Ярина з Ганькою зривають з ліжок рядна, завішують вікна, запалюють у коминку лучину. Вогонь розгоряється і висвітлює Кирила, що постогнуючи, пробує встати з долівки. Але те не вдається, і чоловіки допомагають йому дошкандибати до ліжка, на ходу знімаючи верхній одяг. Обличчя, руки Кирилові – у крові та побоях, він важко, зі схлипами, дихає, але заспокоює матір:

– Не плачте, мамо, вичухаюся потроху...

– Добре вони тебе одмолотили, – зі співчуттям мовить односелець. – Як той сноп пашне цепом...

– Стану на ноги – я їм покажу! – обіцяє Кирило.

Лікують його чим можуть: травами, борсуковим жиром і натирають, і їсти дають. Коли трохи оклигав, розповів домашнім, як воно сталося:

– Посадили мене поліцейськіє в бричку, вивезли за село в лєс і почали допитувать: хто помагає мине через границу переходить? з ким поддержую связь за границою? де деваю газети й книжки, шо приношу, кому даю, де ховаю?

А коли нічого од мене не добилися, то почали бить, кулаками, ногами. А як упав на землю, перестали. Кажє старший: «Teraz długa odbyły się prógawdzic prógawandę Red... "(Тєпера надовго одбили охоту вести красну прогаванду...). Оставили мене в канави над дорогою і поєхали. Лежу, а навіть пошевельнуться не можу. Коли чую: дорогою хтось єде возом. А як поровнялись зо мною, сколько мав сили, захропєв: «Хлопци, поможеть!» Чую, подвода остановилась, питають: «Хто тут?». «То я, – кажу, – Кирило Мар'янчук, поможеть...» А то нашиє людє єхали, поклали мене на подводу да так і привезли додому.

Довго вичухувався після тієї пригоди Мар'янчук. Лежав, аж поки совети не прийшли. Навідалися в Любимєнь представники нової влади, збирають сходку.

– Хто за те, щоб Кирила Мар'янчука обрати головою сільради? – питають.

Хто підняв руку, а хто й ні.

– Одноголосно! – кажуть.

Їде Мар'янчук у район, і привозить звідти прапор синьо-червоний, прикріплює на причілку своєї хати і каже:

– Тєпера нашу власть закрєпив навсєгда!

4.

...До Соснополя Степан дістається без пригод – що йому якась двадцятка кілометрів, коли він, вважай, усю Європу пішки пройшов!

І в НКВД повезло – як тільки заходить у двір, аж гульк – де не візьмись – Мар'янчук. У новенькій міліцейській формі, наче на нього спеціально шитій. Вони ще не бачилися після Степанового повернення, але, видать, Мар'янчук уже знає про те.

– Добридень, Степане, чув-чув, що ти добився додому, – зворушено трясє йому руку. – А тут шо ти робиш? – розпитує радо.

– На мельдунок прийшов... Я ж у плену був, з тридцять дев'ятого...

– Ну, те ми, думаю, скоро оформимо, – запевняє Кирило. – Іди за мною!

Заходять до начальника райвідділу Соколова.

– Товаришу капітан, – звертається до нього Мар'янчук, – земляк мой з плену вернувся, ше в польську войну попав... Добри чоловік, я за його ручаюся.

Капітан бере зі Степанових рук документи, уважно їх перечитує, виймає з масивного сейфа-ящика якусь книгу, пише щось туди, а тоді мовить:

– Ну, ежелі ти ручаєшся, то так тому і бить. І фільтрацію прошол...

І вже до Степана:

– Чем заніматься думаєш, Стьопа?

– Не маю ни кола, ни двора, якось обживатись треба, – відповідає на те Степан. – Покищо хатку якусь треба поставить, а там побачимо...

– Хатка – ето харашо. А в ястребкі пайдешь? Хатку сваю от бандюков захищать?

– Пойде, пойде, – втручається й собі в розмову Мар'янчук, переживаючи, щоб Степан не бовкнув чогось такого, що не сподобається Соколову.

Степан і собі мимоволі киває головою, начебто на знак згоди, хоча толком ще й не знає, що воно таке оті ястребки.

- Ну, тада давай у военкомат, ставай на учот.

У військкоматі його ставлять на облік і направляють до командира районного істребительного батальйона лейтенанта Пітеріна, чий кабінет розміщується в цьому ж будинку. Той довго розглядає його солдатську книжку, розпитує про те, як потрапив у полон, де бував усі ці роки, вряди-годи цідить крізь зуби:

– Іш ти, устроїлса!

Степан має вже добрий досвід подібного спілкування і стримує себе, щоб не спалахнути. Вгамовується й Пітерін.

– Бівал я в твоєм Любіменє, партізаніл... Так шо, пайдеш к нам в істребительний батальйон?

5.

Записують Степана в стрибки і залишають при військкоматі. Разом з хлопцями з інших сіл, усього їх чоловік двадцять набралося, охороняють той военкомат. Там багато зброї, цілі склади, бо все, що знаходять, де пройшла війна, здають туди. Губляться, гинуть люди, губиться і зброя. Після кожної вдалої акції проти лісових хлопців теж усю захоплену зброю звозять у військкомат. Але бояться, щоб партизанка не наскочила і не забрала її.

Наказує Пітерін, ставлячи на чергування на ніч:

– Єжелі слишіш какой-то шум, стреляй без промедленія, потом разберемся, кто там – псіна ілі человек...

Живуть в казармі, за стінкою – військовики, яких кинули на полювання за лісовими хлопцями. Харчуються разом з солдатами з їхньої кухні, а, здебільшого, коли приносять якийсь вузлик із дому, варять собі їжу в казармі.

У суботу ввечері, як немає недільного чергування, йдуть додому, а в понеділок вдосвіта повертаються в Соснопіль. Щоразу, виряджаючи Степана в дорогу, Ганночка плаче, приговорює:

– Нащо ж ти сюди вернувся! Хай би в тому плену оставався, може, живий був би....

Що може на те сказати Степан? Він уже й сам інколи подумує, що краще б тоді разом з Митром пристав у Раві-Руській до своїх поляків, як уговорював його Островський. Або перекинувся до американців, як умовляла його та медсестра.

Але що тепер шкодувати. Що сталося, те сталося.

Додому діставався пішки, часом з якоюсь okazією – хтось із любименьців приїжджав у Соснопіль у справах, то, коли натрапляв на нього, напрошувався на підводу. Брати з собою гвинтівку не дозволяли, та якби й дозволили, то Степан не робив би цього – якби перестріли лісові хлопці його з гвинтівкою, вважай, уже було б по ньому.

Як тоді, на Переспі. Не встиг з корчів на мостик ступити, як його гукають:

– Стой і не руш з месця!

Зупиняється, як укопаний. Двоє з гвинтівками підходять.

– Откудова йдеш? – питають.

– З воєнкомату, на учот ходив ставать. Записали, шо їм треба було і одпустили.

– А де воював?

– Я ше з польської війни попав до нємцов у плен...

– Газети якісь свежие маеш?

– Та де!

– Ну, то йди. Як буде потреба – прийдемо заберемо. Про нас – нікому ні слова. Поняв?

– Поняв.

...Служба у стрибках по охороні військкомату тягнеться місяців зо три. Але не тільки по охороні військкомату. Якщо потрібно котромусь начальнику з райкому чи райвиконкому в якесь село йти за підпискою на позику, чи фінагенту щось переписати, то збирає Пітерін кількох чоловік, вільних від чергування, кому гвинтівку дає, а кому й автомат чи ручний кулемет, і відправляє охороняти того начальника.

І Степанові випадає декілька разів так ходити по довколишніх селах.

Районовий начальник щось там балакає з головою сельсовета, чи по хатах ходить, а стрибків за метрів п'ятдесят кругом розставить, по ровях розложить кругом і лежать, дивляться, щоб хлопці з лісу не вигулькнули...

На щастя, в тих поїздках жодного разу на лісових хлопців не натрапляли, все обходилося без стрілянини. Але Степана, знай, не покидає думка, як від тієї окаянної служби відкараскатися.

6.

Хоч вчительку Марію Павлівну в Любимені мають за східнячку – звідти більшість вчителів, яких присилає влада в школи, щоб не тільки навчали

грамоті, а їй настановляли діток поліщуків на совецький дух, – насправді вона народилася в тихому надстирському селі Луцького повіту. Але про те без особливої потреби не розповідає, як не розповідає й того, що батько їх був священиком, а потім за батька став їм, малолітнім дівчаткам, сестрин чоловік, теж священик, отець Олександр.

...З розповідей отця Олександера, матері, старших сестер та й з власної дитячої пам'яті Марія вимальовує життєпис своєї сім'ї...

На останньому році навчання у Варшавській православній семінарії відбувати богослужбову практику Олександера направляють у Почаїв. По закінченні практики його запрошує на бесіду архієпископ Луцький. Розпитавши, хто він і які його побажання щодо майбутньої праці, владика перепитує:

– А ви одружений?

Олександр відповідає, що ні.

– Тоді їдьте в Масевицьку волость, у село Теремочне, в якому помер священик, там є семеро дівчат – його дочок: яка вже на виданні і яку вподобаєте – з тією одружуйтеся, а ми висвятимо вас у священики і приймете те село, то буде ваша парафія.

Не відкладаючи надовго, добирається Олександр до Масевич, заходить до благочинного, розповідає про скерування владика. Благочинний, приятель померлого священика, котрому аж ніяк не байдужа доля приходу, як і доля сім'ї упокоєного, теж їде в Теремочне.

Переполошилося осиротіле сімейство, бояться, що новий настоятель храму, якого присилають на парафію, поселиться в священицькій хаті, а їм хоч куди дівайся...

Поглянувши на те перелякане дівоче царство, Олександр запитує:

– Котра з вас найстарша?

Валентина відповідає:

– Я.

Підходить до неї, розповідає, з якою метою присланий сюди владикою, а тоді мовить:

– Я хочу, щоб ви стали моєю дружиною... Ви згодні?

Що має відповісти на те вихована в благочесті і християнській покорі священицька дочка, окрім того, що підкоритися волі обставин і Божій волі.

Валентина мовчки киває головою.

Тоді Олександр уже сміливіше бере справу в свої руки й каже, що надовго відтягувати з одруженням не збирається, їхнє весілля буде через два тижні. На цьому чоловіки повертаються в Масевичі, а родина залишається в розгубленості: чи те й справді сталося, чи то якась мана напала на них?

Минає тиждень, настає другий, Валентина й мати Михайлина не знаходять собі місця, як і вся дітвора, – переживають. У середу дівчина наважується поїхати до благочинного і розпитати, що робити, готуватись до весілля, чи це все марна надія.

Вступає в хату благочинного, питає, що їй робити, а сльози горохом котяться з очей... Благочинний і сам не знає, що відповісти.

Аж-то лунає делікатний стукіт у двері. Благочинний встає, відчиняє їх і на порозі вони бачать Олександера, який розцвітає посмішкою, запримітивши в кімнаті Валентину, підходить до неї, обнімає обережно за плечі й каже благочинному:

– От і добре, що й ви тут! Отче, повінчайте нас сьогодні, я вас дуже прошу...

Благочинний, і сам втішений, що так справа розв'язується з парафією і сім'єю свого померлого товариша, посилає прислугу за дяком, старостою, ті відкривають церкву, запрошують ще знайомих, котрі стають за свідків, і радо вінчає Олександера й Валентину.

А в неділю в Теремочному збирається родина на скромненьке – в півтора десятка чоловік – весілля. По тому Олександр їде в Луцьк, його відсилають у Почаїв, там висвячують на Святу Покрову в сан священника і він повертається на сирітську парафію.

Валентининим сестрам минає на той час – Олені сімнадцять, Поліні чотирнадцять, Катерині дванадцять, Марії дев'ять, Оксані сім і найменшій Євдокійці п'ять років. І стає Олександр для них усіх і швагром, і батьком.

... Воно й не дивно, що Ганночці здається, чи, мо, й справді те було, ніби бачила колись вона нову вчительку в Залужжі в отця Олександера, як ще той живий був. Якось навіть батька перепитала.

– Авжеж бачила, – відповів на те. – То ж менша сестра матушки...

7.

Обживається трохи Степан, вилюдноється, стає на чоловіка схожий. Харчі вдома хай не якісь там панські, а все ж не бруква напівзогнила.

І, як задумувалось, береться хату собі зводити. То з тестем, то з Петром, хай і нездоровим, поїдуть у ліс воликами, виріжуть кілька деревин і привезуть у село на пагорб неподалік Кемпи, де облюбував собі місце під осідок, а Ващик як голова села на те згоду дав за пляшку, яку розпили якось празникуючи.

От і сьогодні все далі й далі заглиблюються вони з Петром у хаші, видивляючись, котра сосна годиться – як не транжирив свій спадок Ворона, а виплекані колись Якубовськими, а потім і поляками, ліси на Ольховику стоять такі, що хоч куди тобі. А кажуть же, що в поганому лісі ту сосну, що треба, скоріше знайдеш, а в доброму голову задереш – і ця на балька добра, і ця підходить... Котру вибрати?

Отак ідуть вони, прикидають, за котру сосну взятися, аж зирк Степан – димок в'ється з-за кущів і люди сновигають. Приглядається – вогонь горить на полянці, над ним на перекладині відро підвішене, щось вариться. Збоку куча землі свіжовикопаної громадиться.

Аж холодніє в душі у Степана: це ж лісові хлопці копають схрона, вони тут мають жити, переховуватися, і не дай Бог, щоб хтось побачив це місце. Не говорять лише мертві.

Степан смикає Петра за рукава, показує пальцем на ту галявину. І вони повертають назад, ідуть, аж ніг під собою не чуючи, а в головах думки снуються: от-от постріли пролунають або вигук почується: стій!

Метрів двадцять, тридцять проходять – тиша, ніхто не стріляє, п'ятдесят – те ж саме. Кидаються до волів, похапцем їх запрягають й вибираються з лісу.

Нікому про побачене не розповіли, навіть своїм домашнім, а щоб по дерево в ту місцину ще колись податися, то навіть і думка не шибала, дарма, що там сосни стоять такі, які пошукать ще треба.

Іншим разом з тестем їдуть вони вдосвіта вже на Переспу. Зрізають сосну, обрубують гілля, сучки, Степан узявся виміряти колодку, щоб розкрязувати на менші куски, як несподівано лунає:

– Доброго ранку!

Чоловік шість озброєних манячать коло підводи. Степан так і присідає з переляку на тій колоді, і тесть застигає де стояв ні в сих, ні в тих.

Питають:

– Одкудова будете?

– Із Любименя, – одказують.

– А чи є солдати в селі?

– Є, – кажуть, – солдати, вчора пришли...

– Чи багато?

– Багато, человек, мо, триццать.

Один із прибульців виймає папірця, олівця, питає:

– А ваші як фамілії, як звати.

– Гончарики ми, – відповідає тесть. – Так у селе на нас усе кажуть. Я – Іван, а то Степан, зять мой...

– Якщо до послезавтрого з нами щось станеться, то не оно ви, а й родина ваша вся пропаде.

Кажуть те, повертаються і зникають у пуші.

Той день і ніч у страху проживають Гончарики. Ніяка робота не ладиться, з рук усе валиться. Й думки шибують: «А що як натрапить на тих хлопців акція? Вони ж винними остануться...»

Минає день, минає ніч – не чути, щоб десь сутичка якась сталася в довколишніх селах чи лісах. Ну і слава Богу!

...Отак і стягуються на ту хату, під страхом Божим, а ще ж ні копійки не мають, анічого не мають.

Але добре, що старий тесть і недужий Петро, як уже мовилося, підсобляють, а часом і брата Федя Степан до роботи залучає, та кого з села попросить, то приходять допомагають, бо й Степан безвідмовний, як треба кому – йде у поміч. А руки ж у нього золоті – і столяр, і тесляр, цегли на Ямках, де цегельня колись діяла й сам починав працювати – те ще до Волькового млина було, – наформував, навипалював для себе й для людей.

Сосни вручну пиляють на бруси, на бальки, на дошки. «От би, - мріє Степан, – сюди ту пилораму, що в німця була!» Але не розказує про неї нікому, хіба

тільки своїм, бо сторонні донесуть властям, що фашистів вихваляє. Тоді начувайся!

Очі бояться, а руки роблять. До осені вже й зруб стоїть, солом'яними куликами вкритий – тут уже Ганночин батько допоміг, прибившись до Любименя на тижнів два зі своїх мандрівок. Столярку всю сам Степан робить за зиму, і вікна, і двері. І підлогу стелить, штукатурить. А Ганночка з Уляною і Голькою всередині й знадвору мажуть глиною, привезеною з Майдану. Так що на весну й вселяються.

8.

І старші, і менші дівчата потроху звикають до зятя-батюшки, він, хоч і сам молодий, але стає їм за батька. У довгі зимові вечори обсядуть його, наче курчатка квочку, і слухають розповіді про те, як потрапив у ці краї, бо сам родом десь аж з-під гір. Отак дізнаються, що батько Олександера працював у Коломиї вчителем музики в гімназії і вів церковний хор. Ці здібності передалися й синові.

Олександр вчиться добре, має дуже гарний голос, грає на скрипці, гітарі, мандоліні, знає ноти. Після закінчення гімназії вирішує стати професійним скрипалем і вступає на навчання до Віденської музичної академії.

Місто, що потопає в зелені парків і садів, зачаровує його, тут легко зануритися в атмосферу минулих століть. Середньовічні палацові ансамблі і величні культові споруди, опера, численні музеї, в яких виставлені безцінні полотна великих живописців, так і манять його. Місто щораз вражає хлопця новими й новими відкриттями. Завернувши в найближчий вузький провулок, можна несподівано наткнутися на меморіальну дошку, яка повідомляє, що в цій школі вчився Шуберт, а в цьому будинку помер Моцарт!..

Рік навчання минає наче в сні, та й музичні предмети даються йому порівняно легко, без особливих проблем. Проблеми виникають, коли приїжджає додому на вакації.

У містечку Тлумач помирає його дід, який вважається великим багатцем, бо має солідний будинок та півсотні моргів землі. За заповітом усе те відходить його єдиному синові – гімназійному професору з Коломиї, тобто батькові Олександера. Й той, який уже й сам у солідних літах і часто хворіє, кидає наймане помешкання в Коломиї, роботу й з усім своїм сімейством переселяється в Тлумач, щоб дати лад новому господарству. Крім Олександера у нього ще двоє старших синів та дочка – підліток.

Згодом старші брати без особливих сантиментів вирішують, що, якщо батько раптом покине цей світ, то будинку і землі, залишених дідом, їм на двох буде якраз достатньо. Сестру невдовзі віддадуть заміж, знайдуть їй хорошого, тобто багатого жениха. Ну, а Олександр – зайвий, ділити ще й на нього будинок і землю – шкода. Стали думати, що робити з ним, і придумали: взялися умовляти брата залишити академію й піти на навчання у

Станіславівську духовну семінарію. Священику ні власного житла, ні власної землі не потрібно: пошлють на якусь парафію – там і матиме.

Коли вони заводять про це мову з Олександром, він навіть і слухати їх не хоче. Місто на Дунаї манить його, а ще більше манить музика. Але примара багатства манить і братів, засліплює їх так, що вони йдуть на підлість. Довго умовляють свого німецького батька, щоб той змусив Олександера покинути Відень і піти вчитись в духовну семінарію. Погрожують, що коли той цього не зробить, то вони обидва відмовляться допомагати батькові, а братові не дадуть жодної копійки на навчання...

Так воно й сталося, бо Олександр відмовився від їхньої пропозиції.

Цілий другий курс день він проводить в академії на заняттях, а після них ходить на заробітки. Але витрати на навчання, на житло, харчування набагато більші, ніж заробіток. Хоч інколи батько украдки від старших синів і пересилає йому якусь дещицю грошей, але врешті-решт нужда змушує його залишити музичну академію та вступити в ту ж таки Станіславівську семінарію.

9.

У семінарії Олександр вчиться рік і за високі здібності та красивий сильний голос відзначають його грамотою. І не якою-небудь, а самого Папи Римського. І треба їхати за нею в Рим.

І от він та ще два семінаристи-відмінники їдуть у Рим. Не дуже привітно їх там зустрічають. Папа Римський Пій XI, за розповідями, не особливо прихильно ставиться до українців. Може, тому, а може, через зайнятість Папи, тримають їх там майже тиждень, змушуючи до різних робіт. Потім Папа знаходить час і на семінаристів.

– Заходимо до приймальні Папи, – розповідав Олександр. – Папа сидить на невеликому підвищенні, оздоблений блиском. Коли ми підходимо до нього й стаємо на коліна, він благословляє нас, а тоді піднімає праву ногу і протягує патинку для поцілунку. Ми нахиляємося, як нас навчали перед тим, до патинки, цілуємо його і встаємо. Папа вручає нам грамоти...

Їдучи додому, майже не розмовляємо між собою. Нам так обидно за це вручення, за те, що ми пережили. Дорогою я вирішив, що більше не буду вчитися в цій семінарії і патинки Папі Римському теж цілувати не буду... Тепер я розумію, що то гординя обуяла мною, але що візьмеш з молодого-гарячого...

Повернувшись у Станіславів, через деякий час забирає свої документи і переводиться у Варшаву в православну семінарію, студенти якої проходять практичні служіння в Почаївській Лаврі, що належить Волинській єпархії.

10.

Кажуть в народі: одна дівка – жура гірка, а в кого сім – буде доля всім. Доля то буде, але яка?

Після Валентини через рік-два виходить заміж і Олена. Виходить за поляка Юзека з сусіднього села. Не те, щоб якісь багатирі ті свати були, але гонору

вистачає. В інших змішаних сім'ях як ведеться здебільш? Чоловік собі йде в костюл, а жінка – у православний храм. Чи навпаки. А тут одразу умова: хочеш бути в нас – ставай католичкою. Чи може щось заперечити Олександр, чи може противитися мати Михайлина, коли дівоче серце ні на що не зважає, свою волю має? Пішла та й пішла, як відрізаний кусень хліба стала – навідається до матері-сестер хіба раз у декілька місяців.

Тим часом миряни намовляють Олександера поставити собі окрему хату – в старій попівській садибі тіснувато їм усім: дівчата підростають та й у них з Валентиною Сергійко народжується.

Але не довго вони тішаться тим новим житлом. Невдовзі Олександера викликають у єпархіальне управління і пропонують нову парафію, аж під совецьким кордоном. Мовляв, там потрібен гарний священник, парафія велика, не те, що в Теремочному, а переконливого священницького слова бракує. Тамтешній настоятель попросився на спокій – літа вже солідні...

І отець Олександр дає згоду на переведення його на ту парафію, коли так вгодно Богу.

Михайлина хоч і з болем у серці сприймає новину – якої вже тепер помочі дочекаєшся від зятя, коли буде на такому віддаленні, – але розуміє, що він не ладен собою розпоряджатися – все в руках Господа і його церковного начальства. І вони зі своїм отцем Павлом не одну парафію змінили.

...Дуже гарне село Залужжя. І церква велика та гарна, і два церковні будинки: в одному живе Олександр зі своєю родиною, а в іншому – колишній, виведений в позаштат через похилий вік, отець Серафим з старенькою дружиною.

Заклопотані справами в новій парафії, тепер лише вряди-годи навідуються вони в Теремочне погостювати в матері. Але Олександр не покидає опікуватися меншими жінчиними сестрами – коли в тому є потреба, і слово замовить через друзів – священників, що залишилися в тому благочинні, і матеріально підтримає. Та все турбується, щоб навчалися дівчата. Поліну відправляє у школу «Українського Педагогічного Товариства» аж у Львів, а меншою, Марією, сам опікується, навчає. Отож вона місяцями живе у них у Залужжі, няньчить хлопця, разом з прибудною Параскою по хазяйству допомагає, города порас. А вечорами, коли вже вся робота пороблена, навчає її Олександр усякій науці, нотній грамоті, грі на скрипці та мандоліні.

11.

Але зворохоблюється світ, десь там, на заході, спалахує німецько-польська війна, а ще через два тижні замість поляків у край вступають совецькі війська. Нова влада заводить свої порядки: заганяє людей в колгоспи, закриває польські школи, власне, вони й самі закриваються, натомість з'являються начебто свої, українські. Потрібні вчителі, а їх катма. Совети присилають їх зі східних областей, шукають поміж освіченими місцевими хлопцями й дівчатами, відкривають вчительську школу десь аж в Острозі, то й Марію

відправляють туди. А Поліна на той час вже закінчує навчання у Львові і стає вчителькою в невеликому сільці неподалік Масевич. Війна советів з німцем застає її уже заміжною за лейтенантиком, здається, непоганим хлопцем десь із Саратовщини, що прийшов «визволителем» на Волинь. Але частина, в якій служить Костя, вже в перший день німецько-советської війни вступає в бій з німцями. Відтоді Поліна про чоловіка нічого не знає, ні поміж убитими його не знаходить, ні серед полонених, яких німці тримають в таборах неподалік Ковеля, а декого й відпускають додому, якщо рідня приходить просить.

Поліна повертається в своє Теремочне вагітною, а ще через півроку народжує сина.

Перші місяці під німцем проходять спокійно, є він чи немає – те малопомітно, в Теремочному завойовники з'являються рідко, та коли й з'являється, то зайдуть до старости, про щось пошваргочуть і по всьому. Аж-то через весну, під літо, розносить староста по хатах, де є молодь, летючки – німці агітують хлопців і дівчат вербуватися до них у Німеччину на роботу. «Ті, хто поїде до Німеччини, – пишеться там, – отримуватимуть: вистарчаюче харчування з додатковим приділом для тяжкопрацюючих, безплатне і хороше мешкання, гарний заробіток, частину якого ви зможете зложити на конто ощадності. За ці гроші після війни ви зможете купити на батьківщині землю і побудувати дім. За час вашого перебування в Німеччині ваші сім'ї отримуватимуть по 130 крб. щомісячно. Ви будете мати змогу побачити, яка гарна Німеччина під час прогулянок в околиці».

Дехто піддається на ту агітацію. Двадцятилітній сусідський парубок Сидір, який дивись та й загляне на попівське обійстя, звісно ж, не стара Михайлина, а таки котрась із дівчат його приваблює, роздумує під час одного з таких візитів:

– А шо, возьму і поеду, шо мене тут держить? Ні жонки, ні дітей, дев'ятеро ротів у батька... Поеду, навчуся якоїсь професії – хіба все життя мине батракувать у багачов?.. Зароблю грошей, вернуся, жонку себе знайду, за багача любя поїде, – чи не так, тьотко? – хоч би й ваша Катерина чи Маруся, хату побудую, будемо жить-поживать...

– Ой, хлопче, – тільки й мовить на те Михайлина, – легко стелють, але твердо спатимеш...

Як у воду дивилася. Уже під осінь отримують сусіди від Сидора листа:

«Добри день, тату і мамо і вся моя родня! От уже три місяці, як я не з вами. Правду казала тьотка Михайлина: де легко стелеться, там важко спать. Серце болить і рветься на волю. Роблю на заводи по 16 часів. Тільки недавно стали їздити на роботу без поліцейського. На мене покладали ответственность: приводить і одводить людей. І отвечать за їх, як хто втече. Кормлять нас так, як, казали, ели люде при советах в 1933 году і почті те саме. Словом, гарно годують. Поправився вже тут, як Петро Мартинчик, не узнали б, якби побачили. А щодо зароботку, то бачу, що зароблю тут, як Бродський на милі.

Тату й мамо, пишеть, як ви живете, як там нашіє соседи, як девчата? Передавайте всем од мене привет. Дасть Бог – побачимось ше на сьому свети. Ваш непутьовий син Сидор».

12.

Наприкінці червня німці нападають на советів, а вже в перших числах липня вони з'являються і в Залужжі. Зондеркоманда під командуванням гауптштурмфюрера СС Генріха Вельке облаштовується в колись панській, а за советів державній гуральні, склади на своєрідну каталажку перетворюють, куди запроторюють невгодних новій владі людей.

Дехто з селян радо приймає прихід німців, перших мотоциклістів зустрічають з хлібом – сіллям. Вчитель місцевої школи Вільний приходить і до батюшки, пропонує взяти участь у тій церемонії.

– Нарешті ми дочекалися звільнення од тих большевицьких гицлів! – каже піднесено. – Німець – культурний народ, і зустріти його треба як личить...

Отець Олександр на те нічого не відповідає, але зустрічати німця з хлібом-сіллям не йде. Сталося так, що коли Вільний з інженером гуральні Тарпінським та ще кількома людьми, поставивши в центрі села стола, накритого гарною скатеркою, частують хлібом-сіллям та чаркою «визволителів», батюшка йде на чолі похоронної процесії, сповняючи свій пастирський обов'язок, – відправляє службу за померлим.

До хліба з сіллям й чарки, якими зустрічає визволителів, додає Вільний і список шкільних активістів.

Через якийсь час по тому починаються арешти. В колишні склади гуральні запроторюють декілька десятків юних бранців.

Село завмирає в тривожному очікуванні. Заплакані матері йдуть до отця Олександера з благанням:

– Шо робить, отче? Як дітей спасти?

Після довгих роздумів отець Олександр одягається як для великодньої відправи, довго молиться перед образом Богородиці, хрестить Валентину з Сергійком, і рушає до гуральні.

Десятки сторожких наляканих очей пантрують украдки з вікон за тим, як прямує він вулицею, оминаючи калюжі, як підходить до воріт, щось каже вартовому і надовго зникає за дверима колишньої контори управителя спиртовні.

А якби хтось із його парафіян почув, як вільно розмовляє він з німецьким офіцером, то б немало здивувався. Так само, як дивується на початку тієї розмови і гауптштурмфюрер СС Генріх Вельке, якого війна закинула в цей дикунський край.

Доки Олександр розтолковує офіцеру, що то чийсь наговір на тих дітей і що від них ніякої шкоди новій владі не буде, німець все більше й більше впевнюється у своєму здогаді.

Вислухавши відвідувача, Вельке встає з-за столу, підходить до старенького піаніно, що стоїть тут ще з часів польської влади, і пробігає пальцями по клавішах. А тоді з-під вправних рухів його рук народжується мелодія, в якій Олександр уловлює Штрауса.

– Ja, es ist wirklich Strauss, (Так, це справді Штраус), – наче відгадавши його думки, підтверджує німець. – Allehretto e-Moll für Violine und Klavier (Алегретто мі мінор для скрипки і фортепіано)...

– Fallen Sie nicht zu hören (Не випадало чути), – з жалем говорить Олександр.

– Es ist nicht überraschend, was vor kurzem, im vierzigsten Jahr geschrieben (Воно й не дивно, річ написана недавно, в сороковому році).

... В таку зустріч навряд чи можна повірити, але ось вони один перед одним – завойовник, від одного слова якого залежить доля кількох десятків підлітків, а то й усього села, і простий священик, прохач за дітей своїх парафіян...

А колись, у юності, доля звела їх у благословенному Відні в музичній академії і чи гадалося тоді, що поведе вона їх тільки її відомими дорогами, щоб зрештою зустрілися отут, в далекому поліському селі... Воістину, шляхи Господні несповідимі!..

...Олександр, за порадою Вельке, пише розписку, що в разі скоєння котримось із заарештованих злочину, буде сам за те відповідати, і дітей відпускають додому. А ще радить йому Вельке, аби всі підлітки, хто є в тих списках, вдома не залишалися, щоб батьки повідправляли їх на хутори та по чужих селах, у кого є родичі. Він повідомляє також, з чиєї намови школярі заарештовані...

І хоч Олександр ні словом не обмовляється нікому про зміст своєї розмови з німецьким офіцером, хоч нікому із сільчан не розповідає, через кого їх діти опинилися в буцегарні, але вже за те, що вони відпущені, Вільний затаює на нього злобу.

13.

Минає декілька місяців і зондеркоманда Генріха Вельке передислоковується із Залужжя в Соснопіль, а на гуральні залишається лише один її взвод.

А ще через тиждень удосвіта після гучного вибуху спалахує церква.

Вільний знову тут як тут – доповідає німцям, що то отець Олександр тримав у церкві зброю і передавав українським партизанам у ліс. А коли взнав, що про те стало відомо йому, Вільному, і він збирається доповісти про те властям, то взяв і підпалив церкву, щоб знищити докази.

Люди в селі бають інше, що то робота самого Вільного, але не знаходиться сміливця донести до «визволителів», хто насправді вчинив підпал.

І коли отець Олександр у смутку й душевному сум'ятті йде на згарище подивитися, чи не залишилося після пожежі якогось придатного до богослужбових справ начиння, туди під'їжджають німці, заарештовують його і женуть у Соснопіль. Олександр іде попереду, а вони повільно їдуть ззаду. З ними, з німцями, і голова сільської управи Вільний. Час від часу зупиняються, ніби машина ламається, тоді Олександр стає і собі біля машини й чекає, поки

вони ліквідують «поломку». Бог допомагає йому розгадати їх уловку – вони сподіваються, що під час чергової зупинки священник буде втікати і вони застрелять його.

Приганяють його в Соснопіль і закривають у підвалі, де колись, за Польщі, містилася ресторація для офіцерів кавалерійського полку з охорони пограниччя, а за німців тепер – штаб зондеркоманди. Звісно ж, доповідають Генріху Вельке, що залужанський священник Олександр підозрюється в підпалі місцевого храму і сидить тепер у підвалі заарештований.

Його ангел-охоронець в особі, як не дивно, гауптштурмфюрера СС Вельке наказує привести батюшку, довго з ним розмовляє наодинці, випитуючи про обставини, при яких сталася пожежа, вибачається за «допущену помилку» і відпускає додому, бо, пояснює своїм підопічним, знає отця Олександера по Залужжю як лояльну до німецької влади людину.

14.

Ще з малих літ Степанові часто сниться один і той же сон: ніби стоїть він на крутому березі якоїсь нуртуючої річки, і треба йти й боїться зробити крок, щоб не звалитися вниз. І от ступає цей крок, пісок під ногами повзе-сповзає і він разом з піском і собі сповзає у вир, у той крутіж. Вода підхоплює його, закручує, несе кудись углиб. Він борсається щосили, пірнає вбік од того круговороту і виривається з його обіймів, впливаючи десь далеко-далеко, на тихій воді.

Спостеріг Степан, що після такого сну з ним обов'язково щось має статися: так було, коли в армію забрали зненацька, коли мати померла... Але що має неприємного статися сьогодні, після їхньої вчорашньої перемоги в перегонах човнярів-саперів, після того, як пан полковник Франчак оголосив перед шеренгою подяку за участь у змаганнях і перемогу, і що кожному надається відпустка додому на десять днів, не рахуючи дороги?

Але таки стається. Уранці після шиккування плутоновий поручник Жебрацкі відкликає його убік і пропонує:

– Panie Гураль! Wkrótce wam należy uwalniać się ze służby. To pan kapitan Стажіцкі pyta, pojedziecie w urlop teraz, a potem wróćcie do służby, czy przedłużycie służbę, a my was na dziesięć dni przedtem puścimy do domu? (Пане Гураль! Невдовзі вам належить увільнитися зі служби... То пан капітан Стажіцкі питає, поїдете у відпустку зараз, а потім повернетесь дослужувати, чи продовжите службу, а ми вас на десять днів раніше відпустимо додому?)

Так уже хочеться провідати своїх, як там Ганночка, малий Василько, але Степан розмишляє, чи з руки йому добиратися в таку далечинь додому, а потім повертатися на службу, щоб потім знову вирушати в ту саму дорогу. І він вибирає другий варіант: добуде вже службу, хоч на десяток днів буде вона коротшою, а тоді – додому назавжди...

Коли б те знаття... Але де солдату знати, що замишляють генерали, що намислили вожді! Його справа маленька – за нього думають командири: полковник Франчак, батальйонний Стажіцкі, плутоновий Жебрацкі, сержант

Вальчік. Вони розписують жолнежу день – від світанку й до вечора, у їхній власті він цілковито ось уже другий рік – з березня 1938. Хіба відпускали на декілька днів, як дитя народилося. Спогади про ту важку поїздку, про те, як добирався до свого Любименя і назад, як проводжала його Ганночка, ридаючи, благаючи повертатися чимшвидше, ніби те від нього залежало, може, й спричинили нинішнє його рішення не їхати у відпустку, а дослужувати цих кілька тижнів.

Звиклому до щоденної роботи і в своїй господарці, і на цегельні, і в Гершмановому млині, і так по людях, Степанові й служба видається не такою вже обтяжливою. Є де спати, годують таким, яке вдома їв хіба по святах, а що муштра військова – як жартують хлопці-земляки: «Железяку на пузяку – гоп!» – то на те воно й військо.

Відправили їх тоді із Соснополя чоловік десять з довколишніх сіл, половину по дорозі, доки везли, порозподіляли по інших частинах, а його та ще Федора з Майдану, Сидора з Переток, Павла з Гутянки і Митра з Соснополя привезли в Демблін у 15 полк піхоти, що квартирує в місцевій фортеці.

Для них, сільських хлопців, які далі своїх сіл ще й не бували, та фортеця спочатку видалася дивом з див, аж потім, трохи прослуживши, обжившись, ознайомившись, стали сприймати її як звичне. І вже не такими страхітливими видаються води Вісли, що омиває фортечні споруди з одного боку – саперна дружина, в яку потрапив Степан, не раз долає і вздовж – на всю протяжність фортечних споруд –, і впоперек ріку на човнах під час навчань та спортивних перегонів.

У центрі цитаделі знаходиться декілька цегляних будинків – солдатські казарми, будинок коменданта фортеці полковника Франчака. Все те відгороджено високим земляним валом з кількома в'їзними брамами, а поза валом – широченна канава, наповнена водою та з мостами до кожної брами. Вал той і канава – у формі п'ятикутника, а в кожному кінці кута – форт. Ще п'ять фортів розкидані симетрично за кілометрів два від основної цитаделі. А з лівого берега Вісли, навпроти цитаделі – ще один форт.

Марашек із Големб'я, котре неподалік Дембліна, розповів, що фортецю цю збудували росіяни ще на початку минулого століття на околицях Івангорода – як тоді називався Демблін.

15.

По тому, як нервово ведуть себе командири, з повідомлень радіо та газет, які долітають до рядових жолнежів, з щоденної муштри, вони висновують – наближається війна. І хоч її ще немає, але все свідчить про те, що вона невідворотна.

Степан уже шкодує, що відмовився од відпустки, хай би у війну був удома, біля своїх...

Наприкінці серпня другий батальйон вантажать у вагони і вивозять під місто Велюнь, там викидають в чистому полі, поміж селами, і дають команду рити окопи. Їх саперний плутон з п'ятдесяти чоловік поповнюється

резервістами, розростається до кількох сотень. За кілька десятків кілометрів од їхнього розташування – кордон з Німеччиною. Мінують дороги, мости через річки і річечки, через Варту.

У ніч на перше вересня Степанові випадає бути черговим при батальйонній касі. Десь о годині другій приходить зміна, але не встигає він повернутися в розташування п'ютону, як почалося... Двигтять земля од вибухів, передсвітанкова імла розверзається спалахами, а в тих спалахах люди, мов мурахи, вовтузяться, бігають, шукаючи, де прихилити голову. Завивання снарядів, передсмертні крики і крики команд лунають звідусіль. Але хто почує, підкориться тим командам у цьому страшному чортовороті?

«От тобі й сон, от тобі й крутіж», – думає Степан, все глибше й глибше зариваючись у землю, зливаючись з нею, втискуючись у неї. І лежить так, не підводячи голови, аж поки все довкола не стихає.

– Kto jest żywy – wespnij się! (Хто залишився живий – піднімися!), – чує голос поручника Жебрацького, що долинає звіддалік.

Степан поволі встає, бачить, що світанкова імла розсіюється, вітерець відносить убік дим од палаючих стерні, кущів, бліндажів. Бачить, як так само поволі виростають із землі постаті його друзів по нещастю. Неподалік проглядаються Федір з Майдану, Сидор з Переток, Павло з Гутянки і Митро з Соснополя – слава Богу, всі живі! – показується Марашек із Големб'я, Коздрунь, сержант Вальчик і чи не весь їхній колишній, ще до поповнення резервістами, п'ютон.

Жебрацькій дає розпорядження зайняти оборону з боку Варти і, що б там не було, не пропустити німця до Велюня. "Takі nakaz dowództwa" (Такий наказ командування), – наголошує він.

Жолнежи потроху оговтуються від несподіваного нападу, запасаються патронами, водою, ськими-такими харчами.

Земляки сходяться до гурту, перекурюють, просять один одного:

– Хто залишиться живим, добереться додому, то хай передасть родичам, що сталося з нами.

Але години затишшя недовготривалі. З боку Варти наростає гул, він наближається й наближається і в небі показуються літаки. Вони проминають їхні позиції і починають бомбувати недалеко торфовище, що громадиться кучами і вже висушеного, і недавно добутого торфу.

– Pewne, myślą, że to наші zamaskowane działa (Певно, думають, що то наші танки), – каже Марашек, що лежить за кулеметом неподалік Степана.

Коли літаки звільняються від бомб і низенько, мало не торкаючись дерев, наближаються до їхніх позицій, Марашек припадає до свого кулемета, бере на приціл одного з них, що летить прямо на нього, і натискує на гашетку. Кулемет випльовує прямо літакові в лоб зливу куль, літак здригається, береться димом і десь уже аж під лісом вривається в землю. Вибухає. Але перед тим з нього вивалюється декілька парашутистів. Окопи здригаються од пострілів – кожен хоче вцілити в людські постаті, що невпинно наближаються до землі, хоч Жебрацькі волає:

– Nie strzelać! Brać żywymi! (Не стріляти! Брати живими!).

Але в кожного стільки ненависті, що мало хто слухає ту команду.

Льотчики опускаються на землю і один з них пробує виборсатися з парашутних вірьовок, а інший лежить на землі непорушно.

Забувши про небезпеку, жолнежи біжать до того, що дістався землі живим, і нариваються на автоматну чергу.

Степан бачить, як осідає на землю Павло з Гутянки, як припадають до неї інші його товариші, але зупинити його вже ніщо не може. Він накидається на німця, гамселиє того, що є сили прикладом гвинтівки і отямлюється лише тоді, коли поручник відтягує його від льотчика:

– Będzie, będzie, Гураль! On jest potrzebny nam żywym (Буде, буде, Гураль! Він потрібен нам живим).

...У той день обстріли й нальоти повторюються ще декілька разів. У перервах між ними жолнежи, що вперше заглянули в очі смерті, збирають по окопах, по полю своїх полеглих так нагло друзів, зносять їх в одну могилу. Разом з ними лягає в могилу і Павло з Гутянки.

А у світовому просторі лунає інформаційне повідомлення:

«Варшава, 1 вересня. Сьогодні почалися військові дії між Німеччиною і Польщею. Рано вранці німецькі війська перейшли в ряді місць польський кордон. Одночасно німецькі літаки здійснили нальоти на польські міста. Бомбардировці німецької авіації піддалися міста Катовіце, Краків, Гдиня і Пуцк. Подробиці бомбардувань невідомі».

«Берлін, 2 вересня. Верховне командування німецької армії повідомляє про просування німецьких військ на всіх фронтах. Групи німецьких військ на півдні Верхньо-Сілезької промислової області наближаються до Бяла і зайняли Плес. Німецькі війська наближаються до ріки Варта. В південно-західному промисловому районі Польщі танкові з'єднання північніше Ченстохова просуваються на Радомськ. Місто Велюнь взяте. Частини, розташовані в Кемпно, швидко просуваються на Серадз».

16.

Колись Хома, що побував у австрійському чи німецькому полоні в першу світову, прийшовши, бувало, до Гончариків на посиденьки, розповідав, які ті німці акуратні, яка чистота і порядок у них у селах. А що вже щоб хтось у когось щось украв!

– У кожному местечку визначене місце, куди зносять загубляне, – казав Хома. – Як щось ти згубив, то приходиє туди і обов'язательно найдеш втрату. Скажем, ровер може стоять на гулиці тиждень-два й ніхто його не возьме.

Спізнати той німецький ордунг випадає й Степанові, коли після кількох тижнів оборонних боїв залишки жолнежів з їхнього плутону потрапляють в полон.

Уранці їх, знеможених і голодних, заганяють у відкриті товарні вагони, в яких до цього перевозили вугілля чи камінь. В один вагон напихають до ста чоловік. У кожному вагоні – по два вартових з автоматами. Їдуть три доби. Їсти-пити не дають. Дуже холодно, надворі ллє дощ, через розсохлі поламані

дошки льодяні краплі падають на людей. Нарешті поїзд зупиняється – наказують виходити. Скільки виходить чоловік з тих, що їхали в товарняку, Степан не рахує, але багато так там і залишилося – померли в дорозі.

Він і сам не може стояти на ногах. Добре, що нові знайомці Збишек і Анджей, з якими випало бік у бік коротати дорогу, беруть його під руки і ведуть. Він втрачає свідомість і опам'ятовується вже під душем – ледь тепла вода приємно ллється по тілу.

Після санітарної обробки і бані їм міняють верхній одяг та білизну. Дають просмажене якесь німецьке шмаття упереміш з цивільним, а замість черевиків і чобіт – дерев'яні трепи. Друзі по нещастю заводять Степана в барак, кладуть на нари і він засинає. Коли прокидається, сусід приносить якоїсь теплої коричневої рідини, щоб випив, зігрівся.

У той день його не чіпають, але вже на другий удосвіта лунає дзвінок, а за ним і старший по бараку волає:

– Fünf Minuten vor der Sitzung! Anziehen, und eilen zu Platsapel in die Linie! (Пять хвилин на збори! Одягнутися, вибігти на плацапель і стати в шеренгу!).

А нари триповерхові з дуже вузьким проходом поміж ними... На одних нарах сплять по двоє-троє. Всі швидко підхоплюються і в паніці шукають одяг. Той, хто не знаходить вчасно свою кепку, взуття чи щось інше, – отримує від старшого по бараку декілька ударів палицею.

Врешті, хто раніше, хто пізніше, всі стають у шеренгу. До новоприбулих виходить комендант табору в оточенні кількох офіцерів, піднімає руку, даючи знак, щоб полонені стихли, і коли ті замовкають, промовляє:

– Freut mich, Sie in Stalag 17A begrüßen zu dürfen! (Радий вас вітати у Шталаг 17А!)

Хтось із його оточення перекладає ті слова на польську і рядами пробігає єхидний смішок.

Комендант зауважує той смішок і реагує на нього:

– Ja, ich war richtig, Sie waren glücklich, dass Sie bei uns waren diejenigen, die fleißig arbeiten, wird am Leben zu bleiben und nach dem Krieg nach Hause zurückkehren ... Sie wollen nach Hause gehen? (Так-так, я не помилюся, вам пощастило, що ви опинилися в нас! Той, хто буде добросовісно працювати, залишиться живим і після війни повернеться додому... Ви хочете повернутися додому?), – запитально вдивляється в шеренгу, з якої то з одного, то з іншого кінця лунає:

– Chcemy! (Хочемо!)

– Wenn ja, – продовжує комендант, – die Sie auffordern, Ordnung und Gehorsam gegenüber jedem Befehl und treu gedient Gott bewahre jemand beschließt zu fliehen! (А коли так, то закликаю вас до порядку і покори, щоб кожен сумлінно виконував команди і не дай Бог хтось надумає втікати!), – голос його набирає сталевих нот. – Weil Vergebung Vor – Ort erschossen werden. Alles verstanden (Тому прощення не буде – розстріл на місці. Усе зрозуміло?)

Полонені кивають головами.

Комендант кидає:

– Auf Wiedersehen! (Допобачення!), – повертається і йде з плацу в комендатуру, що розміщується неподалік в ошатному двоповерховому будиночку.

А за полонених беруться офіцери та наглядачі. Вони переписують особисті дані кожного, видають по два шматки тканини з нагрудним номером на одному та великою латинською літерою Р на іншому, які кожен повинен пришити на свій одяг і при шикуванні та перекличці відгукуватися на цей номер. Водночас формують робочі команди: барак – команда, барак – команда.

Тримають їх на плацу під снігом і дощем до запаморочення, а потім ще й перевіряють, чи ніхто не втік. Так що, коли розпускають, дозволивши сховатися в барак, то Степан уже не відчуває ні рук, ні ніг, і, наче мертвий, звалюється на нари.

Йому випадає номер 04900.

Полонених з його бараку водять на будівництво дороги, яку німці називають автобаном.

17.

Через якийсь місяць Степан ознайомлюється, уявляє, куди закинула його війна. Табір розташовується за декілька кілометрів від австрійського містечка Кайзершайнбрух як окреме поселення з бараків, зі своїми вулицями, перехрестями, вказівниками та пунктами охорони з вартовими.

Територія розділена на декілька частин високою дротяною сіткою.

Голод і біль, біль, голод і холод – ці відчуття пронизують єство кожного. Годують полонених якоюсь баландою з прогнилої брукви та «вітамінним» чаєм із соснових гілок. Після такої їди бранців тягне справити нужду. Для цього виритий величезний котлован, по краях якого зроблені дерев'яні містки з перилами. Ступивши на них, в багатьох запаморочується голова і вони падають прямо в нечистоти. Щоранку бульдозер засипає яму шаром землі разом з живими ще людьми.

Степан, ослаблений від хвороби і недоїдання, боїться й собі упасти з цього містка і малу потребу справляє, ледве дійшовши до нужника, ще й не ступивши на місток, але так, щоб німці не помітили, бо карають дуже жорстоко – аж до розстрілу. Аякже, цивілізована нація, має бути орднунг.

Табірників заїдають воші. Вони плодяться, гронами висять на рубцях одягу. І хоч полонені розпалюють вогнища, витріплюють їх з одяжі на вогонь, це рятує ненадовго.

Так минають осінь, зима.

Якось біля харчоблоку Анджей натрапляє на смітєву яму, де лежать прогнилі очистки картоплі. Про них він радо повідомляє своїх друзів. Ті витягають їх, промивають і ввечері заходжуються варити на вогнищі в казанку. І коли вариво готове, вперше за багато днів втамовують голод. Їдять руками, засовуючи п'ятірню прямо в гарячу масу. На ранок Степан трясє, намагаючись пробудити, то Анджея, то Збишека, але вони не подають ніяких ознак, що живі. А Степана з високою температурою і сильним проносом

відправляють в окремий барак, де лікуються, вірніше, добувають свої дні хворі бранці.

Кожного ранку приходять такі ж доходяги-санітари, призначені із полонених, і виносять померлих, а на їх місце кладуть інших приречених.

Степан, знесилений холодом і голодом, хворобою, одного ранку теж видається їм трупом. Запримітивши на його ногах ще непогані черевики, один із охоронників, береться знімати їх.

– Jemu już oni nie przydatne w (Йому вже вони не пригодяться), – бурчить під ніс.

Але Степан прокидається із забуття і тихо шепоче:

– - Chłopaکی, nie, jeszcze żyję ... (Хлопці, не треба, я ще живи...)

Той з несподіванки відсахується від Степана, а інший радить йому:

– Zostaw jego, jutro zabierzesz (Залиш його, завтра забереш).

Проте селянська витривалість і молодий організм не дають Степанові померти. Криза минає і він іде на поправку.

Лікар-поляк, що доглядає за хворими, дивується, як йому вдалося вижити.

Виснажений до неможливості організм відмовляється приймати харчі, навіть ті, що надходять полоненим від Міжнародного Червоного хреста. Степан зовсім не має апетиту, тільки відчуває в роті гіркоту.

– Chcesz żyć, to musisz jeść (Хочеш жити, то мусиш їсти), – повчає його лікар.

– Rzucaj w brzuch wszystko przez «nie mogę» і «nie chcę», а on zorientuje się (Кидай у живіт усе через «не можу» і «не хочу», а він розбереться).

Степан так і робить, і хай дуже повільно, але сили таки повертаються до нього. А ще через якийсь час Степана переводять у загальний барак і знову включають у робочу команду.

18.

...Уже німці й самі розуміють, що їх агітація – як горохом об стіну: не хоче молодь вербуватися. Поголос селами пішов, як насправді там добре у тій Німеччині. Ото й складають старости списки, з якої хати хто має їхати, або й облави жандарми і поліцейські проводять – кого зловили, того й у вагони. Раніше не брали, хто має маленьку дитину, а тепер уже й на це не зважають. Михайлина боїться, що і в її хату от-от нагрянуть...Та й поліцай Василь, якому ще з довоєнної пори запала була Поля в око, присікується:

– То що, москалику оддалася, а де той москалик тепера? А вийшла б за мене, то хоч пожила б... Чи, мо', передумаєш?

Все настирливішим і настирливішим стає.

Й Поліна, за наполяганням матері, залишає піврічного сина на маму Михайлину, молодших сестер, які за віком не підпадають ще під вивезення, а сама подається в Залужжя, до сестри Валентини. Може, там, де її ніхто не знає, обмине доля бранки. А селом пускають чутку, що пішла Поліна в Масевичі, записалася на вивезення до німецького фатерлянду на добрі заробітки, як і обіцяють німці.

Так у спокої й проживає вона в Залужжі в отця Олександера. Аж то якоїсь ночі хтось у вікно попівської хати стукає. Поліна, що загалунилася, читаючи книжку, й не вляглася ще спати, підходить до вікна й питає:

– Хто там?

– Ваш прихожанин, – чує у відповідь.

Не зрозумівши відповіді, перепитує:

– Хто-хто?

– Покличте отця Олександера... Прихожанин до нього прийшов, – просить нічний прихोцько.

Йде Поліна будити Олександера. Коли той і собі вдивляється, аж притулюючись до шибки, гість вітається з ним:

– Добрий вечір, отче!.. Не впізнаєте мене?

Олександр відповідає, що таки не впізнає. Тоді гість просить впустити його в хату:

– Впускайте-впускайте, – наполягає доброзичливо, – вам немає чого нас боятися, – і наче жартома зазначає: – Ми такі, як і ви, християни, а не якісь душогуби.

У дворі видніються ще декілька постатей.

– Я – ваш, отче, прихожанин, – повторює нічний гість, – а зі мною мої хлопці...

Аж тоді, почувши умовлений пароль, Олександр впізнає свого гостя:

– А я спросоння й не впізнав вас, пане отамане... Погаси світло, – водночас наказує Поліні, яка тим часом засвічує газову лампу, – і йди спати.

Дівчина йде у свою кімнату, не роздягаючись, влягається в ліжко і напружено вслухається в приглушені голоси, що лунають зі світлиці. Часом зміст окремих фраз вона уловлює й це ще більше зацікавлює її. А вранці перепитує швагра, що то за гість приходив до нього. Проте той делікатно дає їй зрозуміти, щоб не цікавилася тим, що її не стосується.

Коли ж Поліна розповідає про нічного візитера Валентині і словесно змальовує його портрет, та здогадується:

– Не інакше, як «Бульба» приходив. Він часом до нас навідується.

Олександр помічає те їх перешіптування і теж здогадується, про що воно, а тому застерігає:

– Не здумайте комусь розповісти про наших гостей... Будуть запитувати, хто до нас навідувався, кажіть, що поліцаї заходили.

19.

Не те, щоб Поліна не чула про «Бульбу». Ще й багато чула! З початком німецько-совецької війни і до їх Теремочного стали долітати звістки про якихось бульбівців, що об'явилися по всій Волині й Полісся. То вони розбили енкаведистів, що, відступаючи під натиском німців, перестріляли без розбору – винен чи ні! – усіх в'язнів Дубенської в'язниці, то міліцейські загони, зорганізовані в Сарнах начебто на допомогу швабам, несподівано стають «Поліською Січчю» Української Повстанчої Армії і, захопивши Олевськ, що за недавньою польсько-совецькою границею, зорганізують якусь Олевську

республіку, заводять свої, українські порядки, а то, дивись, вже й за німецькі залоги взяли по довколишніх містечках, то тут, то там нападають на них... А то хтось приніс звістку аж зі Львова, що бульбівці напали на табір військовополонених і визволили чимало бранців. Правда, поговорюють також, що то ніякі не бульбівці, а оунівці з бандерівського відламу, котрим їхні зверхники забороняють вступати в бойові сутички з «визволителями», мовляв, не час ще ставати супроти них, треба почекати, допоки ті не здолають Москву і подарують Україні самостійність. Проте дехто з нетерплячих, хто мало вірить у таку благодійність німців і не може терпіти знущання цих «визволителів» з людей, не мириться з тією заборонаю й під виглядом бульбівців вступає в боротьбу з новим окупантом.

Полінина душа в сум'ятті. Хоч він і не енкаведист, але, може, десь і її Костя потрапив під гарячу руку отих бульбівців – хто там буде розбиратися. Заразом, якась неусвідомлена симпатія до цих людей опановує її, пробуджує інтерес.

А тут такий несподіваний трафунок стався – сам «Бульба» до хати завітав! І вже вона потроху випитує в Олександера про «Бульбу», а як той з'являється вряди-годи в їх оселі, то і від його самого дещо дізнається. Що родом він з недалекого від Залужжя села Бистричі, в сім'ї виховувався в українському дусі, сам собі пробивав дорогу в життя. З підліткових літ працював у каменоломнях, підпав під вплив колишніх петлюрівців, котрі після поразки визвольних змагань сімнадцятого-двадцятих років осіли в тій частині Полісся, що залишилася під Польщею. Згодом, коли сам став власником каменоломні, не відійшов від української справи, створив разом зі своїми односельцями та однодумцями з довколишніх сіл і містечок підпільну організацію «Українське Національне Відродження». За свою проукраїнську діяльність був ув'язнений в кадет Березу Картузьку, де зазнав багатьма майбутніми діячами мельниківського і бандерівського відламу ОУН. А після виходу з ув'язнення дістав заборону дальшого проживання в прикордонній зоні. У Варшаві, Кракові, Холмі, де на якийсь час поселявся, тісно співпрацював з представниками уряду Української Народної Республіки у вигнанні. З розв'язанням німецько-польської війни був направлений Президентом УНР Лівицьким у свої краї для налагодження партизанської боротьби...

20.

...Хтось із мирян розповідає отцю Олександеру, що голова села Вільний надто цікавиться, що за дівчина мешкає в батюшки і чи не відправити її замість котроїсь з сільських дівчат у Німеччину.

– Треба щось робити, – прийшовши додому, розмірковує отець Олександр. – Поговорю-но я з Мельником, може, прилаштує тебе десь на роботу...

Іван Мельник – приятель Олександера, що працює в Соснополі інспектором шкіл, аж зрадив, почувши, що Поліна має вчительську освіту. І невдовзі вона отримує скерування в Майданську школу, що за десяток кілометрів від Залужжя, влаштовується там на квартиру, яку нараяв місцевий священник отець Дем'ян.

... А через декілька тижнів на квартиру до неї увечері приходять два озброєні чоловіки. Один із них відрекомендовується:

– Я обкужний провідник Організації Українських Націоналістів «Новобранець»... А ви звідки у нас з'явилися, хто ваші батьки, де вчилися, де працювали?

Якби й не хотіла Поліна, а змушена відповідати правдиво – хто відає, що вони знають про неї, а що ні...

– Родом я з-під Луцька, батько мій був священиком, але помер, опікувався нами сестрин чоловік, що теж священик, нині на парафії в Залужжі...

Чоловіки переглядаються:

– Знаємо такого... З «Бульбою» водиться...

Поліна продовжує:

– Вдома хотіли мене забрати в Німеччину, то я й уткнула сюди, до швагра. А тут підвернулася робота – я ж вчителька, у Львові спеціальну школу закінчила перед війною...

– Грамотні люди нам потрібні, – багатозначно зауважує «Новобранець». – Ну, а про таку організацію, як ОУН, чула щось?

– Чула, – знічено відповідає Поліна, – але небагато...

– Ото й погано, – осудливо зазначає провідник. І починає розповідати про створення організації, про розкол, що відбувся в ній, про той відлам – революційний – до якого належить, його завдання і побудову, недобрим словом згадуючи старих ретроградів – мельниківців та анархіста «Бульбу». А завершує висновком:

– Вся українська молодь має пристати до нас і боротися за створення Самостійної України! І ти як свідомо українка, до того ж з гарною освітою, не можеш залишатися осторонь цієї боротьби. Ти зобов'язана йти з нами в підпілля, де матимеш почесну роботу... Ми призначимо тебе обкужним провідником ОУН по жіночій лінії... А коли тобі така посада не подобається, то можемо надати місце політвиховника, або працюватимеш в штабі командира «Дубового»...

Заскочена зненацька, Поліна проситься:

– Отак відразу?.. Я маю переговорити з отцем Олександром, сестрою...

– Ніяких розмов із батюшкою не може бути! Він людина старих поглядів, симпатизує петлюрівцям, знається з тим отаманчиком «Бульбою», а ми, бандерівці, йдемо новим шляхом, ми проти петлюрівщини, бо Петлюра не вберіг України...

– Але дайте мені хоча б декілька днів, щоб я зібралася, – проситься дівчина.

– Добре, збирайся, невдовзі ми за тобою зйдемо, – змилюється «Новобранець».

Через ніч вони, як і обіцяли, з'являються, ще й не самі, а в супроводі шести вояків.

– Ну, готова? Одягайся, пішли...

– Я ще не вирішила, – пробує опиратися Поліна.

– А тобі нічого вирішувати, за тебе вже все вирішено, – чує на те категоричне заперечення. – Пішли й нічого огинатися!

Поліна усвідомлює, що й справді огинатися немає рації, вдягається, поспіхом кидає в торбу сяке-таке своє лахміття, що потрапляє на очі, й виходить услід за «Новобранцем» надвір. Тут на них чекає підвода, вони всідаються на неї і довго їдуть уздовж Случа. Врешті зупиняються, пересідають у човни, переправляються через річку й потрапляють у Гутянку – село, що на півдороги між Залужжям і Майданом, правда, з іншого боку річки. Тут заводять її в один з будинків, де, здається, немає мешканців, бо на їх появу ніхто не відреагував, наказують нікуди не відлучатися і чекати ранку.

А вранці «Новобранець» приходять з незнайомцем, якого відрекомендує як старшого командира «Дубового». «Дубовий» довго розпитує Поліну про неї та її родину, ганить «Бульбу» – приятеля її швагра Олександера, який не бажає підпорядковуватися їхньому проводу, залізній партійній дисципліні, цікавиться, яка із переданих «Новобранцем» пропозицій щодо її майбутньої ролі в бандерівському підпіллі їй до вподоби, розповідає про організацію, до якої належить сам і невдовзі належатиме вона, Поліна.

Після довготривалої розмови, збираючись уже йти, залишає їй кілька брошурок, летючки і радить вивчити Декалог члена ОУН, бо невдовзі її прийматимуть у їхню організацію й вона повинна буде присягнути, що не зрадить принципів, проголошених Декалогом. Після того їй буде присвоєне псевдо, яке – може сама запропонувати, а ні – запропонують бойові друзі.

Перестрашена безапеляційністю, з якою допровадили її в Гутянку, зверхнім ставленням до Олександера та отамана, вона увечері – будь що буде – потайки, щоб ніхто не помітив, полишає своє тимчасове помешкання і спрямовується в бік Случа. Там на березі поміж кількох знаходить човна, припнутого лише мотузкою до верби, й невміло, під страхом Божим переправляється на інший берег і під світанок добирається до Залужжя, переполошивши своєю появою рідню. Оговтавшись трохи, розповідає про свою пригоду швагрові. Той, стривожений, зазначає:

– Треба порадитися з паном Тарасом... Добре, що він сьогодні в селі має бути. Піду-но я трохи пройдуся...

Невдовзі повертається з «Бульбою». Той уважно випитує всі обставини зустрічі та розмови з посланцями «Дубового» і ним самим, а відтак робить висновок:

– Ті хлопці тебе до добра не доведуть, тому ні в якому разі не приставай на їх пропозицію.

– Та як же мені бути? – розпачливо запитує Поліна.

– А от ми над тим зараз і подумаємо з отцем Олександром, – заспокоює її. – Ти йди відпочинь, а ми трохи помудруємо...

21.

А на світанку в молочних сутінках біля священникового будинку з'являється декілька озброєних людей. Їх перепиняє сотенний охорони бульбівського штабу «Муха» зі своїми хлопцями. Між ними зав'язується суперечка, одні

одним погрожують зброєю. «Бульба», почувши гамір у дворі, виглядає з вікна, а відтак виходить на ганок і голосно питає:

– Що сталося, хлопці? До кого ці гості дорогі прийшли?

– Покищо не до вас, пане отамане, – чує у відповідь з певним єхидним притиском на отому «пане отамане». – Ми прийшли до господаря цього дому...

– А його вдома немає.

– І де ж це панотець пропадають, що вдома не ночують? – з тим же єхидством перепитує незваний гість. – А в хату ви нас пустите, пане отамане?

– Ласкаво прошу... Але без зброї... – «Бульба» й собі впізнає приходька і додає: – ...пане «Дубовий».

«Дубовий» з явною неохотою, але залишає зброю на своїх охоронців і вступає услід за «Бульбою» в хату. Всідаються в прихожій один на канапу, інший – на ослона, що стоїть біля стола, і вивчаючи дивляться один на одного. Зрештою мовчанку порушує «Дубовий»:

– То ви й далі, пане отамане, не визнаєте проголошеного у Львові акта відновлення Української держави?

– Я не визнаю не самої ідеї відновлення Української держави, а те, як авантурно це проголошено за спиною в німців, при діючому в екзилі українському Урядові, з фактичним анулюванням Четвертого Універсалу Центральної Ради, яким вже була затверджена суверенна Українська Народна Республіка. І що у висліді? Ваші зверхники – у німецьких кацетах, підпільні організації деконспіровані, багато хто з їх керівників розстріляний, почалося мордування окупантом всього українського... Але, вибачте, сподіваюся, ви прибули сюди не лише для того, щоб подискутувати на цю болючу тему?

– Я хотів би поговорити зі своячкою панотця...

– Не заперечую, але тільки в моїй присутності. Поліно!..

Поліна, що з іншої кімнати чула всю ту їхню розмову, боязко вступає в передпокій, вітається з «Дубовим».

– Я незадоволений тим, як ти покинула наш постій і прошу повернутися, – починає суворо «Дубовий».

Дівчина знічується, не знаючи, про що домовилися під час тієї своєї нічної розмови отець Олександр з отаманом і що на вимогу «Дубового» відповісти. Але за неї відповідає «Бульба»:

– Нікуди вона з вами не піде, немає їй що з вами робити...

Заохочена рішучістю отамана, Поліна підтверджує ці слова.

– Ну що ж, коли так, то я піду. Тільки прошу, як тільки стемніє, прийди до греблі, отуди, де верби, «Новобранець» візьме з тебе підписку про нерозголошення всього того, що бачила в нашому штабі.

На тому й прощаються.

Коли вони залишаються самі, «Бульба» категорично наказує Поліні:

– І ні до якої греблі ти не підеш, бо можеш не повернутися. Знаю я цих хлопців!.. Поїдеш зі мною. З отцем Олександром ми домовилися... Але мені ще треба в одному місці побувати, увечері буду повертатися, заїду – будь готовою.

22.

У той же день в Залужжя приїжджає гебітскомісар із Соснополя, кілька чоловік з військової жандармерії, до них долучаються німці, що облаштувалися на місцевій гуральні. Поліцаї з головою управи Вільним ходять по хатах і збирають селян на сходку до колишнього польського народного дому, а за советів – клубу. Щоб з кожної хати хтось був. Ні на що добре від тієї сходки залужжани не сподіваються, але йдуть, бо мусять.

Виявляється, приїхали за хлопцями й дівчатами, забирати на працю в свою Германію.

Гебітскомісар виголошує коротку промову, перекладач услід за ним повторює:

– Той, хто ухилиться, буде негайно заарештований... Все його майно, хата, худоба, меблі – будуть конфісковані. Майно його родини буде конфісковане. Село, в якому буде саботажник, не одержить на зиму продуктів харчування. Якщо в селі буде кілька випадків саботажу, то паном гебітскомісаром будуть вжиті заходи колективного покарання...

Вільний зачитує список тих, хто підлягає вивезенню, і після кожного названого імені звучить притаєний зойк. Часом лунає несміливе:

– Да на мого Михтодя болячка якась напала, лежить і не встає... Кудя йому схать?

Вільний зупиняється, уважно дивиться на ту, що подала голос, і робить позначку біля названого імені:

– Ладно, перевіримо... – йдемо далі. – Волощук Поліна Павлівна...

Залом шелестить:

– А хто то така? У нас такої немає!

– Як немає? – підвищує голос Вільний. – А своячка попова?

– Да то не наша, – пробує хтось заперечити, – вона сьогодні в нас, а завтра до матери подалася.

Ще хтось каже:

– Да на тому тижні йду, бачу, батюшка із своячкою кудись еде... «Куди ви, отче Олександрє?», – питаю. А вон каже: «Да ось Поліну до матери додому одправляю...»

– Ладно, – ставить навпроти і її прізвища позначку Вільний, – перевіримо.

Чує те Настя, хамуль-хамуль зі зборів непомітно, й мерщій до батюшки:

– Отче, вашу Поліну хочуть в Германію забрать. Вона в списку є... только шо зачитував Вольни на зборах!

А в Поліни вже і сьяка-така вдяганка у вузлик зав'язана, і кусник хліба й сала Валя туди ж поклала, цибулину й ще щось – з «Бульбою» налаштована їхати. Але поки німці в селі й отамана немає, в супроводі Параски відправляють її з хати, щоб у багні, що підступає мало не до самого обійстя, трохи пересиділа – перечекала до вечора.

23.

Щодня удосвіта після смердючої ерзац-кави і кусочка хліба їх барак вишиковують у колону і ведуть на будівництво автобану. Біля автостради, що пролягає за кілька кілометрів від табору, їх ділять на групи по десять чоловік, кожній групі припадає півтора кілометра дороги. До групи приставлений вахман для нагляду за полоненими та німець-майстер, який організовує роботу.

У Степановій групі майстер – низенький товстун у шкіряній куртці, червонопикий і злий. Він постійно кричить, нервує, але не б'є. Рейковою колією вони возять вагонетками пісок з пагорба, який височить за кілометр від дороги, що будується. Насипавши лопатами піску у вагонетку, декілька чоловік штовхають її до насипу дороги, вивантажують і повертаються назад, за той час інші вручну пересовують рейки далі. І так без кінця.

Після мізерного сніданку вранці о першій годині дня дають черпак баланди з брукви. Жовта на колір, гірка на смак юшка не лізе в горло. Але мусиш їсти, коли нічого іншого немає. Від цілоденної праці і такого харчування люди щодалі знесилюються, не в змозі виконати денну норму. За що отримують палиці від вахманів.

Вахмани часто міняються, і кожен поводить себе з полоненими по-своєму. Особливою жорстокістю вирізняється один – велетенського зросту, постійно неголений, зарослий чорною щетиною, він хвилини не може спокійно встояти, щоб когось не вдарити. Гвинтівку носить на животі, впоперек себе, закинувши попругу на карк і поклавши на стрільбу обидві руки. Всі його бояться, уникають випадкової зустрічі, бо досить стати йому на дорозі, як отримаєш декілька палиць по чому попаде.

З нетерпінням чекають полонені дня, коли на роботу їх вестиме Шварц – цей літній німець має спокійну вдачу, і, здається, співчуває невільникакам.

Обабіч шляху, яким ведуть полонених на роботу від табору до автобану, лежать величезні плантації городини. Літо вповні і дечим можна вже й пожитися. Котрийсь, зголоднілий, не годен пересилити спокусу – будь-що буде – відстає від гурту, заскакує на моркв'яне поле, похапцем вириває декілька морквин і знову повертається в колону. Шварц робить вигляд, що того не помічає, і колона прямує далі до місця робіт. Бранець ділиться з товаришами своєю здобиччю, морква, витерта об штани від залишків землі, миттю зникає в їх зголоднілих утробах.

Іншим разом, підохочені такою поступливістю вахмана, вже кілька бранців вискакують з колони за поживою, і Шварц не може не відреагувати – він знімає гвинтівку з плеча і кричить:

– Schnell in die Spalte, enschiere alle! (Швидко в колону, постріляю всіх!)

Лунають постріли, але не в людей, а в повітря. Бранці з морквою зникають в колоні, а Шварц заспокоюється, ніби нічого й не сталося. Коли йому випадає вартувати, приносить кілька пачок сигарет і роздає їх полоненим. А на обід бере з собою два шматки хліба – один з'їдає сам, а інший віддає найбільш знеможеним. Якимось таким кусень перепавав і Степанові.

Працюють до шостої вечора. На вечерю отримують по черпаку ерзац-кави і буханцю хліба з ложкою повидла та оселедця на п'ятьох. Маленький шматочок хліба, який дістається після поділу, з'їдають миттєво.

Чекає – не дочекається Степан неділі. І хоч у неробочий день їм не дають навіть ложки баланди на обід, – лише сніданок і вечерю, але можна, улігшись на нари в напівзабутті-напівсні, хоч трохи відпочити.

В один з переднедільних днів, коли вони повертаються з роботи, в барак влітає розлючений вахман. З несамовитим криком «Shnel! Shnel (Швидше! Швидше!)» б'є кожного, хто потрапляє під руку, виганяючи надвір, шикуватися на плацу в шеренги. Комендант табору, офіцери, вахмани – усі розтривожені, знервовані, перераховують полонених по декілька разів.

Виявляється, при поверненні з роботи до табору кілька полонених непомітно десь зникло.

Охоронці аж піняться зі злості. Порахувавши, заганяють усіх знову в бараки і наказують не виходити вночі на територію табору. А самі організовують погоню – вахмани з собаками кидаються по свіжому сліду. І на ранок ледве живих втікачів приводять у табір, усіх полонених знову виганяють з бараків, вишиковують на плацу. Вперед виступає комендант, виголошує своє рішення: за спробу втечі винних розстріляти перед строем.

– Und so wird jeder, der die Flucht entscheidet! (І так буде з кожним, хто зважиться на втечу!), – завершує він свою промову.

Вахмани підводять свої гвинтівки, ціляться в приречених і після команди одного з офіцерів «Fooyer! (Вогонь!)» натискують на спучкові гачки.

Степан заплющує очі, щоб не бачити усього того, і тільки чує гвинтівочний залп та передсмертні зойки страчуваних.

24.

В загонах «Бульби» чимало не лише рядових вояків, а й старшин з Бистрич, Соснополя та довколишніх сіл, з якими він ще «за Польщі» створював українські молодіжні організації, організовував патріотичні акції і які мають в Соснополі чимало родичів, а то й просто знайомих, отож, що там робиться, вони добре знають. А вісті надходять тривожні – до містечка німці додатково стягують свої добре озброєні поліційні, навіть військові частини, розквартирують їх де лише можна – в школі, на маслобойні, тартаку, навіть у лікарні та по людських хатах... Немає сумніву, супроти кого вони тут групуються: очевидячки, готується операція по «очищенню» краю від партизанів. І отаман приймає рішення атакувати першим.

На світанку біля двох тисяч козаків напівпідковою притискують містечко до річки і за командою старшин кидаються в атаку... Такої кількості вояків «Бульба» не збирав на жодну операцію. Це суперечить тактиці УПА: воювати малими відділами, нападати зненацька, не встрявати у нав'язані ворогом затяжні бої і швидко зникати. Але ж і ворог сьогодні численний і добре zorganizований.

Німці чинять шалений опір, але бульбівці, що добре знають місця розташування, метр за метром вибивають їх із тих постойів, звільняють хату за хатою, вулицю за вулицею, при цьому беручи чимало добрих трофеїв.

І даремно військові стратеги й тактики переконують, що наступати набагато складніше, аніж оборонятися, а перевагу в людських ресурсах потрібно мати чи не п'ятиразову. Тільки не в цьому випадку, тут спрацьовує щось інше, сильніше за простий розрахунок. Тут кожен боєць кидається в бій наче за власну оселю, наче отам, у тій от хаті чекають на порятунок його власні діти.

Здається, німці от-от в паніці кинуться навтьоки, проте в небі з'являється літак, а за ним ще один і на містечко летять бомби, з літаків починається кулеметний обстріл. І хоча те бомбування неприцільне, хлопцям доводиться на якийсь час залягати, хто де натрапив на якийсь прихисток, а коли літаки, відбомбившись, зникають за недалеким ліском, знову кидаються в атаку. І знову налітають літаки, і знову бомблять та стріляють. Так триває майже цілий день.

Під вечір «Бульба» отримує повідомлення, що з довколишніх містечок на допомогу обложеним спрямовуються свіжі есесівські частини, підсилені танками, і дає команду на відступ. Разом зі зброєю, здобутою в бою, козаки виводять з кошар і коней, до півсотні яких німці стягнули на околицю Соснополя. Кожен вояк всідається на коня, а ще трьох-чотирьох злигує віршовками і рушає до лісу. Потім коней розподіляють по відділах, а частину роздають селянам із довколишніх сіл.

У тому бою смертю героїв упали сотенний «Мазниця» та ще дев'ять козаків, яких на другий день з почестями ховають в одній могилі на цвинтарі в Гутянці. З боку німців партизани нараховують 68 убитих. Серед них – командир зондеркоманди гауптштурмфюрер СС Генріх Вельке.

Взятих у полон кількох поранених німецьких солдатів «Бульба» вирішує відпустити. Кожному з них на дорогу він вручає пляшку самогону і шмат сала, аби завжди пам'ятали Україну, а також передає через них соснопільському гебітскомісару лист, в якому говориться: «Ваша потуга, якою б сильною вона не була, разом з вами злетить у повітря. Не радійте, що окупувавши Україну, палите її, п'єте народну кров і погрожуєте своїми літаками й танками. Наші груди дужчі за танки, наша гордість сильніша за ваші зондеркоманди. Ми знаємо, що ви прийшли, аби пограбувати Україну і знищити українців. За це сплатите власною кров'ю, як сплатили ті, що згинули в Соснополі».

25.

І знову в якусь неділю вскакує в барак вахман і виганяє всіх на шиккування. «Чого б то в неділю? – бурчить дехто з полонених. – Відпочити не дадуть...». Але більшість мовчки покійно виходить – їм не звикати до таких несподіванок.

На плацу біля офіцерів стоїть гурт цивільних людей, про щось гелгочуть поміж собою.

Коли полонені вишиковуються і притихають, наперед виступає перекладач і повідомляє, що в табір приїхали поважні німецькі господарі, сини яких воюють на фронтах. Вони хочуть відібрати собі у поміч робітників.

За кивком коменданта ті наближаються до шеренг і, проходжуючись то в один, то в інший бік, уважно вдивляються у бранців. Декотрим навіть відкривають роти, оглядають зуби, дивляться на м'язи, до болю мацаючи їх. Вибирають найміцніших та найздоровших. Деякі з вербувальників трохи знають польську мову. І коли палицею показують, якого бранця вони вибирають, то наказують:

– Pobłogosław się! (Перехрестися!).

Тих, хто не вміє хреститися, відмовляються брати на роботу.

Довготелесий, похилого віку німець втуплюється в Степана і довго вивчає його поглядом, зважуючи, мабуть, в думці, чи правильний робить вибір, але в зуби не заглядає, а тоді вказує рукою:

– Raus hier! (Виходь!).

Степан виходить із шеренги і чекає поки німець таким же чином викликає ще двох бранців – Миколу Карякіна і Овсія Чорного – Степан їх знає, але не так, щоб близько – хлопці з інших бараків.

Коли внаслідок оглядин біля кожного бауера стоїть уже по декілька полонених – хто скільки вибрав, – усіх інших відправляють в бараки, а тим, кому випала доля покинути табір, перекладач тлумачить слова коменданта:

– Я вітаю вас, що ви покинете цей табір. Як би не було тут добре, а на волі – краще. Але застерігаю: слухайтеся своїх господарів, поведьте себе покірливо, щоб знову не потрапили до нас...

Перекладач услід за комендантом іще щось говорить, але Степан уже не дослухається до тих слів. Він думає, що хай будь що буде в хазяїна, а в табір добровільно не повернеться.

Залаштувавши в комендатурі табору формальності з документами, німець виводить їх за огорожу, де на них чекає трактор з причепом. Віктор Лянге – так представився їм відтепер уже їх господар, сідає в кабінку трактора, а їх садовить у причеп, і вони рушають.

Через кілька годин, поминувши пройняті першими ознаками осені переліски й поля, поодинокі хутори, вони в'їжджають у село, чи, може, навіть невелике містечко, як, скажімо, їх Соснопіль. Але куди тому Соснополю до цього містечка! Акуратного, заасфальтованого, гарно впорядкованого. По обидва боки дороги, якою торохкоче їх тракторець, стоять гарні муровані будинки, покриті червоною черепицею.

Трактор зупиняється біля охайної одноповерхової садиби, обнесеної невисоким муром. Хазяїн запрошує у двір, де видніються хліви, тік, лежать копиці необмолоченого хліба. Веде їх у хлів, посередині якого стоїть щось подібне до стола, а з обох його боків лавки – палі з прибитими до них дошками. Попід стінами – солома, прикрита ковдрами.

Лянге запрошує полонених займати «ліжка», а сам виходить. Степан зі своїми новими товаришами кидають туди наплічники з таким-сяким скарбом, а за тим і самі падають на солону. Пробуджують їх від дрімоти давно нечувані

запахи – на столі в мисках парує гороховий суп. Голос старої розповнілої жінки, що пораяється біля мисок, припрошує їх до столу. Зголоднілі люди накидаються на їжу, наче собаки, котрих давно не годували, навіть Степанові, котрий узяв за правило бути обережним з їжею – не забулося оте табірне отруєння, що забрало на той світ Анджея і Збишека, – здався той суп надзвичайно смачним. Та опісля всім здуває животи, починаються сильні різи і вони мучаться всю ніч. Лише різкий звук хазяїнового свистка піднімає їх на сніданок, але ніхто того «смачного супу» вже не їсть.

Лунає удар по залізній рейці, який означає початок робочого дня і для місцевого населення, в основному жінок і дівчат, бо чоловіки на фронті, хіба старого діда можна де побачити, чи підлітка. Одягнуті жінки в штани, короткі куртки, голови пов'язані хустками. У кожної за спиною висить торбина з їжею.

По картопляному полю повзає тракторець, який тягне картоплекопача. Той картоплекопач для Степана – дивина, в їхньому краї такого ще й не бачили, бо бульбу копають або заступом, або копаницею, а дехто береться виорювати плугом. Але то – вже не господар, то – лінютьох, котрому аби швидше, а поріжеться, поб'ється бульба – менше з тим.

І він уважно придивляється, як та механіка працює, як лапи, то згинаючись, то розгинаючись, вгризаються в землю і викидають позад себе бульбу. Її треба визбирати із землі у дротяні кошики, а потім висипати у високий бортовий віз, як у Любимені кажуть – у гару.

І отак декілька тижнів. А коли викопують картоплю – беруться за збирання брукви. Очищену від гички, її звозять в кагати, а гичку силосують.

О десятій тридцять свисток сповіщає, що надійшов час сніданку. Полонені сідають на землю, жадібно дивлячись, як німкені смакують бутербродами, запиваючи чорною кавою. Об одинадцятій свисток знову кличе до роботи. О першій всі – і полонені й німкені, йдуть в село на обід. Там на бранців чекає ополонник супу. Добову норму хліба дають, як і раніше, увечері. О шостій вечора робота закінчується.

26.

Кипить, нуртує поліська котловина. І що з того варива вийде – одному Богу відомо. Тільки не поліщуківі, незалежно від того, хто він за походженням: українець, мазур, юдей чи син якогось іншого народу. Він воює в бульбівських «летючих» бригадах, в німецьких поліційних формуваннях та оунівських (мельниківських) і оунівських (бандерівських) загонах, немало його в польській Армії крайовій і в більшовицьких з'єднаннях, що, мов сарана, ринули на Полісся. І чим вона приваблює, ця укрита болотами й багнами піщана неродюча земля?

Схилити отамана на свій бік намагаються і німці, і совети, обіцяють йому золоті гори. Але в усіх мета одна – підпорядкувати собі його армію, зробити заручником далекоюсяжних планів. А вони у кожного свої. Німцям потрібен спокій на окупованих ними землях і вони цей спокій, лад наводять нелюдським терором, масакрою мирних мешканців, намагаючись нейтралізувати бульбівську армію, яка не дає безборонно їм це робити.

Совети, побачивши, відчувши в ній потужну силу, прагнуть різними посулами також забезпечити тут своє безоглядне панування, оперте на поліщуків. Проте «Бульба», ведучи на прохання тих і тих переговори, гне своїє, в нього незмінна вимога: самостійність України. Від німців він вимагає ще й звільнення з ув'язнення всіх українських патріотів, в тому числі й Бандери, припинення терору. Але ні одним, ні іншим така умова не до шмиги й вони маневрують, лавірують, прагнучи обдурити отамана.

І в бандерівців начебто така ж мета – здобути самостійну Україну, але вони впевнені, що зробити це можна тільки під їх проводом, що лише вони здатні залізною рукою привести український народ до жаданої мети. А всякі розмови про створення єдиного демократичного фронту з представників усіх народів, що проживають на цій території, про що веде мову «Бульба», про створення надпартійної революційної Ради, то – отаманія, яка лише шкодить загальній справі. Це вже пізніше, перед вступом советів у край стануть вони скликати визвольні ради, але час буде упущено. Як було упущено час в перші роки німецько-совецької війни на створення бойових загонів для боротьби проти німецьких окупантів. Взагалі, багато що з того, що пропонував, обстоював тоді Тарас «Бульба», переберуть на себе потім бандерівці, видаватимуть за своїє. Як і назву самої Української Повстанчої Армії.

«Бульба» теж не ликом шитий, іде з усіма на розмову, хто напрошується, сам шукає контактів, часом погоджується на компроміси, надто, коли йдеться про життя вояків, котрі борються проти спільного ворога, та мирних мешканців. Навіть з советами уклав мирову на якийсь час про взаємне непоборювання при несподіваних зустрічах бойових загонів, і з поляками домовився про те ж саме. Бо на даному етапі у всіх спільний ворог – німець. А що вже говорити про бандерівців – часом зупиняються на спільному постолі, діляться одні з іншими зброєю, харчами, акції проти окупанта проводять спільні. Сказано ж – брати єдинокровні.

... Поліна все те знає, все те бачить. Вона працює в бульбівському штабі друкаркою, часто присутня при тих переговорах, нотуючи розмови, упорядковуючи штабні документи. З боку «Бульби» до неї повна довіра, її часто посилають з'язковою для виконання найвідповідальніших доручень.

Вже будучи при бульбівському штабі, Поліна дістає можливість не з людських переказів, часто суперечливих, уявити весь масштаб бульбівського партизанського зруху. Під його орудою діють Рівненський, Степанський, Луцький, Крем'янецький, Висоцький обласні проводи, створюються обласні проводи на Житомирщині, Львівщині, Холмщині, в Карпатах, посланці головного отамана активно працюють у Києві, на Харківщині й Дніпропетровщині... Й самій Поліні часто доводиться вирушати у східні області України для виконання завдань «Бульби». А при його штабі завжди є посланці Уряду УНР в екзилі, мельниківської, навіть бандерівської ОУН, пропагандивною роботою – випускають газети, летючки та інші відозви – займаються не якісь там самоуки, а відомі теоретики національного руху Антін Баранівський, Іван Міtringа, Михайло Турчманович, колишні

старшини Української Народної Армії посідають провідні ролі у військових формуваннях УПА.

З усіма у неї складаються добрі стосунки. Особливо заприятнилася із завжди лагідно усміхненою отамановою дружиною Анною. Може, тому, що сама з Луцька, майже землячка, дочка заможного чеського колоніста. А може, так проявляється її нерозтрачена материнська любов і туга за тим, що вони з Тарасом своїх дітей не мають.

Не цураючись своєї нації, Анна вивчила українську мову, місцеві звичаї, ніколи не перечила й не перечить чоловікові у його політичній діяльності, навпаки, допомагає в усьому, підтримує. Стоїчно переносить усі злигодні, пов'язані з його арештами, переслідуванням, партизанським життям.

Поліна часто бачить, як Анна перев'язує поранених козаків, пере їм білизна і не гордує званням отаманші... Після кожного повернення дівчини з якогось довго- чи менш тривалого завдання зустрічає її з полегкістю і радістю, розпитуючи, як почувається, чи все пройшло добре. А коли бульбівський штаб рейдує неподалік рідних Поліні країв й вона відпрошується, щоб потаємно провідати своїх рідних, сина, Анна передає йому якісь ласощі чи забавку.

27.

Але безконфліктне співіснування різних гілок опору німецьким окупантам не всім до вподоби. Гинуть за дивних обставин переговорники з бандерівської сторони, з якими знався Тарас ще з Берези Картузької, і з якими досі приятелює, гинуть полячки, з якими колись довбав камінь в кар'єрах й тепер знаходить певне порозуміння, частішають наскоки більшовиків на упівські пості.

Понад усе тривожать отамана вісті, що надходять останнім часом з усіх теренів Волині. От і нині після тривалого свого відлучення до бульбівського постю повертається «Жданович» – добрий отаманів товариш і побратим ще з довоєнних часів, а нині представник мельниківської ОУН при штабі отамана. Змучений, а ще більш стривожений.

Поліна хоче вийти при їх розмові, але «Бульба» перепиняє її:

– Залишайся, може, щось занотувати доведеться...

– Тарасе, – по-своцяцькому, не як до отамана, а як до приятеля, звертається до нього «Жданович». – Погані новини ширяться краєм. Не в одному місці наші люди стривожені тим, що добре поставлений поліцейний апарат, складений з партійних політвиховників та відділів Служби Безпеки урядуючого на Галичині провідника революційної ОУН Лебеда – «Рубана» поступово опановує Волинь. Кожен фахівець її Військових відділів, чи, як тепер вони вже називають, Української Повстанчої Армії, аж до командира чоти, отримує собі політвиховника, котрого має слухатися і підпорядковуватися його розпорядженням. А кожен бандерівський районний провідник має право давати накази сотням, що знаходяться в його районі, перевести ту або іншу акцію. Навіть давати плани таких акцій. Сотенні над тими планами чухмарять собі чуби, такими непрофесійними, авантюрними

вони є, але мусять посилати чоти на їх виконання, бо за районним провідником стоїть СБ. Спробуй не послухати!

Вважаю, що така система нагляду аж до ліквідування підозрілих на підставі рішення лише СБ – без усякого суду – ганебна й жахлива, веде до катастрофи. Вона дає бандерівцям почуття повної влади. Ніхто вже відкрито не наважується висловлювати жодної критики, жодного сумніву в доцільності таких дій. І виконавська дисципліна в новій УПА абсолютна. Найдурніший і найжахливіший наказ виконується. А самі виконавці часто навіть не здогадуються про це, вважаючи, що діють заради загальної справи.

От мені деякі мої знайомці, що перейшли тепер під оруду їх проводу, довірчо розповідали: прийшов, наприклад, наказ знищити весь непевний елемент. Станичний згаджує список «підозрілих» і передає його СБ. Ясно, що в цю категорію потрапляють всі, хто не є прихильником бандерівщини, там не подано мотивів, чим саме людина провинилася, а лише стоять хрестики і примітка: «Позначені хрестиками – мусять бути зліквідовані». І запідозрені станичним чи його особисті вороги гинуть як «вороги української визвольної справи».

«Жданович» обурено замовкає, з болем дивлячись на співрозмовника. До розмови пристає начальник штабу «Зубатий»:

– Мені повідомляють наші вивідувачі, що часто під таку розправу потрапляють полонені з колишньої червоної армії, яких багато залишилося по селах Волині, нищенню піддаються поляки... Не вам мені розповідати, що серед тих і тих, звісна річ, є багато справжніх ворогів українського народу, провокаторів, але переважна частина могла б бути разом з нами. А так вони все більше настроюються проти нас, ідуть на службу до німців чи більшовиків, теж творячи розбій навіть серед мирного люду...

«Бульба» й собі наче продовжує сказане попередніми промовцями:

– Та й наш, український, селянин бачить глибше, як бандерівські «політики», і йому стає ясно, що такими методами такої війни не виграти. Він не виступає відкрито проти нової УПА, бо розуміє зміст і потребу збройної боротьби, бо в тій армії його брати й сини. Але він разом і боїться такої УПА, він втрачає віру в ту боротьбу, бачачи жахливе безголов'я...

Хоч їй і не личить втручатися в розмову старшин, але Поліні теж болить те, про що говорять зверхники. Бо й самій під час мандрів на схід доводиться стикатися з настороженим ставленням до себе, не те, що було раніше, і вона додає:

– Це наш, волинський, селянин... А що вже говорити про східняка! Тамтешнє населення останнім часом ставиться здебільшого якщо не вороже, то байдуже до українського партизанського руху і посланців від нього. Я це відчула на собі...

... Вони ще довго діляться враженнями, здобутими з різних джерел про ситуацію в краї, а відтак «Бульба» садовить Поліну за друкарську машинку й спільно пишуть листа до бандерівського проводу, в якому з болем оповідають про все побачене й почуте, закликаючи до порозуміння заради України, за яку вони борються. Чи почують їх?

28.

Мають господарі ще й двадцять корів, ото ж роботи вистачає. Вдосвіта встають до неї всі – і полонені, й господарі. Німкеня Ельза корів доїть, Віктор Лянге худобу годує, а Степан з Миколою і Овсієм беруть в руки коси й граблі та й ідуть отаву для худоби косити. Робота для Степана й Овсія звична – обоє вирости в селі, Степан – на Поліссі, а Овсій десь на Берестейщині, але то теж, каже Овсій, Полісся. А от Микола – з великого міста, із Запорожжя, на заводі працював, не з косою, а з молотком у руках. Проте за якийсь час і він опановує ремесло косаря.

Коли польові роботи закінчуються, всі переходять на обмолот жита. Снопки складені у величезній клуні – напхано під самісінький дах за допомогою стрічкового транспортера, який нині височить посеред приміщення. Під стіною стоїть електромолотарка. Обмолочене зерно відразу ж віється і, очищене, зсипається у підставлений мішок. Під вечір наповнені за день мішки вантажать на машину, яка приїжджає, і кудись відвозять – то вже не їх справа, там уже інші люди працюють. Каже хазяїн, що зерно те державі, у фонд війська здає. Дещо і йому залишається. Його чистять ще раз на віялці і засипають у комору в засіки – то вже посівний фонд. Відходи засипають у крупорушку, розмелюють і залишають на корм худобі.

Для Степана праця на крупорушці – одне задоволення. Згадується Любимень, Вольків млин... Ганночка із хлопцем... «Скільки ж то йому вже? Який вирос?», – снуються думки.

Лянге – скнара, тримає своїх робітників упроголодь, майже на такому ж супі з брукви, як і в таборах. Ото й доводиться їм шукати додаткову поживу. Часом, коли хазяїн одвинеться у своїх справах, кинуть у крупорушку ківш доброго зерна, перетруть – і вже мають з чого украдки, увечері або й уночі, спекти в залізній грубці – Микола її називає буржуйкою, – що стоїть посеред хліва, якусь подобу млинців, або зварганити свій суп із припасеної бульбини чи якоїсь іншої городини. Але робити те мають дуже обережно, бо, не дай Бог, хтось із хатніх запримітить.

– І де в людей стільки злоби береться! – дивується часом Степан. – Витягуємо своє жили ради них щоденно, а подяки ниякої. Наветь простої селянської мудрості чи то не знають, чи знати не хочуть: як чоловік єсть, то так і робить. Як хочеш, щоб косар багато втяв, то треба його добре нагодувати...

Те його бурчання часом і до хазяїна долітає. Тоді Лянге так погляне, що Степанові робиться не по собі – за непослух, як обіцяно, може знову опинитися в таборі. І він змовкає, але внутрі в нього таке вирує...

Спочатку, як тільки хазяїн привіз їх до себе, Степан запримічає, що в дворі на стіні клуні висить велика карта Європи. І Лянге щоденно переставляє на ній чорно-червоні прапорці, позначаючи, яке місто захопили їх війська в советів. Однак збігає якийсь час і Степан бачить, що ті прапорці стали задкувати, а ще згодом карта й зовсім зникає зі стіни. З уривків розмов, що їх часом уловлюють хлопці, вони вже знають, що сини хазяїна воюють, один – на

східному фронті, а інший десь у Африці. І Степанові невтямки, як можна так зневажливо ставитися до чужих дітей, які підневільно потрапили до тебе на роботу, знаючи, що, можливо, подібна доля чекає і на твоїх синів, може, й вони десь там умиратимуть з голоду в надії, що хтось дасть кусень хліба.

Але доля розпоряджається по-своєму. В якийсь день вони прокидаються не від удару рейки, не від свистка хазяїна, що піднімає їх на роботу, а від голосного ридання Ельзи. Вискакують зі стайні надвір і бачать у дворі, окрім своїх хазяїв, ще й поліцейського, що приставлений наглядати за полоненими, і кількох незнайомих німців. Лянге утішає Ельзу, але та не вгамовується.

Хазяїн помічає своїх бранців і люто кидає:

– Raus hier! (Геть звідси!)

Хлопці ховаються в своє помешкання і вже ніхто їх не тривожить, не виганяє на роботу. Плач і гамір у дворі потроху влягаються. Вони губляться в здогадах, що ж воно сталося, і кожному приходить на думку: сталося те, що трапляється на війні.

Згодом хазяїн їх таки виганяє порати худобу. А ще через день Степан заходить за якоюсь потребою в хазяйську вітальню і бачить на столі портрет молодого німецького офіцера, обрамлений чорною стрічкою. І якесь ледь вловиме співчуття до хазяїв прокидається в ньому, хоч усвідомлює, що мав би зловтішатися з їхньої втрати.

29.

Дні похмуро минають один за одним. Осінню оранку закінчили, що мали – посіяли, роботи, окрім догляду за худобою, в хазяїна вже немає. Після загибелі сина Лянге стає ще нестерпнішим, ніби то вони завинили в його смерті. Що не зроблять – усе не так, а про харчування, – то й мови немає, годують абичим. Якось у Степана уривається терпець – коли Ельза приносить той табірний суп і розливає в миски, він бере миску і демонстративно виливає в помийне відро. Німкенья пирхає і виходить зі стайні.

За годину-другу в садибі з'являється поліцейський. Він декілька разів прикладається гумовим кийком до Степанової спини, а тоді наказує зібрати все своє майно і йти з ним. Степан киває хлопцям на прощання і йде з поліцейським у постерунок. Там його зачиняють у заградовану кімнату і на цілу ніч залишають самого.

А зранку тлустий веснянкуватий начальник постерунку допитується, чим йому не подобається робота в хазяїна і чому він так зверхньо веде себе з паном Лянге?

Голос поліцейського ніби й не злостивий, але й доброго для Степана нічого не віщує.

Допитавши в'язня й підписавши якийсь папір, поліцейський викликає ватрового:

– Polnisch Konsum dieses Schwein! Lassen Sie gehen zurück, wo du herkommst. (Забирай цю польську свиню! Хай іде туди, звідки прийшов.)

Стиха вони ще щось говорять між собою, але про що Степан вже не чує.

Поліцейський виводить його у двір і попереджає:

– Versuchen Sie, zu entkommen – schiesen! (Спробуєш утекти – стрілятиму!).

Степан розуміє, що обіцяне негайно буде виконане, як тільки він зробить спробу нахивати п'ятами, але думка про втечу не покидає його вже давно. Десь там, у наплічнику, лежить прихована від Лянге карта рейху. Якось Степан помітив її на столі в господаря серед інших карт і непомітно поклав у кишеню. Благо, видрукувана на матерії і скидається на шовкову хустину, а тому її легко приховати.

Переживав, що німець кинеться на пошуки, але звістка про втрату сина так приголомшила його, що він, мабуть, не помітив пропажі, було не до неї.

Поліцейський, впевнений у силі своєї обіцянки, йде попереду, навіть думки не маючи, що бранець збереться втікати. А Степан, хоч і думає про втечу, розуміє, що ось зараз, у цій ситуації, нічого з того не вийде, що далеко він не забіжить... А тому вичікує, жде слушного моменту. І той момент настає...

На невеликій залізничній станції, куди вони врешті доходять, гамірно. Якраз підходить електричка, і з неї висипають на перон пасажери, інші поспішають до вагонів.

Степан кривиться, схопившись за живота.

– Herr Polizei! Wo ist vyhodok, angezogen, so dass es nicht ertragen... (Пане поліцейський! Де тут виходок, прикрутило так, що не витерплю...)

Поліцейський байдужо киває в кінець перону, мовляв, там твій порятунок. Але додає:

– Nur schnell, weder lange bleiben (Тільки швидко, не затримуйся довго).

Степан чимдуж біжить у тому напрямку, куди показує німець, і за якоюсь пристанційною будівлею зникає з поля його зору. Відтак, вибравши слушний момент, кидається до вагона електрички, двері якої от-от зачиняться.

Уже в тамбурі потроху заспокоюється і у вагон входить повільно й поважно, наче справжній німецький бургер. Знаходить собі місце поміж іншими подорожанами, не думаючи, куди прямує цей поїзд – хай куди, аби подалі від цих місць, а там розбереться... І поринає в дрімоту.

30.

Напередодні Різдва Христового до оселі отця Олександера вступає колишній магазинер гуральні Гнат Пастушок і без усяких передмов починає:

– Отче Олександрє, я прийшов передати вам прохання пана отамана «Бульби» відслужити в лісі святкову літургію перед його підрозділами, висповідати та причастити вояків...

– Але ж я... – хоче щось сказати на те отець Олександр, та Гнат його перепиняє:

– Не бійтеся, отче ... Я – керівник підстаршинської школи «Довбуш». І ваша прихильність до українського руху для нас не є секретом... Як і ваше тісне приятельство з нашим отаманом... Я під'їду за вами завтра після відправи в храм, чекайте...

Навіть дружині не признається Олександр, куди збирається – навіщо зайві клопоти і хвилювання.

– Я ненадовго, – каже.

По дорозі на Юзепівку сани завертають у ліс. Їдуть довго, годин дві чи й три – снігу за ніч насипало багато, коням ледве не до животів сягає, борсаються, бідні, в ньому, але сани тягнуть уперед, не ремствують – звичні, очевидно, до такого. Мовчить «Довбуш», мовчить і отець Олександр. Нарешті ледь помітною просікою через зарості крушини й сосняка потрапляють на чималу лісову галявину. На підступах до неї сніг уже померажаний санними полозами та кінськими й людськими слідами, а на самій галявині утоптаний, як черінь. На окраїні видніється зведена ще за Польщі лісничівка, обабіч галявини, упритул до корчів – збудовані партизанами зимові землянки для рейдуючих відділів та підстаршинського вишколу.

Отець Олександр завважує, що тут усе вже приготовлено до служби...

На стіні лісничівки висить килим, на ньому – тризуб, над ним вишивані рушники, по боках – пучечки торішньої, трохи вже потемнілої, посплющуваної, але все ж червоної, мов краплі крові, калини, внизу – дві схрещені гвинтівки. Перед ганком – польовий «престіл», на ньому – хрест, Євангеліє, свічки. Обабіч високо підняті блакитно-жовті прапори.

По боках і навпроти лісничівки великою підковою вишикувались у повному виряді бойові сотні. Окремо стоять козаки, які пройшли підстаршинський вишкіл. Відсьогодні вони поповнять бойові сотні й відділи, стануть їх командирами замість полеглих, формуватимуть нові повстанські загони. В середині «підкови» – головний отаман УПА «Бульба», начальник штабу отаман «Зубатий», представник ОУН-Мельника при штабі «Жданович», інші невідомі отцеві старшини.

Звітує «Зубатий»:

– Пане Головний отамане! Зголошую: вишкільні підстаршинські відділи «Довбуша» і «Чугайстра», бойові сотні «Ліщини», «Волинця» та відділи «Вороного», «Стрибайла», «Пугача» зі своїми підстаршинами і старшинами до присяги готові.

Обійшовши вишикувані сотні та привітавшись, «Бульба» виголошує:

– Шановне українське козацтво, лицарі лісового царства! Поздоровляю вас усіх з найбільшим святом християнського світу – Різдом Христовим і Новим Роком! А також з нашим найбільшим національним святом – святом відродження нашої Суверенної Держави, яке сталося в січні 1918 року. Я радий, що мені доля судила сьогодні святкувати ці наші найбільші національні торжества ось тут, в наших захисних непрохідних лісах, разом з вами, по козацькому звичаю.

Наша славна підземна армія – збройна сила цілої української нації, яка діє в ім'я високих державницьких ідеалів, має свою лицарську традицію та підпорядкована наказам нашого законного Державного Центру. У цьому її непереможність, бо вона має високу ідею, юридично-моральні основи та діє за добре продуманими плянами.

Україна стоїть в тяжкій борні проти таких двох тоталітарних світових потуг, як Росія Сталіна та Німеччина Гітлера, тільки тому, що вона глибоко вірить в

свою перемогу. Не розчаруйтеся, коли ви тієї перемоги не бачите ще сьогодні. Вона прийде завтра напевно. На все приходять свій історичний час.

Кров мучеників і героїв, що полягли за волю рідної землі, як сказав Симон Петлюра, не засихає. Навпаки, вона залишається вічно ятрючою раною, що будить цілу націю до дальшої боротьби, до помсти за всі народні кривди, до перемоги покривджених, до побудови нового справедливого ладу. Але цього нового справедливого ладу нам ніхто не дасть, тому ми повинні всіма силами боротися за нього самі.

Хай же Милосердний Господь Бог благословить зброю нашої підземної армії та пошле їй повну перемогу над усіма ворогами нашої многотраждальної Батьківщини...

Отець Олександр розпочинає урочисте польове Богослуження, сповідає загальною сповіддю всіх присутніх, благословляє їх на святу боротьбу за свою державність і віру Христову.

Одна за одною лунають команди:

- Струнко! – Стрільбу на плече! – Тризуб до присяги відкрий.
- Почесть дай! – На Тризуб глянь! – Прямо глянь!
- Стрільбу на плече! – Стрільбу до стопи ! – Спочинь!
- До присяги!

І многоголоссям пливуть слова присяги, яку виголошують не лише вчорашні вишкільники, а й усі вояки:

– Я, син українського трудового народу, присягаю на святі кости моїх Славних Предків, що, як революційний вояк України, буду чесно і вірно служити своїй Батьківщині; буду точно і беззастережно виконувати всі накази старшини, буду вірним та субординованим підвладним і справедливим та товариським начальником; буду досмертно дотримувати всяку довірену мені тайну; буду обороняти свою Батьківщину як від зовнішнього, так і від внутрішнього ворога; буду всюди вести себе тверезо і гідно, як несплямований лицар; буду всі свої сили й ціле моє життя жертвувати на активну боротьбу за свободу, честь і славу України.

...Акт присяги завершується її підписанням усіма, хто щойно присягався.

За тим отець Олександр піднесено виголошує:

– Мене безмежно радує, що ви, дорогі мої побратими, зустріли Різдво Христове молитвою і Богоугодною присягою. Це ще один доказ, що вояцтво України далі залишилося вірним традиціям своїх славних предків-лицарів як Христорлюбиве воїнство, що базується на твердих моральних основах...

Він обертається лицем до імпровізованого престолу, стає на коліна. Лунає команда «Зубатого»:

– На коліно!

Старшини й вояки, спираючись на зброю, припадають на коліно. І в морозяне піднебесся злітає тисячоголоса молитва:

–Боже Великий Єдиний, нашу Вкраїну храни...

А потім на галявині з'являються столи з ськими-такими наїдками та довгі лави з дощок для сидіння, розпочинається спільний братський обід, який благословляє отець Олександр.

– В одній із заповідей Божих говориться: «Не убий», – виголошує він. – Бо то є великим гріхом перед Богом і людьми, позбавити когось життя. А я щойно благословив вас робити це... Чи немає тут протиріччя, чи не йду я супроти Господа нашого? Ні, немає і не йду. Гріх убивати людину зі злоби до неї, гріх убивати із заздрощів до багатств іншого, щоб їх прибрати собі, чи ще з якоїсь подібної причини. Але стати супроти ворога, який прийшов сплюндрувати твою землю, знищити твою родину – то є священною справою і Господь-Бог у ній на нашому боці, адже сказано ж бо Спасителем: «Немає більше тої любові, ніж хто положить душу свою за друзів своїх»...

Під час трапези старшини й прості вояки піднімаються на ганок лісничівки, виголошують короткі промови, у яких говорять про велике значення акта від 22 січня 1918 року для українського народу, закликають до згуртованості і злагодності всіх національних патріотичних сил, які борються за ідеали Української Народної Республіки, вірності військовому і державному проводу.

Завершується свято дружним виконанням Гімну «Ще не вмерла Україна».

...Повертається Олександр до Залужжя вже чи не опівночі, а в душі, в думках його панує якесь особливе піднесення, яке рідко коли приходиться до нього останнім часом.

31.

Минає місяць чи два й на ту лісничівку попри всі домовленості про нейтралітет і запевнення про дружбу роблять наскок червоні. А на вишкочі ні вояків досвідчених, ні зброї при них – всього декілька гвинтівок: у «Довбуша», в «Чугайстера» та ще в декого з підстаршин. Навчаються в основному на тому, що є. Чим будеш боронитися?

Вислідом того нападу стає чимало вбитих, серед них «Довбуш» з «Чугайстером».

Про той «героїчний» чин комісар нападників занотовує у своєму щоденнику:

«Минуя реку Случь, мы углубляемся в лес и наталкиваемся на лесничевку, а возле нее просматриваются с десяток добротных землянок: где-то здесь по данным наших разведчиков и должен быть бульбовский «вышкол». Кто-то невидимый окликает нас:

– Гасло?

Я называю условленный ранее между нами и бульбовцами пароль и, не останавливаясь, иду дальше. Из кустов выскакивают несколько местных сельских мужичков и просят без разрешения их командира к лесничевке не приближаться. Я даю команду «Вперед!» и бойцы с криками «Ура» бросаются вперед, открывая ураганный огонь.

Застигнутые врасплох, бульбаши, путаясь в длинных зеленых шинелях, а кто и голяком, в одном только нижнем белье, бросаются к лесу, отвечая

редкими одиночними вистрелами. Наши гоняться за ними по всьому окружающему лесу, но некоторым удается все-таки уйти. Редкие выстрелы продолжают доноситься только из лесничевки. Я, петляя, приближаюсь к ней вплотную, срываю с пояса фляжку и выливаю на крышу ее содержимое – дней несколько назад я наполнил ее спиртом из запасов, добытых через надежных людей на гуральне в Залужье для нашей медсанчасти. Зажигаю спичку и солома, сдобренная спиртом, воспламеняется сиюминутно, а еще через несколько секунд пламенем охватывается и вся лесничевка. С чердака выскакивают три бульбаша и бросаются наутек, но тут их останавливает автомат Базанова. Он подходит ко мне и хриплым голосом говорит:

– Эх, жаль, столько спирта напрасно пропало!.. Я бы их и так снял...

С места боя отходим осторожно – человек пятьдесят бульбашей все-таки удрали в лес, не нарваться бы... Жаль, трофеев почти никаких. А говорят еще, что немцы хорошо их оружием обеспечивают... Но ничего, будут теперь помнить силу русского оружия!»

Мало вірячи в силу домовленостей з представниками советів, оскільки добре пам'ятає вислів колишнього німецького канцлера Бісмарка про те, що домовленості з Москвою не варті паперу, на якому вони написані, «Бульба» усе ж сподівається, що тут, у поліських болотах, прийшли люди і надалі шукатимуть якогось порозуміння в боротьбі зі спільним ворогом. Він ще не знає, що після розгрому німців під Сталінградом і з початком наступу червоної армії прийшов наказ із Москви усякі стосунки з українськими партизанами підтримувати лише для того, щоб приспати їх пильність, а самим будь-якими методами приступити до очищення території перед приходом сюди регулярної армії. І що сюди вже послані спеціальні енкаведистські загони, які під виглядом рейдуючих з інших країв займаються пошуком бульбівських та бандерівських формувань.

... Наприкінці лютого в лісі, їдучи із Соснополя, на один з таких замаскованих загонів наливається начальник головного штабу отаман «Зубатий» із хорунжим «Квашою» та ще кількома старшинами й козаками. Пароль не спрацьовує, як це досі траплялося, натомість групу «Зубатого» оточують кілька сотень росіян і розстрілюють. Дивом важко пораненому «Зубатому» вдається вибратися з, на щастя, неглибокої криниці, куди повкидали трупи, і доповзти до селянської хати, звідки його допроваджують в партизанський шпиталь. Після чотиримісячного лікування він знову приступає до виконання своїх обов'язків.

Після цих та інших подібних випадків «Бульба» повідомляє свої відділи в усьому краї, що совети при підтримці польських «захисників східних крес» розпочали з українською партизанкою відкрите протистояння і їм вірити не можна. Так його повстанча армія офіційно вступає в боротьбу на два фронти – проти німців і більшовиків з поляками.

Але насувається ще й третій фронт – доходить до збройних сутичок з бандерівцями. І захоплення бандерівцями дружини отамана Анни, її мордування та страта стає апогеєм того безголов'я.

... З донесення командира більшовицького партизанського загону в Москву: «12 мая сего года в с. Любимень Соснопольского района украинские националисты проводили совещание, на котором было решено, что никаких бульбовцев нет, а все украинские националисты должны именоваться бандеровцами».

32.

Перестріває отця Олександера голова села Вільний і єхидно так каже:

– Ну, ви, батюшко, як той в'юн викручується. Але нічого, і на в'юна сачок знаходиться... Знайдеться й на вас.

– На все воля Божа, – відповідає йому Олександр. – Йому одному тільки відомо, що чекає і на мене, й на вас... і на всіх нас...

– То ви ще й погрожуєте мені? – визвіряється Вільний. – Думаєте, не знаю, чого ви в ліс на Різдво їздили і що там робили? Думаєте, тільки ваш Бог знає, а я нічого не знаю?

...За клопотами по відбудові спаленої церкви розмова та невдовзі й забувається. Але не забувається вона Вільному.

Повідомляють отця Олександера, що такого-то дня він повинен бути в Соснополі – благочинний має до нього якусь нагальну справу.

– Піду-но я по селу, – каже Олександр до Валентини, – може, хто збирається на Соснополь... Напрошуся в попутники...

Щойно він ховається за поворотом вулиці, як до хати прибігає Хвеська Петриськова, котрій їздовим при гуральні працює.

– Ой, матушко, біда!.. Збирайтеся, втекайте, бо німці розстрілюють вас будуть!

А вже віддихавшись трохи, розповідає, що її Петрисько чув, як німці між собою шварготали, нібито послали поліцаїв копати могилу, бо після обіда мають сім'ю священика розстрілювати. От Петрисько й увинувся додому, розказав і послав її, щоб попередила.

Метається кімнатами матушка, не знаючи, що діяти.

– Бежить батюшку шукайте, – радить їй Хвеська, – а хлопця я заберу до себе... У мене перебуде, не бойтеся.

Так і роблять, матушка Валентина біжить шукати Олександера, а Хвеська з Сергійком загалунилася ще в хаті.

Раптом відкриваються двері і в хату входять озброєні німці.

– Ті хто? – питає Хвеську один з пришельців.

– Я із того кутка, – махає рукою Хвеська. – Пришла із своїм хлопцем до батюшки, а їх удома нема, суседка каже, що в Соснополь поехав.

Не вірять тій мові, по кімнатах ходять, в кожну шпарину заглядають, шукають.

Переляканий Сергійко до тітки Хвеськи притулився.

Нікого не знайшовши у хаті, невдоволені німці виходять у двір, заглядають у хлів. А тоді випускають коня з лошам і стріляють у них, потім те

ж роблять і з коровою. Сергійко, вражений тим. А надто, що застрелили його улюблене лоша, кричить із хати:

– Фашисти прокляті! Що ви робите?

І кидається до дверей, але Хвеська його притримує, поки німці не йдуть із двору.

Тим часом Валентина, перепитуючи зустрічних, чи не бачили вони, куди пішов батюшка, в одній з хат натрапляє на Олександера, розказує про все, і поривається вернутися за Сергійком. Але її відмовляють, переконуючи, що хлопець, очевидно, вже у Хвеськи і там його не знайдуть, а сама вона, як піде додому, попадеться німцям.

Увечері потаємними стежками батюшку Олександера й матушку Валентину відводять у дальню лісничівку – лісничий Карлов десь на фронті воює, а його дружина Серафима, – в селі її називають бабою кацапкою, бо й справді її лісничий привіз десь із Росії, – відлюдьком живе там уже який рік. Їхній син з невісткою, що мешкають в Залужжі і працюють на гуральні, як не умовляли матір перебраться до них – все ж таки поміж людей буде, біля малолітньої онуки – а не погодилася.

– А мені краще помежду зверей бити, – казала на те, – чем помежду людей.

...Валентина дуже плаче за своїм сином-первенцем, поривається йти за ним у Залужжя.

Не менш засмучений, отець Олександр уже й готовий відпустити її, але Серафима зупиняє їх:

– Навещу-ка я свого сина, может, чєво узнаю...

Добившись до села, забирає у Хвеськи Сергійка, перевдягає його в дівчаче, вимажуючи йому обличчя сажею, щоб ніхто не впізнав, загортає в рядюгу, бере ту рядугу з хлопцем за плечі і несе.

А назустріч їй, як на те, Вільний трапляється, питає:

– Кого це ви несете і куди зібралися, Серафимо?

Не дивина для Вільного, що кацапка гостра на слово, не зраджує собі й на цей раз:

– Да я шо, отчитиваться перед тобой буду? Пашьол ти к чорту, тоже мені, власть нашлась..!

Але щоб не переборщити, пояснює:

– На внучку чесотка напала, вот несу к себе на кардон, лечить буду... Хочеш посмотришь? – підступає до Вільного.

Той сахається від неї.

Коли баба-кацапка приносить Сергійка в лісничівку, отець Олександр з матушкою Валентиною аж закликають – ще вранці чорноволоса як на її літа Серафима повертається сивою, майже білою.

33.

Наче в те пекло потрапив поліщук. Не знаєш, хто прийшов, у вікно чи двері стукає, але хто б не прийшов – добра од нього не жди. За твоєї родини душами, не інак, прийшов. І на ординську навалу, що насувається зі сходу, надії мало. Знову, як було за перших советів, почнуть «визволяти» од землі й

худоби, реманенту усякого та по своїх сибірах засилати. Отут-то вже виконують план по «ворогах народу».

«Бульба» бачить, розуміє: не те, що його ослаблені від усобиць відділи, а й розбухлі від добровільного чи мобілізаційного напливу бандерівсько-упівські курені та сотні не зможуть протистояти тій орді, а тільки дочасно сотні тисяч голів поляже у безрозсудній загладі. І він, порадившись зі своїми старшинами, приймає рішення, як це було вже з «Поліською Січчю», розпустити армію, зберігши людей до нового слушного моменту. Те рішення, роз'їхавшись, старшини мають оголосити в усіх бульбівських частинах, а перед тим отаман дає вказівку вишикувати перед штабом козаків охоронного, старшин та підстаршин політично-пропагандивного, адміністративно-вишкільного відділів, бойові сотні, що знаходяться тут на пості.

– Хлопці! – звертається він стомлено до вояків, що уважно слухають свого отамана. – Щойно на нараді старшин ухвалене непросте рішення. Я знаю, декому з вас воно видасться передчасним. Хтось із ним не погодиться, що ж, воля ваша. В наших лісах є до кого пристати, щоб продовжувати боротьбу...

Йде сильна німецько-большовицька навала, під якою ми всі тут можемо загинути, бо не в силі протистояти їй. А ми повинні зберегти людей до слушного часу. Тому я розпускаю вас додому, в підпіллі залишаться тільки ті, кому я про це оголошу... А ви чекайте нашого сигналу, щоб знову стати до зброї!

Один із вояків не стримується:

– Батьку, дозвольте... Ми розходимося по домах, а бандеровці, наоборот, мобілізують людей... А як фронт перейде і бандеровці розоб'ють большевиків? То що тоде? Вони воюють, а ми по домах?..

«Бульба» з розумінням дивиться на козака і заперечує йому:

– Чекай... Чекай!.. Не так воно станеться, як ти кажеш. Я б і не проти, щоб бандерівці розбили большевиків. Але ти подивись, яка сила в німця була, а й той не осилив советов, відступає... Всім уже понятно, до чого йде, що німцю скоро буде капут. Після того большевики з Америкою розділять Європу і війни ще довго не буде... А тому українцям треба вижити до слушного часу, щоб коли постане нова можливість здобути Україну, було кому це зробити... А тому, як прийдуть совети, треба вам іти в інститути вчитися, влазити повсюди в большевицькі органи, уряди на місцях і вище, аж до столиці, в комсомол, у їхню партію вступати, накопичувати сили і кадри на майбутнє...

... Після того пам'ятного шикування Поліна ще якийсь час залишається при штабі, а по його ліквідації її відправляють в один із бульбівських рейдуєчих по Волині відділів.

А коли совети погнали німця далі за Луцьк і Ковель, вона повертається начебто з Німеччини додому в Теремочне. Отак і живуть в надії, що Костя її десь таки озветься. Проте невдовзі отримує похоронку на свого чоловіка, який, пишуть, геройськи загинув. Біль, що за декілька літ трохи притлумився, знову ятрить душу.

Незабаром приїздить до них у Теремочне машина з військовими.

– Ошибочка вишла, – каже офіцер, – твій муж не погіб, он в госпіталі, тяжело ранений лежить, очень хоче тебе увідеть.

Аж знетямлюється Поліна, мало не стрибає від радості, збирається, хлопця береться одягати.

– Да куда ти малиша береш? – зупиняє її офіцер, мабуть, щось людське в ньому прокинулося. – Дорога далекая, будет тяжело...

І Михайлина теж відраджує.

Поїхала Поліна з тими військовиками і як у воду канула, ні слуху, ні духу. Аж десь через місяців два лист надходить. А з того листа, з недомовками і натяками, надісланого потайки з якоюсь okazією, дізнаються рідні, що забрали її тоді не військовики, щоб допровадити до Кості, а енкаведисти за зв'язки з українською партизанкою, і що тримали в Луцьку в тюрмі, але мало що дізналися, а потім засудили на десять років, кудись везуть, а куди – не знає, як привезуть на місце, то, може, дозволять написати хоч пару слів...

34.

Прокидається Степан од відчуття, що хтось пильно на нього дивиться. Розплющує очі і бачить над собою самовдоволене обличчя поліцейського. Не того, що привів його на станцію, і від якого він дременув, що є сили, але все-таки поліцейського.

– Wo bist du, Herr? (Куди прямуєте, пане?). Bitte beachten Sie die Arbeitsmappe für Ausländer?.. (Будь ласка, вашу трудову книжку для іноземців?), – простягає він руку до Степана.

Степан пробує пояснити, що він має вільний день від праці у свого господаря і вирішив провідати односельців, котрі трудяться неподалік. Але це пояснення не задовольняє поліцейського і він пропонує, щойно електричка зупиняється на якійсь станції, зійти з неї. Степанові немає куди діватися й послушно виконує цю команду.

На пероні поліцейський підводить його до станційного патруля, пояснює, що виловив, очевидно, втікача, бо той без документів. Офіцер дякує поліцейському за службу, а Степана штовхає в спину:

– Ging voran! (Пішов уперед!)

Так вони наближаються до якогось величезного барака, де стоїть військова охорона.

– Nehmen Sie ein anderes (Приймайте ще одного), – каже офіцер.

Степана заштовхують у напіввідкриті двері барака, і він бачить кілька сотень таких же, як і сам, бранців, що лежать покотом на ледь притрушеній соломною долівці. Спертий дух брудних людських тіл, від якого за кілька місяців праці у господаря вже встиг відвикнути, вдаряє в ніс, забиває подих.

– Ну, што стал? – лунає хриплий голос. – Садись где відіш.

Він примощується на вільне місце, а той же голос запитує:

– Откудова будеш?

І Степан кількома словами розповідає про табір, про роботу в господаря і свою втечу.

– Не павезло тебе, парень, – констатує той же голос.

– Будто тебе павезло, – втручається в розмову інший. – Канчай базарить, давай спать!..

На ранок їх вантажать у вагони і везуть невідомо куди. Поїзд довго то стоїть у якихось тупиках, то рушає, але вже в протилежному напрямку. З розмов охорони уловлюють, що там залізниця не в змозі їх пропустити, а там якийсь табір не приймає, бо своїх полонених немає де дівати.

Зрештою ешелон опиняєся за колючим дротом..

– Майданек... Майданек..., – чується від бувалих у бувальцях полонених.

Степан бачить крізь загратовані вікна вагона ряди бараків, а біля одного височить труба, з якої валує чорний дим. «Фабрика якась, чи, мо', пекарня», – думає Степан.

Усю ніч ешелон простоює на коліях, а бранців не випускають з вагонів. Очевидно, десь вирішується їх подальша доля.

На світанку потяг із невивантаженими бранцями рушає з табору й через кілька годин їзди Степан помічає знайомі краєвиди, а ще через якийсь час вони опиняються, на його подив, у фортеці Демблін.

Ніщо тут уже не нагадує ту довоєнну фортецю, де випало служити йому в передвоєнний час. Хіба цегляні будинки залишаються стояти, як і тоді, та ще збереглися їх колишні казарми, тепер уже відгороджені одна від одної колючим дротом, що слугують бараками для полонених, в яких копошаться тисячі людей. А серед них – і Степан, колишній жолнеж Війська Польського, а тепер невольник війська німецького, в якого немає ні часу, ні бажання згадувати минуле, бо не бачить свого майбутнього. Щоб не ятрити серце, відганяє від себе думку навіть про Ганночку та Василька, бо не вірить, що в цьому крутежі виживе, що колись до них повернеться.

У Дембліні їх тримають днів три. Проводять санітарну обробку, загнавши усіх почергово в баню, повністю міняють верхній одяг і білизну. Після цього знову вантажать у вагони і довго везуть на захід, у саму Німеччину, і висаджують на околиці якогось великого міста. І знову табір, оточений височезним муром, на металевих воротах якого великими, теж металевими буквами написано «Arbeit macht frei». Той напис Степан перекладає як: «Робота робить вільним». Але про яку волю вони говорять! Знову бараки, оточені колючим дротом...

На роботу їх водять на якийсь завод, вантажать у вагони важезні металеві конструкції і кудись відправляють. Робота тяжка, не вистачає сил підняти їх вручну. Якось Степан необережно перечеплюється через прента, що стирчить збоку, і падає, а йому на ногу падає металева балка. Нестерпний біль пронизує всього. Колеги по нещастю піднімають конструкцію і вивільняють Степанову ногу, яка добряче кровить.

Кличуть санітара, що чергує в цеху, і той перев'язує йому ногу. Степан відповзає вбік, щоб не заважати товаришам, примощується в закутку на якомусь шматті і, ціпеніючи від болю, чекає закінчення їхньої зміни.

А коли лунає свисток майстра, що час їхньої роботи закінчився, в'язні беруть Степана попід руки, допомагають добратися до їхнього барака і укладають на нари.

...Одноманітно тягнеться час: робота – барак, робота – барак. Ні днів, ні тижнів в'язні не рахують, а тільки ні-ні та й помічають, як беруться брудною жовтизною ще недавно зелені дерева за табірним муром. А ще через якийсь час холодний пронизливий вітер зриває те жовте листя і несе кудись у невідомість. Дрижаки беруть і в'язнів, хоч з настанням осені їм видають якісь бувалі в бувальцях ватянки, але те мало зігріває. Хіба на роботі наглядачі не дають змерзнути, та в бараках від випарів людських тіл стоїть млосне тепло.

Потроху Степан ознайомлюється з довколишністю.

Територія табору має форму трикутника. Відразу біля входу знаходиться апель-плац, на якому тричі в день проводяться переклички. Якщо раптом хтось утік, то полонені, кажуть старожили, хоч узимку на нестерпному морозі, хоч улітку під палючим сонцем, стоять на плацу до тих пір, поки не зловлять утікача. Від такого стояння, буває, сотні бранців уже не рушають з місця. Їх підбирають спеціально сформовані команди і доправляють, як гірко жартують полонені, на станцію Z, де цілодобово димить труба крематорію. Туди ж, трапляється часто, направляють і колони новоприбулих, котрих немає де розмістити і звідки вони вже не повертаються.

Тут же на плацу стоїть шибениця, де привселюдно вішають приречених, збоку знаходиться спеціально обладнаний рів для розстрілів, ще віддалік – лікарняні бараки, куди хворі полонені намагаються не потрапляти, бо звідти теж уже не повернешся. От і намагається Степан зі своєю ногою не потикатися на очі наглядачам, тамуючи біль.

Незвично для Степана, який пройшов уже не один табір, дивитися, як по усипаній дрібним камінням, битим склом та ще чимось дорозі, з наплічниками, завантаженими теж камінням, спеціально вибрані бранці щоденно намотують десятки кілометрів – виявляється, то німці випробовують, наскільки міцні новенькі черевики, в які їх взули, і як довго служитимуть вони їх воякам.

Оддалік стоїть похмуре приміщення внутрішньої тюрми, де утримуються, як кажуть, особливо небезпечні для райху злочинці.

Щоб в'язні не підступалися до муру, він відгороджений колючою сіткою, через яку пропущений струм.

Старожили табору вважають за обов'язок розповісти новоприбулим чи то байку, чи справді бувальщину, що нібито на тій сітці загинув син самого Сталіна. Начебто він вистрибнув з вікна тюрми, де також утримувався, потрапивши в полон на початку війни, з криком «унтер-офіцер, унтер-офіцер, пристреліте мене!» Вартовий відкрив вогонь на знищення. Наступного дня експертиза показала, що куля потрапила неподалік правого вуха і роздробила череп, але смерть настала раніше – від ураження струмом. Труп спалили, а урну з прахом відправили в Берлін.

Степан спочатку не вірить у ту байку, але потім, поспостерігавши за всім, що тут діється, все більше впевнюється, що так воно могло й бути. А ще він

думає часом, що не такі вони вже й небезпечні, ті в'язні тюрми, якщо можуть вільно пересуватися табором, часом без супроводу охорони виходити за його межі, а потім добровільно повертатися, часто отримувати посилки від Червоного Хреста чи рідних.

Розповідають, що то великі цабе з різних країн: міністри, генерали, які потрапили в руки німців, або й свої, німецькі, штрафники, котрі чимось провинилися перед фюрером.

Запримічає поміж ними Степан і довготелесого худого чоловіка, років під сорок, що чимось видається йому знайомим. Але скільки не пригадує, так і не може надумати, чи зустрічав його десь. І вже й перестає про те думати. Та якось, як незнайомиць проходить повз їхню колону, що зупиняється перед виходом з воріт табору, чує:

– Степане, ти?

Оглядається – таки справді до нього звертається той довготелесий.

– Ти мене не пам'ятаєш? – допитується. – Я Тарас із Бистрич, той, що рахівником був у Ворони...

І Степан у цьому статечному чоловікові, вбраному хай і не в новий, але охайний цивільний костюм, упізнає того молодика з Бистрич, що прислужував Вороні в його земельних оборудках, а потім, казали, відкрив кар'єра в Мочулянці, куди й любименьці ходили влаштовуватися на роботу. А ще потім поляки запроторили його, розповідали, в Березу Картузьку.

– Впізнав, бачу, – посміхається Тарас. – Давно з дому?

– Як в армію пошов польську...

– Давненько! Ну, то я, порівняно з тобою, зовсім недавно був там...

– Може, бачили моїх? – стрепенувся Степан.

– А кого твоїх? Знаєш, забув уже, з якого ти роду...

– З Гуральов я, а за жонку маю Ганночку Гончарикову, знаєте? – в надії перепитує Степан.

– Гончарика Йвана я добре знаю. Бував у нього, і в сина його Максима в Перетоках. З Максимом колись парубкували...

– А Ганночка, Ганночку бачили, як вона? – нетерпеливиться Степанові.

– Бачив раз чи два і Ганночку твою, і хлопця твого бачив, росте козарлюга.

Колона полонених рушає і їх розмова переривається. Але Степанову душу надовго зігріває почуте.

Більше їм не випадає поспілкуватися, хіба якось, як колона повертається з роботи, Тарас, вибравши момент, всовує йому в руку якийсь згорток.

Розгорнувши його в бараці, Степан знаходить у ньому шматок масла, цукор і декілька плиток справжнього пахучого шоколаду. Всім тим він без жалю ділиться з сусідами по бараку.

Через тиждень-два Тарас перестає потрапляти Степанові на очі, хоч як він не видивляється його серед мешканців табірної тюрми.

...Минає зима, уже й весна наближається. Усе відчутніше наближається і фронт.

Та ніч запам'ятовується Степанові не так болями ноги, як страшним бомбардуванням, якому хтозна чия – чи англо-американська, чи совецька – авіація піддає місто. Вибухи змушують бранців тримати роти відкритими, щоб у вухах не полопалися барабанні перетинки. Земля здригається і горить. Здається, що бомби от-от посиплються на табір і їм усім буде кінець.

35.

У лісі в баби-кацапки живе отець Олександр із сімейством декілька днів, а потім відвозять їх на далекий хутір, який знаходиться теж у лісі, там ховаються – сидять у погребі, сараї, – аж поки не заспокоюється трохи. Та Сергійко все ніяк не може відійти від переляку, нездужає. І тоді отець Олександр з сім'єю наважується повернутися в село.

Хата, в якій вони раніше мешкали, стоїть пустою, поруйнованою, все, що було в ній, люди, гадаючи, що батюшка вже не повернеться, розтягли по своїх домівках. Матушка навіть не має горшка, щоб зварити їсти. Але як повертається отець Олександр, хто совісніший, приносить деякі батюшчині речі назад... А дехто й своє віддає. Як от Настя. Принесли з Марійкою і баняка, і ряднину нову, ще не вживану, яку перед війною небога Ганночка із Любименя їй виткала. Потроху оживаються.

Та от нова біда – занедужує Сергійко так, що отець Олександр відвозить його в Соснопіль у лікарню з дуже високою температурою, там йому дають укол проти температури, збивають її, але через пару днів хлопець помирає.

Невтішне горе опановує сім'ю священника. Але немає коли сумувати, визріває, б'ється під серцем у Валентини нове життя. І заради нього треба терпіти...

36.

Уранці полонених ведуть уже не на завод, а в місто – розбирати завали після нічного бомбардування. Степан не може піднятися і його залишають у спокої. Болі протягом дня потроху улягаються, притишуються. Надвечір полонених приганяють у бараки: хто шкодує, що таке красиве місто зруйноване дощенту, а хто й утішається, мовляв, хай відчують німаки на собі, що таке війна.

А коли вже добряче сутеніє, до табірному муру наближаються совецькі вояки, ріжуть сітку, відкривають навстіж ворота, а потім і двері в бараки, і кличуть полонених до себе:

– Вихадіте!

Люди знеможено виходять з бараків. Рушають до центрального входу в табір і так окремими групками, побарачно, рухаться на схід. Разом з усіма через силу і біль шкутильгає й Степан. Дорогою бачить на будинках білі прапори.

Ніч настає їх у невеликому лісі, де й ночують. Хто, наламавши гілля ялин і уклавшись на нього, а хто просто упавши на голу землю. Вранці рушають далі. Знімається стрілянина. А через якийсь час перед їх очима постає колона полонених німців з піднятими вгору руками, яких ведуть

совети. А ще потім бачать, як німецькі солдати ведуть полонених советів також з піднятими догори руками. Не добереш, хто кого перемиг, але головне, що вони на волі.

На їх шляху постає якесь містечко, на узбіччі дороги лежать вбиті німецькі солдати.

Рухаючись далі, зустрічаються вже з колонами регулярних совєцьких військ. Коли увіходять в містечко, то бачать, що воно вщент зруйноване, в ньому, здається, немає жодного місцевого мешканця, крім трупів.

Учорашні бранці кидаються по підвалах і знаходять там багато харчів, натрапляють і на нерозпечатані пляшки вина. Забувши його смак за роки неволі, деякі тремтячими руками відкорковують і спрагло припадають до них. А потім, напакувавши тельбухи ковбасою та видудливши без міри хмільного, корчаться від болю в животах і падають там, де застала їх ця розкіш, щоб ніколи вже не піднятися.

Але є й такі, що роблять усе обережно, змушують свої шлунки звикати до хороших харчів потроху, помалу. Степанові теж у пам'ятку оте колишнє табірне розкошування з Анджеєм і Збишеком відходами від картоплі, від якого хлопці померли, а він ледве вичухався, і хоч як хочеться їсти, але робить те без поспіху, з перервами.

Так тягнеться декілька днів, нарешті надходить команда усім зібратися, їх вантажать у звичний уже для бранців товарняк і доставляють у табір для переміщених осіб.

Якого тільки люду тут не зустрінеш. І американців, і французів, і росіян, і поляків... І все те многоголосся сортується, кучкується в окремі бараки – хто до якої країни належить.

Степана направляють спочатку в табірний лазарет – причавлена залізкою нога стає непідвладною його волі, не хоче слухатися. В лазареті її оглядає лікар, дає розпорядження пожилій медсестрі і та по кілька разів на день ставить якісь примочки, дає Степанові уколи і нога починає відходити.

Вряди-годи притишеним голосом медсестра розпитує Степана, звідки він і що збирається робити. Він розповідає, що вдома в нього залишилася дружина з сином, якого бачив тільки після народження, як відпустили з польської армії на кілька днів. Потім почалася ця війна, і він не знає, живі вони, чи ні...

Медсестра скрушно похитує головою, а якимось, нахилившись так, щоб навіть шепоту її ніхто сторонній не почув, промовляє:

– Но ти, мілок, всьо-такі подумай... Жена, дітя – ано канешно, но вернешся – можеш загреметь в Сібір. Да так оно і будет, я тебе скажу...

Для Степана те не було новиною, поміж невольниками ще в таборі йшли розмови, що всіх своїх солдатів, хто потрапив у полон, Сталін оголосив зрадниками. І російським полоненим те відгукувалося навіть у німецьких таборах – говорили, що Сталін відмовився підписувати якусь там угоду про захист полонених, отож і ставилися німці до них не як до людей, а гірш, ніж хазяїн ставиться до тварин. Американці, французи, навіть вони, поляки, а Степан рахувався за поляками, отримували хоч якусь допомогу від Червоного хреста, а росіяни й того не мали... А потім, коли війна от-от мала закінчитися,

Сталін ще й домовився з союзниками, що усі, хто до сорок першого був під росіянами, мають бути повернуті додому. Хочуть вони того чи ні.

Вже тут, у таборі для переміщених, Степан, видибулявши з лазаретного бараку на весняне сонечко погрітися, став свідком такої картини: відібраних советами «своїх» солдати під командуванням офіцера вантажать в студебекери і ті беруть курс на радянську зону. Раптом люди починають вискакувати з кузова, розбиваючи собі голови, обличчя, калічачи ноги й руки. Він чує їх розпачливі крики і стрілянину вояків. Втікачі кидаються до лісу, а солдати виловлюють їх і вкидають назад до машин. Студебекери знову рушають і зникають за недалеким ліском.

– Че смотриш? – грубо кидає один з совєцьких офіцерів, проходячи повз Степана. – Думаєш, єто люди? Да єто воєнние преступнікі, нємецкіє поліцаї і разніє предателї, каторіє боятса справедліваво возмездїя.

«Мо', й так, – думає Степан.- А я ж ніякий не зрадник. Я советов не зраджував, я забраний у Войсько Польське ше до советов і под советами не був...»

Але через кілька днів і Степан опиняється в такому ж студебекері й разом з іншими його везуть на станцію. Там завантажують у потяг і той рушає у східному напрямку. І хоч вагони ті теж товарняки, тіснява страшена, а ставлення охорони не краще, ніж ставилися до бранців німці – серце Степанове співає у такт стуку коліс: до-до-му, до-до-му, до-до-му.

37.

Хто б що там не говорив, а світ цей тісний, як тісний вагон, у якому Степана везуть додому. От у людському мурашнику, розворушеному війною, зустрів він, було, Тараса з сусідніх Бистрич.

А на одній зі станцій, коли їхній товарняк зупиняється, щоб пропустити військовий потяг, і вчорашні невольники висипають з вагонів на перон розім'яти затерплі від довгого сидіння ноги та чимось пожитися, Степан лоб у лоб зустрічається з Сидорковим Митром – своїм однолітком з Любименя. Хоч обличчя їх і постави поруйновані, спотворені поневіряннями, впізнають один одного і, як рідня, кидаються в обійми. Сиплються питання:

– Ти де тут узявся?

– Откудова?

Угамувавшись трохи, Митро розповідає, що ще в сорок другому його разом з кількома десятками хлопців і дівчат з Любименя німці вивезли на роботи в Німеччину, а тепер от добирається додому.

– Чи жива хоч моя Ганночка? – з хвилюванням допитується Степан.– Мо і єї в Германію погналі?

– Тоде була ше живою, вдома зоставалася, куда єє з малим возьмуть, – одказує на те Митро.

Лунає команда на відправлення потяга і всі кидаються до своїх вагонів. Степан упрощує конвоїра зі свого вагону пустити й Митра:

– Пусти, браток, земляка стрев, давно не бачилися...

Той не заперечує і вони під недоброзичливе бурчання оточуючих втискуються усередину, забиваються в якийсь куток і, віддихавшись, починають довгу неквапливу розмову. Степан розповідає про свої поневірвання Європою за ці роки, Митро – про свої.

– Коли почалася війна немця з руским, я був удома, помагав батькам по хазяйству, – починає Митро. – Одного дня до нашої хати зайшов Хома з Кемпи – його немці назначили головою села, і три немці з автоматами. Сказали, що з нашої сем'ї має бути один чоловік на роботу в Германію. Вибрали мене. Пригрозили, щоб дорогою не втекав, бо вишлють всю сем'ю.

– Отак мене та ще багатьох з наших сел, – продовжує розповідь Митро, – подводами завезли на станцію Моквин, погрузили в товарняк і одправили до Германії. Поставили коло нас охрану, а на останках ще добавлялися немці з автоматами, щоб ніхто не утьок. Єхали через Польщу. В Любліні остановилися. Нас заставили роздеться, здать одежу на дезінфекцію. Усе гиншіє вещи, навіть харчи, одобрали.

Ще кудись везли, висадили на якомусь зборному пункти. Я пробув там день і ноч. Весь час подходили немці, вибирали себе робочих. Мене та ще 30 хлопцов забрали працювати на угольних шахтах.

Привезли в лагерь, за каменним муром з колючим дротом, баштами для охорони і наглядчов. Мови ж ми спочатку не понімали, все через переводчиків балакали. То вже потом навчилися. Першого дня нам розказали про правила техніки безпеки, а другого вже одвели в шахту.

Жили в одному з трьох бараков, розкиданих по території лагера. В кожній комнати – по 6-8 чоловік. Спали на двоповерхових нарах. Зо мною жили та робили, крім українців, італ'янці, поляки, узбеки, рускіє.

А шо то за життє було! Постоянно мучив голод. Вставали в чотири ранку, пили якусь каву, але вона була не солодкою і без хлеба. Потом нас вели в шахту. Обеду не було. Трудилися до того часу, поки не виконаємо ту роботу, яку визначили нам на день. Крім нас, робили у шахтах і немці, але робочий час у їх був строго визначени. І коли своє завдання за зміну вони не виконували, то ми мусили робить і за їх, бо в лагерь нас могли і не одпустить. Вийшовши з шахти, йшли з охраною в барак, де получали пайок: три четвертих літра супу за обед і півлітра – за вечеру, та одна хлебина на чотирох. Суп був із брукви: летом із листя, а зимою – з сушеної. Ото і ели ми один раз на день. Мали один виходни на два тижні. У виходніє, правда, годували лучче: крім супа, трохи капусти і бульби давали.

У шахти я розбивав уголь. Як не послухався чи, не дай Бог, втекти хто попробував, то кару вже таку матимеш, шо пошкодуєш! Посилать письма чи получают посилки з дому заборонялося. Робив я на той шахти два з половиною роки. За сьой час навіть сонца ни разу не бачив, бо йшов на роботу ранесенько, ше вдосвета, а вертався позно увечери. После роботи нас вели у баню, бо ми були вельми замурзаними. Видавали по штири куски мила на місяць. Немцам того мила не хватало, то ми меняли який кусок-два свого на хлеб.

А як подошли американські війська, німці зобрали нас і почали евакуацію. Дойшли ми до річки Рейн, але переправитися одразу не могли, бо на мостах було багато воєнних і техніки. Перейшовши річку, ми дійшли до якоїсь шахти, але там не робили. Рядом були боє, то нас заставляли одкопувати боєприпаси для німців, то не один із наших подорвався. На той шахти були близько двох тижнів. Потом рушили далі, але в лісі німці нас покинули. Так ми осталися самі. Щоб не померти з голоду, ели здохлу конячину. Потом знайшли покинутий дом одного бауера, якісь час жили там, харчувалися бруквою та бураками. Через який час нас подобрали американські солдати, а потом передали руским...

Та сумна сповідь земляка не була одкровенням для Степана, але не перебивав Митра, якому, відчувалося, хотілось виговоритися, вилити свої болі, образи комусь близькому, хто зрозуміє, поспівчуває. Сам не раз бував у подібному настрої.

– І знаєш що найбільш обидно? – з болем запитує Митро. – Думалося, от придуть нашіє, рускіє, визволять з неволі, додому як людину одпустять... А тут: враг ти сяки-таки, на німца робив! А хто мене тому німцу оддав? Якби не ви да не німець, то я й по сьогодні робив себе вдома на своїй землі!..

38.

І Степан вже майже не дивується, коли щойно товарняк зупиняється у Раві-Руській і їх починають виводити з вагонів та шикувати, щоб відправити у пересильний табір, як від зустрічного потяга відділяється гурт людей, оточує їх, радо галасуючи:

– Stephen, Mitro! Życie? To samo szczęście! Skąd jesteś, gdzie?, (Степан, Митро! Живі? От же щастя! Куди вас ведуть, звідки?), – лунає то по польськи, то по українськи або й мішаницею.

Хлопці роззираються і впізнають своїх людей. З Любименя, з Березняків, з довколишніх хуторів... Тут і Кароль Лисецький, і Стасько Гойдалка, і Павлінка – подруга Ганночки.

Затремтіло серце Степанове, затіпалося. Хочє, а боїтьсє спитати. Кароль здогадуєтьсє про те і заспокоює його:

– Twoje życie, Stepan, żywy. I Hannyčka żyje i facet ... (Живі твої, Степане, живі. І Ганночка жива, і хлопець...)

На тому їх розмова й уриваєтьсє, бо лунає команда і колона рушає. Тільки й встигають обмінятиьсє запросинами:

– Jak się ustatkować – pochodzą. Mamy tu stać i być może dzień, i Mo, i więcej ... (Як влаштуєтьсє – приходьте. Нам ще тут стояти, а стояти, може, день, а мо, й більше...).

Серце Степанове залишаєтьсє тут, із земляками, а бездушне тіло прямує в колоні разом з іншими бранцями – не бранцями, а не скажеш, хто вони тепер.

Їх заводять на територію, з усього видно, колишнього військового містечка, поселяють в казармах. Повідомляють, що хоч нагляд за ними і ведетьсє, але вони можуть вільно виходити в місто, щоб купити чи виміняти

харчів, бо ніхто їх, дармоїдів, годувати не збирається. Коли комусь повезе заробити щось у якогось господаря – то теж ніхто не перечитиме. Тільки, боронь Боже, займатися мародерством – відразу розстріл. І мають дотримуватися дисципліни, бо в будь-яку годину кожен може бути викликаний до слідчого.

Степан із Митром займають ліжка у величезній, на кілька десятків чоловік, кімнаті, кинувши на них свої наплічники, і, сподіваючись, що сьогодні на допит ще не потраплять, вирішують податися до земляків – а раптом поїзд їх рушить і більше не побачаться?

І знову обійми, сльози, що переходять мало не в голосіння. Земляки заводять їх до себе у вагон, пригощають, чим самі багаті, розпитують і розповідають, як їх зірвали насильно з насиджених місць, повантажили у вагони і от везуть невідомо куди, на нові землі, відвойовані в німця. Але й залишатися там, де такий жах твориться, у тих краях, теж несила.

Степанові аж не віриться, що таке може бути, що сусіди, які жили мирно-дружно, можуть так зненавидіти одне одного. За роки поневіряння по зворохобленій війною Європі бачив тисячі смертей і злоби, коли люди втрачали людську подобу, ставали звірами, а навіть гірше звірів, але щоб у його краї, де слово лихе рідко почувеш, де проклясти одне одного не наважувалися, хай яка образа брала, щоб таке робилося... Не хотілося вірити, але мусив. І коли Лисецький обережно запитує:

– A czego wam, chłopacy,jechać tam, żeby głowy pokłaść? (А чого вам, хлопці, їхати туди, щоб голови покласти?), – спочатку й не второпав, куди той хилить.

– Chodź z nami (Поїхали з нами), – інші й собі підхоплюють. – Dajemy Ci dokumenty, które są w naszym ... Online Pavlin pozostało z powieści, syn Stasko jest ... mieszka z nami, a potem, być może, kiedy wrócicie, jak wszystko opadnie ... (Дамо вам документи, що ви наші... Он у Павліни zostалися од Рóмана, у Стаська синові є... Житимете з нами, а потім, може, колись вернетесь, як уляжеться все...).

Порозмисливши, Митро пристає на ту пропозицію.

– Все'дно моїх нікого не зосталося, – наче виправдовується перед Степаном. – А в лагера я больш не хочу, набувся вже в німца...

Степанові ж усі помисли в Любимені. Ще як не знав, що там із Ганночкою і Васильком, то відірваність від них сприймав не так гостро, не так болісно, а коли почув про їх поневіряння, про те, яких мук натерпілися, вважав, що й сам у тому винен, покинувши, хай не зі своєї волі, напризволяще. І покинути ще раз, свідомо відмовитися від них – ні, не міг такого вчинити.

Прощається з Митром, з поляками-односельцями – не обіцяє більше провідувати, навіть як і буде можливість. Щоб не спокушати себе.

– Забереш себе мого наплічника, – кидає йому на відхід Митро. – Я вже туди ни ногою, бо як дознаються – зачинять, не пустять назад.

У пересильному таборі Рави-Руської – конвеєр: одні прибувають – інші вибувають. Думалося й Степанові, що недовго тут затримається, але не так сталося, як гадалося. Людей прибувають тисячі, а офіцерів, до яких викликають на допит, та ще й не один раз – може, з десятків. Проте бранці терпеливо чекають, не обурюються... Та й спробував би хтось пообурюватися!

Їсти справді майже нічого не дають – раз у день кусочок хліба якийсь випаде, та й по всьому. Спорожнив Степан свого наплічника, а там узявся й за Митрового. Інколи вийде в місто, обміняє на продукти то голки трофейні, то бритву, чи ще щось, що думалося додому привезти, на хазяйство, або що припас Митро – дай йому Бог удачі! – та так і перебуває день за днем. З сусідами по казармі навіть часом ділиться.

А вони до того зголодніли, що вже край. Радяться:

– Пайде́м в город на базар, че-нібудь стяне́м...

Так і зробили. Приносять мішок, а в тому мішку – чоловіча білизна. Тепер «розкошують». Візьмуть трохи тієї вдяганки, віднесуть у містечко, обміняють на якісь харчі і є за чим день прожити. Уже й зі Степаном діляться... Хоч до того наїдку із краденого колись би Степан і рукою не доторкнувся, але війна навчила: голод – не тітка, хочеш вижити – мусиш їсти й крадене.

Через тиждень і його викликають на допит.

В оре́мій кімнаті – капітан за одним столом сидить, солдат-писар – за іншим.

Не встигає переступити порога та закрити за собою двері, як капітан втуплюється в нього пронизливим поглядом:

– Ну, рассказывай...

– Про що розказувать? – несміливо перепитує Степан.

– За сколько продал немцу Родіну рассказывай...

Степан не знаходить, що відповісти на таке питання, а сказати, як хотілося б, не може, не в його становищі дратувати офіцера, отож мовчить.

– Ладно, – капітан, явно втішений ефектом, який справив на підневільного, начебто іде на поп'ятну. – Начне́м сначала... Где, када і при каких обстоятельствах попал в плен? Только подробно і без вранья...

І Степан починає розповідати про бої під Велюнем у тридцять дев'ятому, про своє полонення німцями, про Шталаг 17 і підневільні роботи, про спробу втечі і нові табори, про свої поневіряння розбурханою війною Європою. Писар старанно все те записує, а офіцер кидає час від часу уточнюючі питання:

– Ско́ро раз, када і где задерживался, допрашивался военными, полицейскими органами? Если судился, – то каким судом, на какой срок і где отбивал наказание? Визивался лі, будучи в Германії, на допроси, по какому поводу, кем і када? Служил лі в арміях воюючих с СССР стран ілі других воінских антисоветских формированіях?..

Запитання сиплються як жито з прорваного мішка і Степан намагається ні на чому не спотикнутися, не заплутатися, повторювати те, що вже розповідав у фільтраційному таборі.

– Каво із саветських граждан знаєш как ізменніков родіни, предателєй і пасобніков? Их фамілія, імя, отчество і другіє данніє, в чєм виражалась их ізменнічєская дєятєльность? Гдє оні січас находятєся?

Та дє ж він міг бачити тих ізменніков?! Були якісь у таборах, що по руски говорили, вахманами служили, алє чи вони ізменніки і кого змінjali, тє йому нєвідомо...

– Нє прікідивайся дурачком! – спалахує капітан, алє тут жє й заспокоюєтєся.

Відчуваєтєся, що йому самому в печінках сидять оці цілодєнні допитуваннja про однє й тє ж і відповіді сотєнь, а, мо', й тисяч бранців, що проходять чєрєз цєй кабінєт, схожі однa на однy як крапля води. За сьогодні кількох предателєй він ужє вивудив, ніхтo нє звинуватить, що поблажливий до них. А з цим сєлюком хай удома, на місці, розбираютьєся. І вжє чисто механічно допитуєтєся, щоб писар записав у анкету, яку заповнює, куди збираєтєся їхати і чим займатєся, хтo з родичів там є по «последнім ізвєстним єму свєдєніям».

Нарєштї після кількогoдинного допиту смєршівєць відпускaє Стєпана в казарму, алє застерігaє, щоб самовільно з табору нє здумав поїхати, поки нє отримaє на тє докумєнта.

Того докумєнта Стєпан чєкає щє з тиждєнь, і от його викликають в комендатуру, вручають тимчасову посвідку, наказують, що з нєю він повинєн нє пізнїше, ніж чєрєз двa тижні по прибуттю додому, заявитєся в місцєвий НКВД і зарєєструватєся. Інакшє... Що будє інакшє, Стєпан ужє начувєся.

40.

На доручєну йому дільницю новий уповноважєний по ній Мар'янчук їдє в супроводі взводу автоматників та оперуповноважєного райвіддїлу КДБ лєйтєнанта Шабатури. За Мокрим перєправляютьєся чєрєз Случ і нєвдовзі заглиблюютьєся в ліс. Рухаютьєся нє поспїшаючи. У зелєновітті вєселo виспівує дзвінкоголосє птаство, пахнє мєдом, хвоєю і різноцвіттям.

– Прям сказка, – мрїйливо озиваєтєся з-під натягнутої до підборіддja пілотки молодєнький солдатик з сєрєдньoазійськими рисами обличчja, розкинувшись на встєленій сіном фурманці. – Вот би нам такую прїроду!

Неподалік Перєспи розвідники, які їдуть поперєду, подають знак зупинитєся: «Бачу банду!» Командир взводу розгортaє солдатів у ланцюг, автомати беруть напєрєвіс. На зближєннja з противником просуваютьєся обєрєжно, намагаючиєся ступати так, щоб галузка нє трїснула. Алє, очєвидно, лісові хлопці тєж помітили розвідку і відкривають по ній вогонь. Взвод прискорює крок, намагаючиєся зайти із флангів до місцja, звідки лунають пострїли, і ув'язатєся в бїй. Протє стрїлянина як зїрвалася, так само раптово й стихає.

Командир взводу із Шабатурою вирішують нє перєслїдувати упівців – хтoзна скільки на тє потратятє часу, а в них своє завданнja.

До Любименя прибувають під обід. Солдатів на перепочинок розташовують в порожньому цегляному приміщенні школи, зведеному ще за царських часів.

Мар'янчук тим часом заходить до сільської ради, наказує новоспеченому голові Ващику організувати щось поїсти для воїнів, а сам навідується додому.

Смакуючи щойно витягнутим з печі борщем, розповідає матері про розмову із Шерпанцовим і про те, що в районі розраховують на її допомогу.

– І чим же я можу вам допомогти? – цікавиться Ярина, звична до всяких доручень, які доводилося виконувати для медведівців.

– Треба доставить в лєс осє, – Кирило дає матері пачку листівок із текстом урядового звернення до учасників нелегальних формувань. – Ще якби вам вдалося доступитися до когось із старшин. Ми з лейтенантом Шабатурою хочемо влаштувать переговори з їхніми представителями. Коли вдасться, то хай назначать месце і час такої встречи. Ми з гарнізоном будемо в Перетоках, шукайте нас там...

Перед тим, як рушати в Перетоки, Мар'янчук із Шабатурою зустрічаються в сільській раді ще й з Ващиком та Федьом. Шабатура з ними різкий і категоричний:

– Нам всьо про всех ізвестно! Всю подноготную. Поєтому ваша задача: побивать в каждой хатє, откуда кто-то ушел в лєс, оставіть обращєніє і предупредіть: не вйдут с повинной – всех іх родственніков ждет Сібір. І вас, кстаті, тоже!

В Перетоках, куди направляється група після Любименя, по хатах ходять сам Мар'янчук із Шабатурою та кількома солдатами для охорони. Дарма, що це сусіднє село, Кирило, вважай, і тут свій, має родичів, знайомих, друзів, з якими товаришував з малих літ і які тепер чи то серед лісовиків, чи просто переховуються ще з часів, коли німці вивозили молодь на роботу до свого фатерлянду, а нині так само ховаються від мобілізації советами на фронт.

Майже два дні тратять вони на оте ходіння та складання списка нелегалів, а на третій, зранку, оголошують сходку. Збираються жінки, діти, чоловіки поважного віку. Молодих чоловіків не видно.

Першим бере слово Шабатура:

– Таваріші! Доколе ваші мужья і синовья будут прятаться по лесам, совершать разбойніє нападєнія на мирних граждан і учреждєнія советской власти? Власти, каторая гатова простіть ім все іх злодеянія... Я думаю, вам уже ізвестно обращєніє Верховного Совета ко всем нелегалам вийті із схронов, сложіть оружіє. І ані будут прощєні, возвратятся к своїм семьям.

Хочу сказать, што ані нам все ізвестни. Вот спісок. Здєсь єсть все: кто находіться в оуновской бандє, єго фамілія, імя, отчєство, год рождєнія, образованіє, какоє імеєт псевдо, какую должностъ занімаєт, чем вооружєн...

Передайте своїм мужьям, отцам, братьям наше предложєніє: на протяженіі завтрашнего дня вийті с повинной, сдать оружіє, вступіть в группу істребительного батальона по борьбе с бандітізмом. Всєх, кто не сделаєт єтого, будєм счїтать ізменнікамі родіні, лїквідіруєм в боях, а семьи направім на спецпоселєніє.

За ним виступає Мар'янчук:

– На правах вашого земляка, який з оружєм в руках боровся за совецьку власть, я підтверждаю слова товариша Шабатури, що сховатися од совецької власті нікому не вдасться. Красна армія разом з усем народом розгромила тут і громить дальще сильнейшого врага. Чи вже ж вашим горе-подпольщикам удасться встановити якусь свою власть?

Знайте і передайте своїм родичам: ми нікого не упрощуємо, явка з повинною об'явлена в силу гуманних совецьких законів, щоб не допустити дальшого братського кровопролиття. Хто не вийде – буде ліквідований як враг народа, а сем'я його репресована...

У задумі й тривозі розходяться селяни по домівках, всотуючи в усе своє єство почуте, перелякані Сибіром, безпорадні од безвиході.

А Мар'янчука вряди-годи навідує думка: «Як там мати, чи повернеться з їхнього такого ризикованого завдання?» І втішає себе, що мати його з будь-якої халепи знайде вихід. Як тоді, коли німці палили Перетоки.

Здійснивши черговий свій рейд по лісах і лісових селах та передавши зібрану інформацію медведівцям, по дорозі додому вона заглянула тоді до сестри в Перетоки. А тут – німці, палять хати, зганяють людей до бар'яка. Двоє есесівців спрямувалися й до сестриної хати. Ледве заходять на подвір'я, а тут повз них котиться бочка з пагорба і зникає десь в улоговині. І хто б здогадався, що в тій бочці для зберігання зерна бубликом згорнулася Ярина... Повезло тоді й сестрі, відкликали німців від їхньої роботи, помилував офіцер село.

41.

Майже дві доби проводять у тривожному чеканні молодший лейтенант Мар'янчук і лейтенант Шабатура. Нарешті пізньої години Ярина розшукує їх у Перетоках і повідомляє:

– Узавтра в сем часов ранку вас будуть ждати двоє в Гадячеві коло Півоньчиної хати. Оружя і охрани не брать. Таке поставили умовіє...

Тільки-но починає розвиднятися, Мар'янчук і Шабатура вирушають на умовлену зустріч. Без солдатів і зброї. Усвідомлюють: все може статися, але війна призвичаїла до ризику.

У Гадячеві біля Півоньчиної хати на них чекають незнайомі Кирилові два упівці. Ділової розмови з ними не відбувається. Мар'янчук і Шабатура розуміють – це перевірка.

Після взаємних прискіпливих розпитувань посланці української партизанки повідомляють: через три години на них чекатимуть на Шматах біля розколотого блискавкою дуба.

Справді, не встигають вони приїхати на Шмати, знайти вказаного дуба, як їх оточує група озброєних людей.

Мар'янчук впізнає серед них кількох перетокців, з одним із яких - Миколою Маринчиним, не раз чарку пив, коли парубкували, зустрічалися й з іншими. Впізнають і вони його.

– Ого, то он хто нас агітувать приїхав! – дивується Микола.

– Не я, а народ од вас потребує припинить разбой, скласти оружїє, – пафосно одказує на те Кирило. – Другого вибору у вас нема.

– Ну, здамось. А що дальше? Кара смерти або далекий Сїбір?

– На, читай звернення властей, – Мар'янчук подає Миколі листівку, – тут все чьотко сказано. – Натє, хлопци, і ви читайте, – обертається до інших. – І думайте. Маєте останні шанс спастись і спасти своє сем'ї.

– А як не здамось? – питає котрийсь.

– А ежелі не здадїтєсь, – встряває в розмову Шабатура, – то рано ілі поздно ми вас всех перестреляєм, а жени ваші, деті, родітелі пайдут в Сїбір... Вот сматрїте, все спіскі ваші і ваших родственніков у меня здєсь..., – ляскає по планшетці, що звисає через плече. – А уб'їотє нас, забєрєтє спискі – другіє составят...

– Ах ти ж москальський вилупку, – не стримується котрийсь. – Та я тебе зараз прикончу...

– Хлопци, не горячкуйте, – зупиняє його Микола. – От шо я вам скажу, – звертається він до Мар'янчука й Шабатури. – Нам треба подумать.

– Думайте, – каже Мар'янчук. – А не вийдете – саміє на себе пеняйте. Бо сьо останні шанс. Нихто з вами потом панькаться не будє. Маєте на те, щоб прийнять рєшеніє, часу до завтрашнього ранку.

На тому й розходяться.

На другий день зранку до сїльради, що розміщується в старій попівській хаті і де базується гарнізон, приходить тітки Мар'янчукової чоловік і здається. Затим з'являється Микола Маринчин з групою хлопців, ще кілька Кирилових знайомих. Вони здають зброю, хто яку мав, і Мар'янчук направляє їх по селу. Заходять з хати в хату, кажуть, що вони здалися властям, бо їх справа програна і бесполезно проливать дальше свою і чужу кров, бо коли совети німця погнали аж на його територію, то що проти них можна вдїяти. А ті обіцяють простити, не вивозити родини...

До кінця дня виходять з повинною і здають зброю до сорока перетоківців та з десяток хлопців з інших довколишніх сіл. Майже всі з тих, що значаться в списках. Не помічає серед них Мар'янчук лише «парламентаря», з яким трапилася перепалка в Шабатури на Шматах, та ще кількох. Не заявився і сотенний Юрко Блись на псевдо «Гармоніст», з яким колись у дитинстві не один дядьківський садок обнесли в Перетоках, коли Кирило навідувався до тітки в гості.

Тут же лейтенант Пітерін, що вранці прибув із району на допомогу, береться за формування групи винищувального батальйону. Вчорашні упівці отримують відповідні довідки, що відтепер вони «члени істребительного батальйона» – «яструбки-стрибки», їм повертають назад їхню зброю.

Через якийсь тиждень група стрибків у Перетоках нараховує вже більше п'ятдесяти чоловік. Не вистачає для всіх зброї, а тому з району привозять ще кілька ручних кулеметів та автоматів, гранат, боєприпасів, ракетницю з ракетами.

...Вислухавши телефонне повідомлення з Соснополя, начальник обласного управління НКВД схвильовано перепитує:

– Не преувеличуєте, Соколов? Действительно сразу столько бандитов вишли с повинной? Случай исключительный! Я докладываю абкому партии. Смотрите, чтоб ми не опростоволосились...

– Да нет, все правильно, товариш палковник.. За точность информации несую полную ответственность!

Через якусь годину-півтори в Соснопіль дзвонять з обкому:

– Василь Андреевич Бегма завтра выезжает к вам. Хочет лично встретиться і пагаварить с повинніміся. Да і ім полезно будет послушать первого секретаря обкома партии. Гатовте совещание членов істребительного батальона!

42.

У соснопільському клубі людно. Всі місця заповнені, дехто навіть стоїть. Проходить районова нарада груп самозахисту, як у народі кажуть, стрибків.

У президії – генерал Бегма, керівник області, який власною персоною прибув на нараду, щоб самому переконатися у виході великої групи нелегалів з лісу – таке не кожен день трапляється, перший секретар райкому партії Єрин, інші районові посадовці.

Присутні спочатку слухають доповідь начальника райвідділу НКВД Соколова про завдання груп самозахисту «в боротьбе с остатками банд українско-німецьких націоналістів».

– Таваріщі, – каже на завершення доповіді промовець. – После ізученія і разьясненія ім обращенія Совета Народних Комісаров, Верховного Совета УеСеСеР і ЦеКа КаПе (бе) У от 19 мая сего года і приказа Народного Комісара Внутренніх дел товарища Рясного от 20 мая группа вчерашніх бандитов із села Перетоки в колічестве 49 человек вишла добровольно із лесу і уже два дня ані спокойно работают в своей деревне і охраняют ейо. Брать с ніх пример ані советуют всем, кто прячется еще по лесам.

Бегма, який головує на нараді, оголошує:

– Слово для оглашенія обращенія ко всем участникам банд ОУН, УПА і нелегалов района предоставляется товарищу Круку.

На сцену піднімається Павло Крук, недавній ройовий «Вишня», який, запинаючись, зачитує задалегідь написане райпарткомівцями і передане йому Соколовим звернення:

– Ми, учасники банд ОУН, УПА з села Перетоки та околишніх хуторів Соснопольського району в кількості 49 чоловік, довідавшись від населення та родичів, яким було прочитано звернення Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів та ЦК КП(б)У і наказ Народного Комісара Внутрішніх справ УРСР Рясного, глибоко продумали свій хибний шлях антинародної боротьби, що її провадили в націоналістичних бандах. Не раз багатьох з нас і раніш мучило сумління, що ми потрапили на хибний шлях.

В ім'я яких цілей б'ємося? Чи є якесь виправдання тому, що ми порушували мирне життя населення і безневинно проливали кров?

З кожним днем ми більше і більше відчували народню ненависть до наших дій.

Багатох нас затримував у бандах лише терор бандитських верховодів і боязнь відповідати перед радянською владою і народом за наші злочини. І от Уряд дав нам змогу знайти вихід, спокутувати чесною працею наше злочинне минуле.

Війна закінчена. Німця розбито. Нищівного удару завдано бандам ОУН, УПА. Дальніша боротьба з радянською владою була і є не тільки безцільною, але й безглуздою.

Своїми діями ми приносили українському народу тільки страждання і нещастя.

Переконавшись, що в разі добровільної явки не будемо покарані, ми вийшли з лісів та схронів, щоб чесно самовідданою працею спокутувати перед Батьківщиною і всім радянським народом свою тяжку провину.

Як це гарантовано у зверненні Уряду УРСР, до відповідальності нас не притягли, а відпустили до своїх домівок, допомагати своїм сім'ям, чесно працювати і найскоріше відбудувати все, що зруйнували і спалили в селі Перетоки німецькі загарбники під час окупації..

Не зважаючи на злочини у минулому, радянська влада великодушно нас простила і своїми мудрими і справедливими законами врятувала від остаточної загибелі, повернула до життя..

Звертаємося до всіх тих, хто на сьогодні ще ховається по схронах та лісах, до всіх недобитків і нелегалів нашого району: виходьте з лісів і схронів! Кидайте ваше звіряче животіння, з'являйтесь з повинною до органів радянської влади!

Радянська влада простила вам, як простила нам. Ми попереджуємо всіх, хто ще не кинув свого протинародного діла. Коли не послухаєте наших щирих порад, ми також допоможемо органам радянської влади в найскоріший час знищити всі рештки банд в нашому районі, щоб забезпечити селянству мирну, творчу працю, спокійне життя.

...Дочитавши з натугою і запинаннями звернення, Крук повільно сходить зі сцени, а з його лиця градом котиться піт. В залі лунають спочатку несмілі, а потім гучніші й гучніші оплески.

– Єсть пропозиція, – каже Бегма, – опублікувати це звернення в газетах, пускай все читають і делают виводи.

Затим виступає відомий населенню декількох районів бувший політреферент Іван Ярошик – «Скала», він дякує уряду, «показавшому йому правильний шлях до чесної праці».

В минулому активний учасник боївки СБ з села Залужжя Грицько Несенець – «Рубака» закликає присутніх до «безпощадної боротьби з рештками зрадників українського народу».

На сцені – районний комендант СБ Адам Козел, родом із Мокрого, який учора теж вийшов з повинною. Він приніс з собою ручний кулемет, одну гвинтівку, 150 патронів і декілька гранат.

– Прошу совєцьку власть і людей, – видушує він із себе, – простить все преступлення, которіє я творив. Своєю кров'ю обещаю спокутовать свою вину перед Батьковщиною.

– Вот відіте, – підсумовує почуте головуючий, – большевицкоє слово, слово правди, доходить в лес, в схрони і побеждаєт!

Вчорашніх нелегалів-лісовиків тут же записують в стрибки, а деякі з них згодом увійдуть у таємні спецбоївки, очолювані офіцерами НКВД, і половатимуть за недавніми побратимами. Як пообіцяв на тій нараді колишній районий комендант СБ Адам Козел, їх «кров'ю спокутуючи свою вину»...

43.

Зв'язкова «Гелька» вручає Блисеві грипса від «Чорноти», де сказано, що в такий-то день, о такий-то годині він має з'явитися на нараду старшин в умовлене місце. Виконання обов'язкове.

І от в обумовлений час «Гармоніст» в оточенні кількох вояків зі своєї сотні наближається до Смолярні – хутора, притуленого в лісах поміж Любименем і Листвином. Їх неквапливу ходу перериває гучний голос:

– Стій! З місця не руш! Гасло?

З-за кущів насторожено виходять незнайомі Блисеві партизани.

– Слава і честь, – відповідає їм Блись.

Старший залоги розпоряджається:

– Вояки чекають тут. А ви, друже командире, залишаєте їм свою зброю і йдете за нами...

Блись не перечить, знімає з плеча шмайсера, передає своїм хлопцям, розпорядившись:

– Чекайте на мене тут...

Поки доходять до хутора, його ще двічі перестривають вояки з охоронного відділу якогось, з усього видно, високого чину, запитують гасло, обдивляються, чи не має зброї, і пропускають далі.

Такі заходи перестороги дивують бувалого в бувальцях сотенного, але порядок є порядок.

Пройшовши у дворі чергову перевірку, Юрко через напівтемні сіни нарешті потрапляє в простору кімнату, де очікують початку наради старшини. Юрко впізнає свого курінного «Чорноту», старшин з інших загонів – «Пащенко», «Шугая», з якими не раз зустрічався, спільно проводили акції, декого бачить уперше.

– Слава Україні! – вітається.

– Героям слава! – чує звичне у відповідь.

Через якийсь час з іншої кімнати виходять «Дубовий» і незнайомий Блисю чоловік років сорока, невисокого зросту, худий, з видовженим лицем, прямим носом, руським волоссям та сірими очима.

– Панове старшини, – звертається незнайомиць до присутніх. – Розмова буде конфіденційною, а тому прошу нічого не нотувати. І за ці стіни зміст її не повинен вийти. На того, хто не дотримає секретності, чекає кара на смерть.

Він замовкає і якийсь час уважно дивиться на кожного з присутніх, наче хоче вирахувати того, хто не дотримає таємниці. А потім продовжує:

– Головний Провід, який я тут представляю, висловлює вам вдячність за роботу, котру проводите на своєму терені. Ваш героїчний чин за звільнення краю від окупантів увійде в історію України як яскрава її сторінка... Проте під впливом більшовицької дійсності менш стійкі елементи нашого руху переходять на бік совітів. Вони подвійно небезпечні для нашої дальшої боротьби: їх перехід на сторону совітів підриває престиж організації, а співпраця з більшовиками проти повстанців вкрай ускладнює нашу підпільну роботу. І тому потрібно негайно і найбільш таємно, в ім'я великої національної справи вищезгадані елементи в наших рядах ліквідувати...

Промовець знову пильно вдивляється в очі присутнім, чекаючи на їх реакцію. Але старшини мовчать, жодним порухом не видаючи свого ставлення до почутого. І представник Проводу продовжує:

– Запитаєте, яким чином маємо це робити? Двоєм способом. Перший – висилати більші й менші загони зрадників на бій з більшовиками і створювати ситуації, щоб їх нищили совіти на постоях і в засідках. Другий – теренові боївки, схильні до переходу на бік совітів, та інших подібних осіб станичного і підрайонного масштабу повинна знищити надрайонова і районова служба безпеки як зрадників та більшовицьких агентів...

Представник Проводу передає й інші настанови щодо дій загонів в умовах більшовицької окупації, але вони не такі кардинальні, як вказівка на знищення нестійких елементів

Після зустрічі Блись повертається в розташування своєї сотні трохи пригнічений почутим. Але турбує його не те, що, може, доведеться і з деким зі своїх вояків розпрощатися, – він переконаний: коли під загрозою справа визволення від окупантів, то ніяка ціна не завелика, щоб убезпечитись від цієї загрози. Хвилює його, що занепадницькі настрої набирають небачених розмірів і то тут, то там боївки піддаються на агітацію советів і складають зброю. От хоч би і в його Перетоках – хто б міг подумати, що знайдеться стільки нестійких елементів!

...Через кілька днів настає черга і його сотні. На постої з'являється референт надрайонової служби безпеки «Рій» зі своїми людьми і наказує вишикувати вояків.

– Друзі, побратими, – звертається він до повстанців. – Проводу відомо, в яких важких умовах вам доводиться воювати проти совітського окупанта. А окупант заповнив увесь наш край, знущається з ваших дружин, дітей за те, що ви пішли в ліс. Ваші сім'ї чекають на вашу підтримку, на вашу допомогу... Треба сіяти, косити, щоб було чим годувати дітей. Тому ми з розумінням сприймемо тих, хто захоче йти додому... Є такі серед вас? Якщо є, то прошу ступити на три кроки вперед.

Вояки якусь мить мовчать, вичікують, осмислюючи почуте, а тоді декілька чоловік виходять із шеренги.

– Добре, – кидає «Рій», наче вдоволений таким їх рішенням, а тоді запитує сотенного:

– Їх псевдо?

Блись називає:

– «Ясний»... «Вишня»... «Колотило»...

«Рій» дає команду своїм охоронцям:

– Хлопці, приступайте...

За кожним вояком опиняється есбіст з пістолетом, їх ставлять на коліна.

«Рій» виголошує:

– За зраду нашої справи і відступництво засуджено до розстрілу вояків «Ясного», «Вишню» і «Колотила»

Есбісти тут же виконують його вирок.

44.

Інформатор доносить, що на хуторі Кабардин сусіднього району зберігаються заготовлені для «Шавули» продукти. Власник сховища жде вказівки станичного, куди їх відправити.

Мар'янчук з групою стрибків, не гаючись, виїжджає за вказаною адресою. До групи включають недавніх упівців, що вийшли з повинною. Ті для повного маскування натягують на себе вдяганку, в якій виходили з лісу. Біля хати постачальника затягують пісню "Ліс наш батько, нічка наша мати..."

Чоловік виходить з хати, зустрічає "повстанців".

– А чиє ви, хлопці, будете? – запитує.

– Хіба не чув? – насмішкувато перепитує Мар'янчук. – «Ліс наш батько, нічка наша мати»...

– То заходьте до хати, – припрошує він, – рибу свіжу маю, якраз потрусив верші... Прошу до столу...

– Смажена риба – дело не кепське, – Мар'янчук поглядає на миску-мідницю, що стоїть на столі, доверху наповнену щойно посмаженими линами. – Але розседжуватися не маємо часу. А де м'ясо, сало, смалець? Хлопці в ліси зголоднели.

– Два осмалених кабанчики і две бодні сала заховані надворе под стожком сена, в ями прикопані. Постаравсь достать і трошки масла, медку для больных і ранених. Аби скорейш поправлялись хлопці.

– Друже «Явір», перевірі! – суворо наказує Мар'янчук одному зі стрибків.

Коли той повертається в хату і ствердно киває головою, Мар'янчук запитує господаря:

– А кілька харчов одправив на Перетоки?

– Якіє Перетоки, там же гарнізон, совети! – полотніє чоловік.

– От я і питаю, кілька харчов одправив гарнізону, советам? – владно мовить дільничний і для більшого остраху тиче під носа переляканому чоловіку дуло пістолета. – Пошли!

– Людоньки добріє! – втручається в ту перепалку дружина господаря. – Да не одправляв вон нікуди тих харчов, кроме як вам. Присяйбо! – хреститься.

– А ви, тьотко, не кричить, не плачте. Не одправляв, то й не одправляв. Але в нас сігнал, маємо вяснить. Як не виньон – вернеться. А виньон – то вже вибачайте... – наче й заспокоює її Мар'янчук, але в тому заспокоєнні звучить неприхована погроза.

Стрибки виводять чоловіка надвір, садовлять на одну з підвід, самі всідаються поруч і рушають. У дворі залишається заплакана дружина, з вікон виглядають перелякані діти.

Підводи заглиблюються в ліс. За якийсь кілометр од села зупиняються.

– Думаю, та-ось сосна буде якраз, – каже Мар'янчук.

– Побойтеся Бога, хлопци. Чиє б ви не були. Не сиротеть дітей, у вас же тоже, мабуть, є дети... – молиться-проситься чоловік.

Стрибки не зважають на його просьби, підводять до розлогої сосни край дороги, закидають на гіллю вірвовку і невдовзі бездиханне тіло повисає на ній.

А тоді всідаються на підводи і їдуть далі. Западає гнітюча тиша. Кожен думає про своє.

По якимсь часі Мар'янчук звертається до поплічників:

– Чого носи повесили? Хіба не знаєте, шо раді победи допускається все, мона йти на шантаж, обман, зраду, кражу, брехню. Тут усе є моральним і цель все оправдує...

Коли односельці натрапляють на тіло повішеного, то по довколишніх селах розноситься чутка: в Кабардині бандерівці закатували чоловіка за зв'язки з советами... Правда, сім'ю його пошкодували, не зачепили.

Цей випадок органами НКВД заноситься у відповідні реєстри, інформація про звірства націоналістів йде по інстанції аж до самої Москви.

45.

Любименьці, котрих війна розкидала по ближніх і дальніх селах, продовжують стягуватися додому, збільшується й учнів у школі. Так що Марія просить у райвно допомоги, бо сама вже не справляється. І от улітку, перед початком нового навчального року в Любимень присилають ще одного вчителя. Коли він заявляється в школі, в Марії мало серце не розривається – ним виявляється Вільний. Той Вільний, який у Залужжі запобігливо працював на німців і стільки горя приніс родині отця Олександера.

Марія вдає, що його не знає, якийсь тиждень ходить сама не своя, у роздумах. А тоді просить, щоб він понаглядав за школою пару днів, бо їй потрібно провідати хвору маму. Вільний погоджується.

На другий день Марія добирається в Соснопіль у районний відділ освіти, розказує все завідуючому.

Завідуючий уважно вислуховує її схвильовану розповідь і каже:

– На вас, Маріє Павлівно, прийшла скарга, що вже скоро почнеться навчальний рік, а класи не відремонтовані, палива немає і що ви дуже халатно ставитеся до своїх обов'язків. А, крім усього цього, що ви під час війни зі своїм швагром-попом служили німцям... Але ви не переживайте, нате ось вам папір і опишіть все, що вам відомо про Вільного, що він робив, коли були німці.

Марія спочатку віднікується, мовляв, чи ж личить їй, вчительці, писати на когось доноси? Але завідуючий переконує її, що справедливість має восторжествувати, а коли вона сама себе не хоче захистити, то хто ж це зробить за неї? А хто захистить ім'я отця Олександера, який уже не може це зробити...

І Марія пише все, що знає. Про те, як Вільний вмовляв отця Олександера з хлібом-сіллю зустріти німців, як видав німцям школярів-активістів, як людей відправляв у Німеччину...

А потім завідуючий райвно веде її у районне відділення КДБ, де начальник відділення дає їй прочитати з півдесятка листів-доносів Вільного на мертвого вже отця Олександера. Чого там тільки не навігадувано – піп і німцям служив, і бандерівцям служив, а він, Вільний, залишений радянською владою для підпільної роботи, намагався перешкодити йому.

Аж в очах темніє в Марії після прочитання тієї писанини.

– Ну, што ви на ето скажете? – запитує начальник.

А в неї так горло перехвачує від образи й несправедливості, що й слова мовити не може, тільки сльози потокам ллються з очей.

Врешті, оговтавшись трохи, Марія мовить:

– В мене до вас велике прохання є, поїдьте в Залужжя, зберіть людей і нехай він буде обов'язково при тому присутній, і всім людям зачитайте ці листи і тоді будете знати правду про отця Олександера і про все інше.

– Да не переживайте ви так. Про вас і вашого швагра ми все знаєм. Ми визивали людей із села і ані все рассказали, кто как себя вел. Но собрание проведем. Правда, без вас. Вам там нечего делать.

Переказували залужжани, що такі збори відбулися. Люди мало не розтерзали Вільного, коли почули його доноси. На тих же зборах його заарештували, довго розглядали справу і судили, дали двадцять п'ять років.

46.

А на місце Вільного присилають молоденьку випускницю Охтирського педучилища, теж Марію, і – треба ж таке! – теж Павлівну.... Дівчата здружуються, тягнуться одна до одної, підтримують. В селі їх позаочі називають одну Марією – русявою, іншу – чорнявою. Русява - директорка, мешкає в маленькій комірчинці при школі, а чорняву взяли на квартиру Степан із Ганночкою, в новозбудованій хатці вділили їй аж цілу окрему кімнату. Самі з Васильком сплять у більшій, відразу як вступити з сіней у хату, де і піч, і мисник, і ражка для свинячої бульби парує... Та прихожа, як кажуть у городі, і за столову їм править, і за спальню, а в довгі зимові вечори перетворюється в столярню – завалена дошками, які батько струже усякими гебליками і рубанками, чикрижить ручною пилкою, припасовуючи одну до одної... Сільським дівчатам, що заміж збираються, кухри робить на заказ, чи столярку, хто будується.

– Але нічого, – каже Ганночка, як привели Марію домовлятися про квартирування, – поместимся. А де ж чуже дитя поденеться?

Беруть зі столуванням, бо куди ж піде за харчами. Що самі їдять – те й вона.

Василькові те й не до шмиги, що в хаті вчителька сидить. Бо про все, що не встроїть у школі, вдома знають. Не те, щоб шибайголова був, але ж трапляється всяке. Хіба винен, що кидалися якомсь з хлопцями на перерві камінням, а той камінь – раз і у вікно полетів, і шибка – трісь! І все. Шукай, тату, скло, із своїх припасів витягуй, скли.

І з уроку не втечеш разом з хлопцями у Ямки купатись... Та мало хіба забав у школярика, про які не варто знати батьку-матері!

Але добре хоч те, що коли з уроками щось неясно, то є в кого запитати!

Як пішов у школу, то «Букваря» читати Василькові спочатку було важко. І не тому, що не знає букв. Букви-то він знає, але не такі, як у «Букварі». Ото й довелося переучуватись.

А навчив його тих букв дід Талимон. Коли перебралися вони в свою хату, то дід Талимон став частіше зі своїх кількадечних чи кількатижневих мандрів до них заглядати, ночувати навіть. Книги свої церковні залишає, вечорами їх читає, а Василько й собі підсідає до нього, заглядає в ту книжку і все перепитує:

– Діду, а як ота буква називається? А як ота? А як осе слово читається?...

Отак потроху-потроху став Василько й сам щось петрати в написаному. Правда, не все розуміє, може переказати, але букви у слова, як каже дід, до ладу складаються.

– От і мене змена росте, буде кому в церкві дякувати, – промовляє, любуючись внуком дід Талимон. – Виросте, то, може, й батюшкою стане...

– Чи з теї вашої церковної науки буде хліб єсти при советах! – часом перечить Ганночка. – От закончить школу – там і научать, мо', на якого інженера вивчиться, чи гучителя....

...А за кілька днів по тому, як поселилася в них квартирантка, пізнього вечора у вікно хтось стукає. Перелякана Ганночка мерщій хапає з ліжка сонного хлопця і забивається з ним у підпіччя.

– Не одкривай, – благає Степана. – Не одкривай!

– Думаєш, лучче буде, як не одкрию? – заперечує Ганночці і йде до дверей у сіни:

– Хто там? – запитує стривоженим голосом.

– Не бойся, Степане, одкривай, – чує у відповідь.

Степан знімає защіпку і у відкриті двері заходять двоє. Степан придивляється, намагаючись упізнати хто то, але чує у відповідь:

– Дивись – не дивись, а ти нас не знаєш. Ми тебе знаємо, а ти нас не знаєш. І добре буде, як і не знатимеш. Де кватирантка, клич її?

– Нашо вам, хлопци, те дитя? – пробує упросити їх Степан.

– Не бойся. Ничого ми йой не зробимо. Клич!

Степан стукає у двері вчительчиної кімнати і тихо гукає:

– Маріє, Маріє, вийдеть на минуту, з вами хочуть поговорить...

Перелякано кутаючись в опинанку, Марія стає на поріг кімнати й, притулившись до дверей, зупиняється.

– Да не бойтеся ви, – майже дружньо повторює приходько.– Кажу ж, що нічого вам не зробимо. Ми поговорить пришли.

Голос його заспокійливий, миролюбний.

– То добре, що ви приїхали наших деток грамоти учить, – продовжує він. – Грамотніє люде нам треба. Шоб і школи покончали, і інститути. Вчеть, ми вас чепать не будемо. То совети брешуть, що ми звери, вчительок убиваємо. Але просимо вас: поменше агітуйте за совецьку власть, не портьте наших дітей. Хто буде руку за советами тягти – отого будемо вбивать, тому пощади не буде! – голос набуває погрозливих ноток. – Думаю, що ви мене поняли... Чи не так?

Марія поквалливо киває головою, підтверджуючи, що сказане вона зрозуміла.

– Ну, коли так, то ми поїдемо, – підводиться з ослона, куди присів, зайшовши в хату. І вже до Степана:

– Розкажете советам, що ми були – хату спалимо... Ну, на все добре!

...Пообіцяти – пообіцяла не агітувати за советов, але як же вчительці тієї обіцянки дотриматись, коли в книжках чи не на кожній сторінці: «Із-за гір із-за високих сизокрил орел летить...» І орел той не хто небудь, а сам батько Сталін!

А тут ще й надходить команда із райвно піонерську організацію в школі створити.

Василько покищо за віком не підпадає, то його й не чіпають, а хлопці та дівчата-переростки, яких половина в їхньому класі, знехотя, але вступають. Директорка привозить із Соснополя червоні галстуки піонерам, на урочистій лінійці пов'язує кожному.

Хто признається вдома про те, що він уже піонер, а хто й ні. Хто не признався, виходячи після уроків зі школи, знімає того галстука з шії і ховає в кишеню чи торбу з книжками й зошитами, а є й такі, що вішають на вишеньці, що росте біля входу в школу.

Вчительки бачать те, забирають галстуки й наступного дня знову пов'язують учням-піонерам.

А якось новоприбула вчителька спересердя кидає:

– Чого ви боїтеся, їх скоро не буде...

Уже через декілька днів, коли Марія-директорка увечері сліпує біля гасової лампи над зошитами, чує обережний стукіт у вікно. Чийсь голос просить:

– Відчиніть, будь ласка!

З хвилюванням знімає заціпку і впускає в кімнату незнайомого чоловіка. Серце тривожно тьохкає, бо розуміє, що в такий час з добром не приходять.

– Добрий вечір! – вітається несподіваний гість. Інший чоловік, прикриваючи обличчя, стає позаду неї. «Щоб не впізнала, хтось із сільських, мабуть», – пролітає думка.

Той, що привітався, сідає на щойно звільнене нею місце, бере в руки зошита, заглядає в нього, задумливо промовляє:

– Арихметику перевіряєте...

А тоді:

– Як вас звати?

– Марія.

– А у вас у школі ще одна Марія є? – знову запитує.

– Є.

– То ви яка Марія – чорнява чи русява?

– Русява...

Незнайомец жвавішає і каже:

– То ви директорка... Слухайте уважно – перекажіть своїй Марії чорнявій, щоб вона міцніше тримала свого язика за зубами, бо в іншому випадку ми їй його вкоротимо. Ви зрозуміли мене?

– Зрозуміла.

Запримітивши на столі чисті зошити, видані відділом освіти для учнів, які вона ще не встигла роздати, непроханий гість заявляє:

– Ми візьмемо ці зошити собі.

Осмілівши, не роздумуючи, чим це може закінчитися для неї, Марія запитує:

– А на чім будуть писати мої діти?

– Найдуть на чому...

Розуміє, що далі справуватися марно і більше не перечить. Але ж за зошити якось їй доведеться звітувати, чому не роздала учням, де поділа...

На другий день йде вона до Мар'янчука на пораду, що робити.

Той, вислухавши її розповідь, розходився не на жарт:

– Таку вашу, розтаку, не хватало мене, щоб директорка школи бандеровцов зашитами забезпечувала! Пишеть об'яснітельну, і подробно все, як було... Поприсилали тут усяких на мою голову...

Завжди спокійна й чемна, на цей раз не стримується Марія, рубає, як сокирою з-за плеча:

– Ти бач, який чесний і порядний знайшовся! А ви забули, як у Бересті у вас із Немещенком Блись автомата вкрав? Може, з тим Немещенковим автоматом і приходили до мене ті люди... То хто з нас більше винен: я чи ви?

Не чекав Мар'янчук такого відпору від тихої сором'язливої вчительки, йде на поп'ятну:

– Ну чого ви розойшлися, якось спішемо тие зошити. Токо нікому про те не розказуйте. Якось воно буде... І про автомата мовчить... А откуда ви знаєте? – притишено запитує

– Та все село тоді гуло. Начебто Блись комусь розказав...

47.

Надходить повідомлення, що надрайоновий провідник ОУН «Хмара», він же Терешків зять Семен, переховується в Залужжі в Овсія Балдича.

Хоч Залужжя й не входить в зону обслуговування Мар'янчука, але Шабатура, зважаючи на особу супротивника і можливу складність операції з його знешкодження, звертається до керівництва райвідділу з проханням надати йому на підмогу любименського дільничного з кількома перетокськими «яструбками».

Коли Шабатура знайомить Мар'янчука із завданням, вирішують діяти так. У своїй службовій формі вони заходять до Овсієвого дядька Івана Балдича, який живе навпроти через дорогу, і просять «чогось зігрівачого». Скупий і обережний Іван неодмінно почне викручуватись. Мовляв, ні краплі хмільного в хаті не тримає. «Тоді на гроші і збігай до небожа, хай виручить, – пошлють його до Овсія. – У нього завжди горілка водиться. Скажи для кого». Попереджений про появу чекіста і міліції, «Хмара» злякається, кинеться навітки і напореться на одну із засідок.

Але нерви у надрайонового провідника виявляються міцнішими, ніж вони гадали. Іван повертається з порожньою пляшкою, а Овсієве подвір'я ніхто не залишає.

Невже інформація помилкова? Чи запізнилися?

Порадившись, вирішують вдатись до обшуку.

Трилітрового слоїка з житнівкою Мар'янчук знаходить швидко і неспішно складає на кухні протокол. А Шабатура тим часом начебто байдужим поглядом обмацує кожен квадратний метр підлоги, стін, стелі. Його увагу привертає свіжозабілений простінок біля печі. Колупає нігтем шар глини – і раптом на печі злітає замаскована ляда й через їх голови у вікно вистрибує чоловік. Майже тієї ж миті надворі стрекотить кулемет. Коли вони вибігають з хати, «Хмара», обхопивши руками живіт, дивиться на них ненавидячим, але вже мертвим поглядом.

48.

А через декілька днів у Перетоках збирають ще одну сходку – треба колгосп організувати. Треба то й треба, а куди тепер подінешся, коли кожен на списку – не підеш в колгосп, то відправлять туди, де Макар телят не пас.

Головою обирають Йосипа Покотила, чоловіка хазяйновитого, що мав за поляків своїх кілька десятин землі, реманент, худобу. Правда, війна не помилувала господаря – то німець, то партизанка добряче похазяйнували в його господарстві, але земля залишилася. А тепер і землю мусиш віддати.

Покотило з Мар'янчуком йдуть по дворах, записують, в кого що є і хто що має доставити до Йосипової клуні, яка стоїть оддалік хати на сіножатці. Її визначили як колгоспну комору, а довкола неї зроблять колгоспний двір.

Не всі селяни погоджуються добровільно віддати своє добро, дехто розбирає і ховає в лісі вози, закопує в землю плуги, рала. Але більшість понуро звозить – стягує реманент до колгоспного двору. Назвався грибом, то лізь у коробку.

Худобу, правда, поки що залишають у хазяїв – її ж годувати треба, а чим? Проте то вже не їх худоба. Отак: була-була корівка твоєю, а дивись – уже колгоспна. Не в одній хазяйки серце заходиться, болить од такої

несправедливості, декотра бурчить, декотра, забувши про обережність, кляне і власть, і Мар'янчука з Покотилом.

Попри все те колгосп уже значиться в районних списках. Мар'янчук з Покотилом узгоджують, кому зі стрибків йти на роботу, а кому на службу по охороні села. Частіше буває так, що вночі сидять десь у засідці, а вдень беруться за коси, за сокири чи пилки. А ще ж треба і в своїй господарці щось запорать... Але є й такі серед стрибків, що на роботу в колгосп не ходять. Пахолки Мар'янчукові, його охоронці. Їздять з ним хтозна куди й для чого, кажуть, за бандою охотяться...

В село часто наїжджають начальники з району. М'яса сорок кілограмів здай, шкуру свинячу, яйця, вовну здай, за вулики заплати податок, за яблуні, а ще заставляють давати «зайом». Люди й яблуні ріжуть, щоб не платити за них, а коли якого кабанчика колють, то так, щоб ні звуку ніхто не почув. А як фінагент у хлів заглядає – де кабанчик подівся? – виправдовуються: та ж все село знає, що пропав кабанчик, якась хвороба напала і пропав, згинув.

Бригадиром настановили колишнього упівського господарчого Бричку. То прийде, бувало, удосвіта загадують на роботу до якоїсь хати і каже хазяйці:

– Чого вдома седиш, не йдеш на жнива? Млинцов напекла і еси.

Не втерпить котрась:

– То ж я не з вашого напекла, а з свого!..

А він лякає:

– Ходи в колхоз, бо будемо соти мерять, одрезувать... Ти й учора не була на роботи!

– Бо дитя було слабе!

– А мене що до твого дитяти?

49.

– Йди до сельсовета, – каже якимось Федь, зайшовши до Степана. – Діректор промкомбіната з Соснополя нащось кличе тебе...

У сільраді справді чекає на нього у військовому френчі та в галіфе під юхтові чоботи чоловік невисокого зросту.

– Діректор Соснопольського промкомбіната Григорій Карпович Ткаченко, – представляється він. – А ти, я так понімаю, Степан Гураль? До служби полякам мельником у Волька робив, я так понімаю?.. Млин, я так понімаю, тепера належить промкомбінату. І ми хочемо запусить його в роботу. Возьмешся, я так понімаю?

– Да вон же полностью спалени, – каже на те Степан, але ідея відновлення млина припадає йому до душі і він готовий взятися за цю справу.

– Ми договорилися, я так понімаю? – не чекаючи його згоди, припечатуює Ткаченко. – А поладить млина ми поможемо, я так понімаю... Счас поедем туди, подивимось, я так понімаю... Ти будеш, я так понімаю, мельником. А кочегаром кого взять?

Роздумує Степан, прикидає, мо, Петра, швагра? Таки Петра.

– А вон у локомотиві, я так понімаю, шось трохи понімає? – перепитує директор.

– Метикуватий до техніки, навчитися, – заспокоює його Степан.

– А, чепуха, пошлемо, я так розумію, на виучку в Бистричі в еМТееС на тиждень, там локомотивами молотарки крутять.

Федь кличе до сільради Петра, й коли той приходить, вони всідаються на Ткаченкову хурманку і їдуть оглядати млина.

Млин справді в руйновищі, але не настільки, як думалося Степанові раніше. І він прикидає, що власними силами можна поправити, а що доведеться шукати по інших млинах.

Не збрехав Ткаченко, допомагає. Прислав майстрів із Соснополя, котрі без проволочок відновлюють будівлю млина, роблять всередині згорілі настили й підвищення, щоб зручно було досягти до коша, до локомотива... А Степан тим часом порядкує біля коша, трансмісію перебирає, камені точить.

І Петро, повернувшись з курсів з Бистрич, з охотою і розумінням береться до роботи, очищає від іржі, змащує мастилом рухомі частини локомотива, за допомогою механіка з еМТееСу встановлює котли, паропроводи, пробують запустити все те в дію.

Степан, коли потрібно, теж їм підсобляє, знадобилися знання, набуті в бауера Лянге, коли доводилося працювати з технікою.

У пошуках робочих запчастин їдуть і в Листвин, і десь аж на Житомирщину їх носить по спалених млинах, то там щось знайдуть, то там, стягають до себе у Любимень.

Отак, самі в тому часом сумніваючись, запускають в роботу Волькового млина. Правда, не Волькового уже, а промкомбінатівського.

... У Соснопіль їх запрошують, на збори, по кілька сотень премії дають. Степан на ту премію Васильку штанці купує до школи ходити, а Петро Зосці кусок матерії на плаття, бо дівка вже ого як підросла. Ще й вистачає по чарці у Соснопільській чайній випити, і на закуску.

Говорить на зборах Ткаченко:

– Я так розумію, маладци, парні, харашо потрудилися. Правильно розуміють політику партії і правительства, я так розумію!..

...Те, що в Любимені запрацював млин, невдовзі розноситься по всій окрузі. Надокучило людям молоти жорнами муку, всі везуть тепер до млина. Добиваються в Любимень не тільки з ближніх сіл, а й з дальніх, мо', за півсотні кілометрів. Завізно стає, дехто чекає своєї черги день, а то й два, буває й три. Не справляються вже Степан з Петром і молоти, і облік вести, просять у Ткаченка, що вряди-годи навідується в Любимень, підмогу. І завідуючим млином призначають Вакулу Мартинкового.

– От тобі й на! – реагує на ту принесену Степаном додому новину Ганночка. – Да вон же ж..., – і затинається, навіть у власній хаті боїться стін.

– А тобі не всьо равно, – заспокоює її Степан. – Так, мо, й лучше...

Відтоді на млині порядкує Вакула. Кого треба за пляшку чи дві поза чергою пустити, скільки з кого мірчуків узяти, і як ті мірчуки поділити між промкомбінатом і людьми, що вночі навідуються до млина.

Степан з Петром ті обладки помічають, але мовчать, їх діло молоти, а не накликати на свої голови напасть.

50.

В один з осінніх днів в околицях Перетоків з'являється «Дубовий». Доносять про це Мар'янчуку місцеві «грибники», розставлені ним на всякий випадок для стеження за можливою появою української партизанки.

Очевидно, не маючи даних про кількість стрибків у селі, «Дубовий» вирішує з нальоту захопити його. Відкрито їде на вороному коні, розгорнувши в шеренгу своїх вояків. Йдуть бадьоро, в передчутті легкої перемоги. Ось уже перші з них майже вливаються у вулиці, і стають добрими мішенями для стрибків, що залягли в обороні. Мар'янчук дає команду і щільний вогонь накриває наступаючих. Деякі падають, скошені кулями, інші залягають, відстрілюючись навмання.

«Дубовий» виборсується з-під убитого коня і відповзає до ближніх кущів, даючи сигнал на відступ.

Стрибки торжествують. Ще б пак! То їх перший бій, з якого вони вийшли переможцями. Але й «Дубовий» не заспокоюється. Він не може простити собі легковажності, з якою намагався розправитися з відступниками, і ретельно вивідує через своїх людей у Перетоках склад групи, її озброєння, підходи до села. При цьому чи не щоденно потрапляє в сутички з енкаведистами чи військовиками. І хоч удається щоразу уникнути розгрому, але людей втрачає, з колись вишколеної, добре укомплектованої і озброєної сотні залишається тепер чоловік шістдесят, та й то частина вояків недавно мобілізованих чи таких, що пішли в ліс не заради ідеї, а щоб уникнути відправки советами на фронт.

...Новий наступ на Перетоки «Дубовий» розпочинає на цей раз удосвіта, сподіваючись на несподіваність удару. Тепер він добре знає розміщення стрибків і його вояки впевнено просуваються вперед.

Але одного він не знає: вчора ввечері в Перетоки прибула група військовиків і розмістилася на ночівлю, виставивши разом зі стрибками такі пости, через які інформатор «Дубового» не ризикнув пробиратися до нього, щоб попередити.

Вогонь з кількох ручних кулеметів і автоматів стає несподіванкою для «Дубового», який знає, що на озброєнні у стрибків є лише здебільшого гвинтівки.

– Друже командире, – підповзає до нього один із вояків, – у селі бачу солдатів...

«Дубовий» і сам уже розуміє, що села й тепер йому не взяти, і дає команду на відхід. Услід відступаючим кидаються військовики на чолі з Мар'янчуком, вони наступають на п'яти «Дубовому» та кільком його охоронцям. Ті відриваються від переслідувачів і, петляючи лісовими стежками, виходять на Ужинецькі хутори.

Надворі вже добре розвиднилося і «Дубовий» вирішує переховатися десь до вечора.

– Тут є недалеко одна семня, – каже чотовий «Осика». – Ми там часом ночували...

– Що за сім'я? – перепитує «Дубовий» .

– Чоловек у савецькій армії, десь воює. А в хати його жонка і восьмеро дітей zostалися. Туди не придуть...

– Веди! – наказує «Дубовий».

... «Осика» справді не раз бував тут зі своїми хлопцями. Особливо взимку, моли мороз діймав до кісток, а вечори і ночі бували довгими й голодними, стукали до Хаври у вікна, і та мусила впускати їх у хату. Варила їм бульбу, смажила свіжину, яку часом приносили з собою, а потім, повечерявши, застеляли земляну долівку соломною і вкладалися покотом спати. А Хавра прала та сушила біля грубки до ранку їм білизну. Коли дітям праглося «до вітру», то їм казали:

– Ступайте по нас...

Заходили до хати й російські партизани і ще якісь, переодягнені. І теж не дуже то зважали, що там повно малих дітей, допитували: хто й коли був, скільки їх, куди пішли, як називали один одного? Погрожували. Але не признавалася мати і дітям наказувала мовчати, не розказувати, хто до хати заходить.

Часом Хавра плакала й питалася в «Осики», котрого знала ще з молодих літ:

– Чо сьо ви приходите оно до нас? Йшли б до суседа через речку, брат його ж з вами?

– А того, – одказував, – шо до тебе не придуть нас шукать. Твой чоловік воює за советов.

– Ой, доведете нас до смерти! – скрушно хитала головою.

Серцем відчувала, що добром те не закінчиться.

...Впустила в хату й на цей раз «Осику» з «Дубовим» та ще кількома лісовиками. А що мала робити?

...Мар'янчук, як той мисливський пес, узявши слід від Перетоків, таки не збився з нього аж до Ужинецьких хуторів, до Хавриної хати. Солдати зі стрибками оточують її, беруть без шуму вартового і наказують покликати старшого.

– Друже «Осико»! – гукає той з-надвору.

Нічого не підозрюючи, «Осика» виходить надвір і потрапляє в руки Мар'янчука. Той шипить йому в обличчя:

– Гукай до своїх, щоб здавалися! Обещаємо, шо оставимо живими...

Але «Осика» не вірить тій обіцянці, виривається з рук дільничного, біжить від нього в сторону річки, гукаючи:

– Хлопци, тут совети! Не здавайтесь, бийтесь до останнього!

В хаті чують той крик, сполошилися.

Мар'янчук, бачачи, що «Осика» от-от може втекти, прицілюється і стріляє. Той, мов раптово стриженений кінь, запорпується і падає.

Позбувшись «Осики», Мар'янчук кричить тим, що ховаються в хаті:

– Не роби дурниц, «Дубовий»! Здавайся, тебе всьо равно не втекти!

У відповідь з хати лунають постріли.

– Ти окружений, – продовжує вговорювати Мар'янчук, – здавайся!

Перемовини й уговори тривають довго, але «Дубовий» на них не піддається.

І старші, й менші діти поперелякувалися, позабивалися хто на піч, хто за грубу. Плачуть.

Не витерпіла Хавра, люто дивиться на «Дубового»:

– Або виходьте з хати і там воюйте, або я виведу дітей надвор! – і ступає до сінешних дверей.

Чиясь куля потрапляє їй в потилицю. Тільки й встигає мовити ще:

– Діти, діти, що ви будете без мене робить? – і падає через поріг у сіни.

Мар'янчук гукає що є сили:

– Хатніє, падайте на землю!

Услід за тим в передню половину кімнати, яку розділяє груба, летить граната, а за нею кулі від автоматної черги дзижчать, мов оси, впиваються у стіни, в подушки, якими діти прикриваються на печі. Стріляють знадвору, відстрілюється хтось із хати. У хаті спалахує вогонь, дим виїдає дитячі очі. Крізь розбите вікно долинає:

– Хто в хати живи – викидайте дітей!

Найстарша сестра Пестина кидається до Андрія, який розпростерся побіля матері, але голова його повисає безвольно – мертвий. Тоді Пестина, не думаючи про себе, хапає менших, кого веде, кого несе, виловивши в суцільному диму, і викидає через розбите вікно надвір. Трохи менша за неї Марія, поранена в плече, сама вискакує з палаючої хати. Коли роздивляються надворі – немає меншенького Колі. І Пестина знову поринає у хатній дим, вишукує в закутку печі Колю і теж викидає надвір. А постріли не стихають. Котрийсь із військовиків підскакує до Пестини, заломлює їй руки назад і веде до Мар'янчука:

– Вот, наверное бандитская связная!...

Діти обліплюють сестру, лементують, а котрі старші кидаються до Мар'янчука:

– Дядю, то ж наша сестра Пестина!

Її відпускають і дозволяють побігти до хліва, якого теж уже охоплює вогонь, і випустити худобу.

Потім Пестина бере найменшенького на руки, інші гуртуються за нею й так вони біжать на інший кінець хутора до хати діда Гаврила. Дорогою пробують забігти в котрусь із сусідських хат, щоб погрітися, але ті стоять замкненими. Люди, почувши неподалік стрілянину, поховалися, хто куди може.

Уранці, коли стрілянина затихає, і дід Гаврило, впевнившись, що нічого їм уже не загрожує, разом зі старшими внуками йде на попелище. Вони знаходять обгорілу Хавру із розплавленим гребінцем на голові. Недалеко від порога, біля печі, натрапляють на Андрія, його впізнають по одязі – частина маринатки, що була під ним, залишається неушкодженою, все інше – обгоріло.

Стрибки, що теж копирсаються на згарищі, розповідають, що під час бою «Дубовий» з кимось із лісовиків, за якими вони полювали, втекли. Проломили підлогу в коморі з боку, де не було вікон, пролізли в дірку і побігли городами до лісу. Про це свідчать сліди, залишені ними.

...Через кілька днів по тому до Гаврила приходять посланці від «Дубового»:

– Ми визнаємо свою вину, що ваша дочка погорела, тому розбирайте нашу криївку на Загаллі, витягайте дерево, колько є, і будуйте хатку, щоб було де деткам прихилитися...

І шістдесятирічний Гаврило, шістнадцятирічний його онук Трохим, Пестина та менші сироти розбирають ту криївку і складають для погорільців будку. Передне її віконце дивиться на згарище, де стирчать два обвуглені стовпці, наче хвіртка у пекло.

51.

Людей багатших у заслучанській стороні мало було навіть за Польщі, не кажучи вже про те, щоб вони розвелися за других советів. Поліська земля бідна, то горби – пісок, то низ – болото. Та й тої не вистачає, щоб придбати якусь десятину треба стягуватися багато років. А коли вже в когось сім'я велика, повиростають діти, свої сім'ї почнуть заводити – то хоч розірви ту земельку на латки.

Як сік березовий тече, то вже хліба немає, а як хліб вродиться, то соку нема. Недарма од старих людей приказка пішла, що з соком хліба не наїсишся, як би не хотів.

Ждуть, бувало, тих жнив – не діждуться. Лець жито заповоліє – уже жнуть, сушать, цілоденно в клунях ціпами вигупують – молотять, та до млина везуть, щоб швидше хліб мати. А в кого вистачає минулорічного хліба до нового врожаю, – того вже за багача мають.

Але хоч і бідували, а з голоду цілими селами не вимирали, як було те за советів зовсім недалечко од Любименя – за кордоном. Якось перебивалися, бо все, що надбав – те твоє, ніхто з комор не вигрібає. А ще рятує людей ліс. З весни і до осені там щось поживне є, як не гриби, то ягоди. А чий чоловік вправніший, то звірину якусь вполное, зайця там чи, мо', буває, й дикого кабанчика.

Та от приходять совети і заводять свої порядки. Землю забирають в колгосп, трошки лише біля хат залишають під городи. Люди украдки розорюють десь по лісах нивки і садять-сіють в надії, що оминуть їх, не знайдуть Мар'янчук з колгоспним чи сільським головою. Бо коли знаходять – посилають котрогось зі своїх попихачів з плужком, щоб переорав, хай там щось і зазеленіло вже, зав'язалося. І нікому не поскаржишся, спробуй хоч обмовитися, що то твоє!

Степан навіть і не пробуває і собі щось садити в тому лісі, не хоче наражатися на скандали з властю.

– Проживемо якимось, – одказує, коли часом Ганночка киває на котрогось сусіда, мовляв, он дивись, Касян копу снопів украдки привіз ізвідкись, десь-то їх виростив, нажав, матиме кілька куликів зерна...

Але коли Ганночка збирається з Параскою Касяною чи Євдохою по ягоди – не заперечує. Хоч і та затія не така вже безпечна. Бо в колгоспі, як кажуть, немає ни виходного, ни проходного. Як для чоловіків, так і для жінок.

А чорниці ж не ждатимуть, в який день тебе бригадир одпустить з роботи. Удосвіта коробку за плечі і гайда в ліс! Гибієш, не розгинаючись, цілий день на жарищі, піт очі заливає, од комарів спасу немає, та ще й дрижиш, щоб не нарався якийсь лайдака – хто його знає чий він і за кого, од одного й другого добра не жди – аж поки нашморгаєш гребінкою ту коробку. Звалиш собі за спину, тербичиш що є сил, а тут десь із-за лозняка Мар'янчук вигулькує з «активом», пости розставили, ловлять ягодниць:

– То ти сяка-така на роботу в колгосп не пошла, а пошла по ягоди? Скидай з плеча коробку!

І за ту коробку та об землю, та чоботищами по ягодах, аж плиски летять.

Серце розривається од болю й обиди, котра гостріша на язик, не стримується:

– А щоб по тебе так топталися, придурку, як ти по мойой праці топчесья!

Але що йому слова...

Щоб не потрапити їм на очі, жінки повертаються з лісу аж увечері, в сутінках. Ще й Степан виходить в умовлене місце, забирає в Ганночки коробку з ягодами і потаємними стежками пробираються до села.

52.

Совети утверджуються в краї, зганяють усіх у колгоспи, заводять свої порядки. Важким тягарем на поліщука лягають обов'язкові державні поставки сільгосппродукції. Поки вони не виконані, людям забороняється продавати вирощене в своїх господарствах будь-кому. Найменше порушення встановленого порядку розглядається як злочин проти держави.

А невдовзі в сільраду приходить бумага про те, що селяни мають платити податок і за присадибні ділянки, житлові й господарські будівлі, навіть за плодові дерева і ягідні кущі. От люди в Любимені, як і в інших селах, починають вирубувати садки, що ледь-ледь одросли від пожарищ.

Активісти – вчителі, керівництво сільрад, прислані працівники районних установ, аж до міліціонерів і військкомату – йдуть з хати в хату й змушують селян купувати облігації державної позики, хоча вона вважається добровільною.

Залучені до цієї роботи і Марія чорнява та Марія русява. Аякже, як без вчителів обійтися! По кілька разів на місяць обходять вони закріплені за ними вулиці, щоб впросити людей здати гроші або відповідну кількість збіжжя.

Ще однією новинкою на голову селянина стає рішення верхів про самообкладання сільського населення, яким фактично вводиться новий вид податку – добровільний. А оскільки це має виглядати як ініціатива населення, улітку відбуваються загальні збори любименьців, на яких, хочеш-не-хочеш, дружно піднімають руки, – спробував би хтось не підняти! – за норми самообкладання з метою поповнення місцевих бюджетів. Для колгоспників та службовців встановлюється норма в двадцять рублів, для одноосібників – сорок рублів, для осіб, що мають нетрудові доходи – сто п'ятдесят рублів.

Зрештою, додумуються заборонити переробку шкір худоби, навіть тієї, що здохла од незаразних хвороб, без спеціального дозволу, незалежно від віку худоби. Відтепер забій худоби має здійснюватися на спеціально обладнаних забійних пунктах чи майданчиках державними або колгоспними забійниками за певну плату. А шкірсировину потрібно здавати підприємствам райспоживспілки за державними, дуже низькими цінами. За порушення постанови – штраф сто рублів та один місяць примусової праці, за повторне – судова відповідальність. Контроль за виконанням покладається на міліцію.

Але люди потроху, під великим страхом, пристосовуються жити за нової влади і не збираються аж так ретельно дотримуватися усіх цих приписів.

Свиней чи телят для забою вивозять темними ночами в ліси, чагарники, бар'яки, там їх впорядковують і вже готове привозять додому.

Ховаються не тільки від чиновників, а й від сусідів, які можуть донести чи просто необачно проговоритись. Приховують від обліковців та різних фінагентів корівчину чи поросля, що утримуються в хлівчику, щоб не взяли на список, а потім не запитали: де подів?.

Отаке-от життя за других советів настало, навіть гірше, ніж за перших, не говорячи вже про часи володарювання в краї поляків. І, з усього видно, не збираються вони, ці другі совети, як перші, уходити. Бо немає сили, яка може їх прогнати. Й ще одна примовка народжується влюбименьців, коли на традиційне «Як живеш?» одказують хвалькувато: «Як за Польщі».

А якось завідуючий млином Вакула Мартинков, повернувшись із Соснополя з наради в промкомбінаті, повідомляє Степану й Петру, що отримав вказівку удвічі збільшити розмір мірчука, мовляв, таке рішення прийнято правительством.

Степан не стримується:

– Чи в тому правительстві безголовіє люде седять?

Взагалі, Степан щодалі помічає, що йому все важче й важче стримуватись, бачачи таке знуцання властей над людьми. Знає, розуміє, що та його нестриманість може погано для нього й родини закінчитись, але часом обурення затьмарює розум. І все частіше й частіше спливає йому на думку сказане оте Ганночкою після одного з подібних спалахів: «Хай би ти лучше остався був там, у той Германії, то, може, живим був би...». І сам уже в розгубленості – може, й справді треба було залишитися чи пристати до поляків, як зробив те Митро?

І все частіше й частіше йому сниться отой сон, що невідчепно переслідує його здавна: нібито стоїть він на високій кручі й пісок під ногами починає сповзати в прірву, а разом з піском і він сповзає у водяний крутіж, котрий вирує унизу. І немає за що ухопитися, щоб порятуватися.

53.

Інформатор з Ужинця повідомляє, що неподалік у лісі стала на постій сотня «Черешні» і що з "Черешнею" зв'язаний якийсь житель села на псевдо «Запорожець». На сліди «Запорожця» вже було натрапив уповноважений КДБ

сусіднього району, до якого примикає Ужинець, Дунаєв, але його скосила куля...

Стоїть теплий жовтневий день. Мар'янчук разом з двома колишніми упівцями, а тепер перевіреними в акціях стрибками Адамом Попачем і Павлом Круком їдуть в Ужинець. Зустрічає їх командир місцевої групи самооборони Петро Свиридюк, доповідає, що напередодні увечері хлопців «Черешні» бачили на хуторі Бердуха – за три кілометри від села.

– Срочно збери бойцов! – розпоряджається Мар'янчук.

Вдарили в рейку, що висить на дубі в центрі села і за допомогою якої подають сигнал для збору.

Хвилин через сорок збирається десяток озброєних стрибків.

– Нас чотирнацять чоловік, – каже дільничний, окинувши їх поглядом. – Скільки в банді – неізнано. Але ми повинні їх ліквідувати. Може, між їми і сам «Черешня». Тому треба од кожного пильності, решимості і смелості.

До хутора добираються лісовими стежками. Виходять на хату Марчука, якого давно вже підозрюють у «бандпособнічестві», але не беруть, залишаючи як наживку.

Марчук зустрічає їх мало не з обіймами:

– Якіє гости до мене в хату! Заходьте, заходьте!

– Да кинь ти придуруватся, – зупиняє його Мар'янчук. – Показуй лучше, де «Черешню» ховаєш?

– Ге, хлопци, по черешні треба було раньше приходить. Де ж бо вам буде черешня у жовтні? Черешня летом доспеває...

– Да не корч дурника, – повторює знову Мар'янчук. – Добре знаєш, про якого «Черешню» кажу!

– Ну, а як про того, то йому вольная воля. Гуляє десь по лісах, там і шукайте...

– А ми на всякий случай у тебе пошукаємо...

Переривають в хаті кожен закапелок, у хліві, в клуні – немає нікого, жодного сліда.

– А шо я вам казав, – самовдоволено усміхається Марчук. – Уродить черешня наступного лета – то прошу до хати!

В Ужинець повертаються опівдні і розпускають стрибків по домах на обід. А дільничного з двома перетокцями Свиридюк запрошує до себе. Хата його стоїть на окраїні села. Відразу за городом починаються кущі, а там і ліс.

Підобідавши з кількома чарками міцнющої житнівки, розморені виходять на подвір'я, щоб іти в сільраду на дальший інструктаж групи, куди наказано зібратися після обіду. Не встигають і декількох кроків ступити з подвір'я, як лунають постріли, над головами свистять кулі.

– Лягай! – дає команду Мар'янчук і сам падає на землю.

– Засада, – шепоче Свиридюк, що лежить поруч.

Не бачачи цілі, стріляють і собі, зав'язується сліпа перестрілка. Через декілька хвилин дільничний наказує стрибкам:

– Хлопци, ми з Петром прикриємо вас, а ви миттю в село, збереть стрибков, кого найдете, і заходьте банді з тилу, одрежьте од лесу...

Крук із Попачем пригинки розорами, прикриті автоматним вогнем Мар'янчука, виходять з-під обстрілу і зникають за недалекими хатами. А Кирило з Свиридюком продовжують відстрілюватися. Стріляють на звук, не знаючи, чи досягають їх кулі цілі.

– По п'ятах йшли, сволочі, – каже в перерві між автоматними чергами Мар'янчук.

Раптом його автомат змовкає. Свиридюк бачить, як з-під лакованого козирка міліцейської фуражки тече червона цівка. Його охоплює переляк, і він зривається й біжить, куди очі бачать. Натикається на копицю сіна і заривається в неї. Краєм ока помічає, як до місця, де лежить Мар'янчук, наближаються з кущів двоє упівців, підхоплюють того за руки і волочуть у ліс.

Зі своєї схованки Свиридюк вилазить лише тоді, коли до його садиби наближаються стрибки. Вони кидаються по кривавому сліду в траві і вибігають на лісову галявину. А там натикаються на дві берізки, що ростуть неподалік одна від одної, а поміж їх вершинами обвисає роздерте навпіл тіло Мар'янчука.

54.

Голосить Ярина за сином, голосить Ганька за чоловіком. Оплакують Кирила.

Виходить подивитися на похорони і Ганночка.

Різне про Мар'янчука бають у селі, хто тягне руку за советов – шкодує, що вбили, а хто поглядає в ліс, то й зловтішається стиха. А дехто, хоч і не личить по християнськи про покійника погане говорити, не стримується: «Собаці – собача смерть». Бо воно й правда, на його руках ой скільки крові.

Розповідав Федь, що спочатку Мар'янчука хотіли ховати в Залужжі, як і всіх любименців, але якийсь районний начальник заперечив:

– Да как ето так, герой будет лежать в чужой деревне. Надо, щоб на его могилу деті пріходілі, ученікі, щоб зналі, какогo героя породіла їх земля...

От і вирішують, що місце йому на пагорбі над ставком, де лежать оті пани, що в громадянську війну потопилися.

Приїжджають на похорони Соколов з району, і Шерпанцев, і Шабатура, прибуває чоловік тридцять стрибків з Переток. Кажуть такі слова над могилою, що Ганночці аж не віриться, що то про Кирила. За тими словами Мар'янчук наче герой з якоїсь казки, що боровся зі злом і завжди перемагав. А тут нечиста сила перемогла його.

– Но нічого, – розпинається Соколов, – Пусть не радуются бандюкі. Ми их всех пріжмьем к ногтю, нікому не удасться вивернуться!

Стрибки за командою районного начальника стріляють декілька разів у небо, а потім ідуть на поминальний обід у двір до Ярини. Але туди вже Ганночка не йде.

Приходить вона на пагорб над ставком на другий день, коли бачить, як Казьо і ще декілька сільських чоловіків під орудою Ващика городять штахетами могилу Мар'янчука.

– Хай би ви, голово, загородили і сіх девчат, шо лежать тут, – просить вона Ващика. – Бачите, як їх загорожка протрухла...

– А на таку вони мать нам, сіє пани, – визвірюється до неї Ващик. – Хай їх городить той, кому земля перепала!

Нічого не відповідає вона на те. А коли увечері Степан приходить з млина, просить:

– Треба, Степане, було б загородить могилку тих панов, бо якось воно не по людськи... Мар'янчука загородили, а їх не...

Вибирає Степан вільну часинку, йде і городить. На що брат Федь йому каже при зустрічі:

– З вогньом граєся, Степане! Вони тобе треба, тие пани, чи ти маєш шось од їх?

55.

Акурат на Ганнї і в родину Гончариків приходить нове лихо. Не з фронтів, на яких полягло немало любименьців, забраних советами, як тільки вдруге вступили в край, не від мазур, од яких і слїду не залишилося в цих краях – хто масакрований у лихоліття, а хто переселений на відвойовані в німця землі – і не від лісових хлопців чи з шахт Донбасу, де гибіє Оверко. Щось кольнуло в грудях старому Івану, приліг перебути ту кольку та й не встав уже.

І хоч за останні роки Гончарики, як усі любименьці, набачилися тих смертей а смертей, наплакалися за родичами, сусїдами стїльки, що й слїз уже, здається, не залишилось, й часом заздрили мертвим, котрі не відчувають уже болю, а за Іваном Гончариком прийшли поплакати чи не всі, хто зостався живим у Любимені. Бо поважали Гончарика, а ще, мабуть, і тому, що відвикли від того, щоб людина отак жила-жила і взяла та й сама померла, без чиеїсь помочі... Такого в довколишніх селах давно вже не траплялося. Хоча ні, хлопець отця Олександера із Залужжя таки сам помирав, з волі Божої пішов у кращі світи....

І з Переток були люди, і з Залужжя Настя, з Майдану родичі поприходили. Марта з Миратина з хлопцями дісталася, ще не відтуживши за своїм Яковом, що забраний був на фронт і пропав під якимсь Шльонськом – похоронку звідти отримали.

Навіть батько Степанів, свекор Талимон Гураль об'явився – не було кілька тижнів, де ходив, що робив – тільки Богу те відомо, а помер сват – і об'явився. Та ще й не сам, зі священником майданівським отцем Назарієм прийшов. Щоб свата Івана по-християнському поховать, каже.

Йде перед похороном Петро в сїльраду до Ващика.

– Товаришу голово, – каже тому, – доки ми будемо наших людей у Залужжя возить ховать? Хїба в нас землє бракує, щоб под могилки одвести? Он кїлько посла мазур пооставалося...

– А й правда, – і Федь підтримує його, – шо ми за село таке, щоб своїх могилок не мать, щоб людей де попало ховать, а не вдома?

Недовго й думають-метикують. На пагорбі, де Мар'янчук і пани поховані – малувато місця, та й земля під городами, треба в людей забирать. А Стаська Гойдалки груд нічийним залишається, ніхто на ньому не хазяйнує, бо що на тому піску жовтому виросте, хіба сосонки де-не-де самосійні посходили. А от під могилки той пісок – якраз!

Гуртом ідуть на Гойдалчин груд. І хоч кажуть люди, що від Ганней зима розгону набирає („Пришли Ганки – сядай у санки”), а цього року сніг ледь-ледь землю укриває, жовтими піщаними лисинами світиться... Одміряють кроквою метрів сто в один бік і ще стільки ж в інший, забивають кілки – от вам і могилки! Заселяйте.

Поважна роль першим поселенцем любименьських могилок стати випадає Івану Гончарику.

...А після Ганней сніжить і не розстає уже до самої весни. Морози та часті хурделиці змушують людей не висовуватися з хат без особливої потреби, хоч потреба та кожну годину виникає. То худобу погодувати, то води принести, навіть до виходка збігати... А хто не розстарався дров ще з літа, той і в ліс мусить їхати.

Їдуть до лісу й ті, що будуються – коли ж і заготовляти дерево на зруба, як не взимку, як соки в ньому застигають, смола закипає й стає деревина міцною і довговічною.

Посміливішали трохи, бо в лісі вже рідко кого стороннього можеш зустріти, якщо того не бажаєш – чимало хлопців з партизанки повірили обіцянкам не карати їх, до советів пристали, як оті, що в Перетоках з повинною вийшли, навіть стрибками записалися, ну, а тих, хто не піддався на агітацію, акція та стрибки перебили. Але є й такі, що і в лісі залишилися і не склали зброї, попритихали, зі своїх криївок остерігаються виглянути, щоб по свіжому сліду не посочили за ними. Тільки вряди-годи в умовлене місце посланець виходить, до лісорубів чи навіть у село заглядає, щоб харчами запастися.

Всі чекають весни.

56.

А отой гутянець, що з совецькою партизанкою знався, перед приходом советів до Блися подається. І кому він насправді служить – те невідомо. Потім уже, як совети утверджуються, вдома опиняється. Хто його з лісу відпустив – мороком покрито, але не чутно було, щоб і з повинною виходив... А згодом стає гутянець коло гарнізону отиратися, їздовим стає, куди треба, возить акцію. А звісно, куди треба гарнізону: засідки по ночах влаштовують на того ж Блися, чи ще когось. І так воно здебільш трапляється, що з тих засідок пшик виходить – іншою стороною проїдуть лісові хлопці, або постріляють одні в одних здалеку і на тому й розійдуться.

Але принесла в Перетоки сорока на хвості чутку, що на одну з таких засідок нарвався Блись. Що нібито не було вже йому куди діватися й упав, зрешечений кулями. І от возять його від села до села, і в Перетоки, і в

Любимень привозять, «на опознаніє». Скликають людей до сільради, питають: «Чий?». Ніхто не признає, навіть стрибки, що добре знають Юрка, мовчать. І Роман, батько його приходить до сільради, мусить на сина дивитися, але жодного стогону не вичавлює із себе, заперечливо хитає головою, що не знає сього чоловіка...

Згодом ще й така чутка селом прошелестіла, ніби комусь гутянець після доброї чарки хвалився, що то він Блись вбив. „Приїхав, – каже, – до мене Блись, да давай списка читать, кого ще треба побить, бо вони продалися советам». Питаю його: «Чи і я в тому списку є?». «Не, – каже, – тебе нема покащо, але, мо, й появився...». «Е-е, – думаю, – он воно як». Помолився Богу, хай Бог простить, да й думаю: «Я лучче сам тебе заб'ю пока ти мене.» Забив да вивйоз на болото й викинув. А потом сказав акції, де той лежить. Приїхав гарнізон, постріляли в його солдати, щоб думали, що то акція його забила, да скинули на воза і повезли в села на оглядини, чи не прикинетесь хто, не видасть, що знає його».

Запитувала потім небогу Галіну Текля:

– Чо ти не заставила його, щоб вон вийшов з повинною? Власть же обещает простить усім, хто покаєца. Он скільки хлопцов повиходило з лесу і нічого, у стрибках тепера...

– Я йому казала, а вон одказав, шо його власть то простить, а люди не простять.

А ще поскаржилася Галіна тітці, що й після своєї смерті приходить Юрко додому кожної ночі. Приїде в хату, сяде, візьме свою улюблену гармошку – не дарма і псевдо мав «Гармоніст» – і грає. Почувши про те, Текля обсипала кілька разів хату маком свяченим та ще якісь заговори прошептала. Після того Блись перестає приходити.

А гутянець після своєї хвальби довго й не протягнув. Чи то в таку годину признався, чи то таким людям, але через тиждень знаходять і його мертвим.

57.

Уже під Стрічення, як люди плуги й борони завершують ремонтувати, до весняного посіву готуючись, приносить хтось у Любимень чутку з Переток – мовляв, начальство з району приїжджало, збирало сходку і повідомило, що села довколишні, які залишилися не попалені, будуть виселяти, а тут полігон якийсь військовий зроблять. Будьто-би рішення таке прийняли в Києві чи навіть у самій Москві, бо тут дуже вже територія підходяща, лісиста, малозаселена людьми.

– Чи ж правда то, Степане? – з тривогою перепитує Ганночка, коли той увечері повертається з млина.

– А хто його знає, од їх усього мона ждять, – одказує Степан.

– Та як то так, не успели хатку сяку-таку звести, як виселяйся... І куди?

– Ти подякуй ще, що душу не забирають, а тільки хату. Не дарма кажуть, шо Москва сльозам не верить. Чи ти не бачиш, шо робиться? Людей вибили, села понищили, тепер «територія підходяща»...

– Ой, що ж то буде! – не заспокоюється Ганночка. – Думалося, війна закончиться, якась житка наладиться...

У Перетоках була сходка, а тут і в Любимень начальство приїжджає. Сам перший секретар райкому Єрин заявляється, і начальник відділу НКВД Соколов, і командир районних стрибків Пітерін, і Шерпанцев.

Ганночка як зогледіла Пітеріна, так і обімліває – то ж Альоша, що занадився було в Березняки, як із збігів прийняв їх Кáроль Лисецький. Той Альоша, що вмовляв іти до них у совецьку партизанку за кухарку і обіцяв її й Василька зодягти як панів. У крадене зодягти, награбоване в людей...

Поза людськими спинами ховається Ганночка, щоб не помітив її, в хустку теплу кутається, прикриваючи обличчя.

А секретар райкому розпинається:

– Вот такое решение партии и советского правительства. Тут должен быть военный палигон. Ви панімаєте, що єто такое – военный палигон? Будут воїни учиться захищать Родіну от захватчиков, тіпа фашістов. Раді єтого ви должны пожертвовать насіженным местом...

Канечно, я понімаю, переїзд на новое место – єто непросто. Но поверте мне, там, куда вы едете, гораздо лучше жить, чем здесь. Я бивал в тех местах. Тепло, арбузов – жрі от пуза, море, земля хорошая, воткні аглоблю – вирастет дерево...

Ми даже випросілі для вашей деревні такую поблажку: все в адін савхоз переселяєтесь, в імені Паріжской Комуни, Паріжком сокращенно, і паселок так же називається... Вапроси єсть? – завершує свою промову Єрин. – Нет вапросов...

Вот таваріщ лейтенант Шерпанцев – надєюсь вы єво уже харашо знаєте – остайотся уполномоченним по переселенію ваших сел. Со всімі вапросамі обращайтесь к нему. Он вам расскажет, что можно взять с собой.

Єжелі больше вапросов нет, тада ждіте каманди...

Казьо одважується на питання:

– Товаришу секретар, от скажете, як же ж воно буде: дехто з людей вернувся із збегов на своє пожарище, жили рвав, щоб звести якусь хатку, щоб дети не мерзли... А ви приехали і зразу – виселяйтесь. Чи без того палигона армія не проживе? Кажуть, у Сібірі за тищу кілометров на людину не натрапиш, то чого того палигона там не зробить?

Єрин обертається до Соколова:

– Таваріщ Сакалов, разясніте єму, для чево Сібірь существует, а лучше отправте, пускай сам пасмотріт.

Розходяться любименьці з тієї сходки розгублені і пригнічені. В багатьох серця розриваються від невідомості, яка чекає на них. Шкодують Казя – добрий чоловік, тихий, нікому зла не сотворив, і так по дурному попався.

А Казя начальники садовлять з собою на підводу й везуть у Соснопіль. Аж через кілька тижнів повертається він додому, на себе не схожий, та що там на себе – на людину не схожий.

– Ото показали, де в їх Сібір, – стиха, коли вони наодинці, каже Ганночі Степан. – Даже в немца я такого не бачив...

А тим часом лейтенант Шерпанцев разом з військовиками та стрибками об'їжджає села, проводить збори селян, агітує їх записуватись на переселення.

Хто не хоче, може їхати десь у інші краї, до своїх родичів чи знайомих, запевняє він. Але краще усім разом записатися на Херсонщину, бо коли ще така дармовщина буде, як тепер – отримати стільки родючого чорнозему, скільки кожна сім'я зможе обробити. Та ще ж кожне господарство отримає трактора й реманент до нього, всіх забезпечать житлом, видадуть компенсації за залишене тут майно та матеріальну допомогу на облаштування на новому місці, звільнять на кілька років від усіх податків, багатодітні отримають окрему допомогу, всі діти вчитимуться у школах, а пізніше – в інститутах. До того ж, запевняє, на них чекають безплатна медицина, освіта, дешеві продукти, одяг, взуття і таке інше.

Але селяни не дуже й вірять у ті його обіцянки. Пригадують, як до польсько-совецької війни їхні люди ходили за границю до советів, і яку там доброту побачили. Он Вакула Мартинков може розказать, але мовчить, мов рот йому зав'язали, не хоче в руки Соколова потрапити, як той Казьо. А Миколай Клемезовський уже нічого й не розкаже, бо після своїх походеньок до советов на тому світі опинився. Чи мало їх таких було?

Бачачи, що його вмовляння мало діють на людей, Шерпанцев збирає у Перетоках стрибків, що не так давно вийшли з лісу з повинною.

– Ви повинні первими показати пример, – звертається до них. – Добровольно записатися і пахать. Не хатіте добровольно їхати – все равно паедете. Но уже не на Україну, а за Єнісей! Ілі на Печору. Там бістро поймете, что к чему!

І люди починають записуватися. Правда, не всі. Микола Маринчин і ще декілька його друзів, що не так давно вийшли з повинною з лісу, зникають із села. Родичі кажуть, що на Донбас, на шахти завербувалися, але правди од людей в селі не утайш: в навколишніх лісах з'являється боївка «Ясена», котра ще років з п'ять по тому не дає спокою властям.

А коли з полів сходить сніг, Перетоки починають переселяти. З Соснополя приїжджає комісія, описує та обраховує майно, яке залишають перетокці – будівлі, поля, залишки реманенту, не забраного в колгосп, їхню кількість і якість. Там, на новому місці, обіцяють за все заплатити. А тут занижують їхню вартість, стараються щось не вписати. На несміливі протести селян, пояснюють, що це робиться для того, щоб по приїзді на нове місце проживання їх не вважали куркулями. Коней, корів, кіз, овець по одному-двоє дозволяють ще брати з собою, а котів, собак, гусей, качок, курей – ні.

До залізничної станції, що за два десятки кілометрів од Берестя, тягнуться вози, навантажені домашніми речами. Цього скарбу, який стоїть просто неба в

очікуванні товарняка, за кілька днів тут виростають гори. Люди хвилюються, нервуються, реве, зірвана зі звичного для неї стійла, негодована худоба.

58.

Примусове вивезення людей із довколишніх сіл та ще весна оживляють партизанський рух. Знову то тут то там українська партизанка проводить свої акції.

Одна подія, а через кілька днів інша, збурюють тихе містечко. Представники влади чекають оргвисновків, прихильники лісових хлопців – радуються і потихеньку кепкують з перших. У Соснополі одне за одним скликають засідання райкому партії, на яких обговорюють ці події. Хоч як начальство намагається замовчати, приховати їх, але шило з мішка таки вилазить – шепчуться прості міщани, знайомим чи родичам по секрету передають «як воно було» й самі учасники тих засідань. А згодом енні копії протоколів засідань, надруковані на тонкому шелестючому папері в райкомі партії для власних потреб з грифом «совершенно секретно», потрапляють і до лісових хлопців, а відтак розмножені як летючки гуляють селами й містечками краю. Одну з таких летючок Федь показує Степану:

«Український народде! Друга війна, що її розпочали імперіалістичні акули під прекрасними кличами визволення поневоленних з-під гніту – гітлерівці від гніту большевицького, а большевики від гніту фашистського, – входить у свій кінцевий етап. Мільонні маси, поневолені раніше німецьким фашизмом, а тепер російським большевизмом, з кожним днем починають все більше й більше усвідомлювати собі, що доля майбутнього світу залежить таки від них, а не від гестапо чи НКВД. Внаслідок зросту цієї свідомості з кожним днем зростає дух активної боротьби за своє визволення і в нашому краї.

Це засвідчують і документи, які потрапили до нас. Читайте і присяднуйтеся до боротьби.

Протокол №9

засідання Соснопольського райкому КП(б)У від 13-го квітня 1946 р.

Присутні: члени райкому – т. Єрин, т. Діденко.

т. Усов, т. Митько і т. Соколов.

Запрошені: т. Афанасьєв, т. Анікін, т. Лісовол.

т. Шерпанцов, т. Кривенко, т. Пітерін і т. Тудикін.

Повістка денна:

1. Про напад бандитів на партійно-радянський актив 11/ІУ-46 р.

(Допов. т. Митько).

Слухали: Про напад бандитів на партійно-радянський актив 11/ІУ-46 р.

Доповідає т. Митько.

Висловились: т. Кривенко, т. Лісовол, т. Соколов, т. Анікін, т. Афанасьєв, т. Шерпанцов, т. Митько, т. Усов, т. Діденко і т. Єрин.

Райком КП(б)У відмічає, що 11/ІУ-46 р. група 20 чол. районно-партійно-радянського активу їхала з міста Ровно в районний центр, і міжду Майданською сільрадою і Яновською група бандитів зробили засаду і напали

на актив, в наслідок нападу був забитий зав. фінінструкторським відділом райкому КП(б)У тов. Дзюман П.А. і ограблені всі документи, автомат і пістолет.

Група активу мала з собою 9 гвинтівок і 8 автоматів, проявила трусость і не дала ні жодного вистріла против бандитів, а такі як директор МТС тов. Лісовол і зав. РайЗО тов. Добрицький втекли через річку Случ і бросили гвинтівки в воду, а нарсуддя тов. Аникін і нач. 1-й части райвоєкомату тов. Кривенко, заставившись від основної групи активу, сзаді їхавши і почувши стрільбу, не поспішили на виручку активу, а повернулись обратно підводами, бросив підводу і на підводі цінні документи, переправившись на другу сторону річки лодкою, і тим часом підійшло іше 3 чол. активу, які вже переправили підводу і цінні документи аж в район.

Райком КП(б)У постановляє:

За невиконання рішень ЦК КП(б)У по боротьбі з українсько-німецькими націоналістами, за проявлену трусость со сторони членів ВКП(б) директору МТС тов. Лісовол, який не сопротівлявся проти банди, утік і укинув гвинтівку в річку, та нарсудді тов. Аникіну, який наткнувшись на стрільбу бандитів на актив, повернувся і утік через річку, бросив цінні документи, винести строгий виговор с предупредженієм і занесенням в лічне діло.

Начальника 1-й части рай воєнкомату члена ВКП(б) тов. Кривенко, який також не пішов на виручку активу, а втік разом з нарсудьей, бросив цінні документи, мавши в руках оружїє, довести до відому політвідділу облвоєнкомату для притягнення до відповідальності.

За безпартійних зав. РайЗО тов. Добрицького і райуповнаркомзагу т. Ставського, які теж не сопротівлялись з бандою, мавши в себе оружїє, втекли, Добрицький вкинув в річку гвинтівку, а тов. Ставський бросив свою підводу з цінними документами, переправившись через річку лодкою.

Поручить райпрокурору тов. Афанасьєву розслідувати і притягти до найсуворішої відповідальності.

Предупредити весь районний партійно-радянський актив, якщо в дальнійшому хто буде проявляти трусость в боротьбі з українсько-німецькими націоналістами, будуть притягнути до найсуворішої кари, вплоть до виключення з лав партії і видачи суду військового трибуналу.

Секретар РК КП(б)У (Єрин)

Протокол №10

засідання Соснопольського райкому КП(б)У від 16-го квітня 1946 р.

Присутні: члени райкому: тов. Єрин, тов. Усов, т. Діденко, тов. Митько і т. Соколов.

Повістка денна:

1. О побеге групи бандитів з КПЗ НКВД 15/ІУ проти 16/ІУ-46 р. (Доповідає тов. Соколов).

Слухали: О побеге групи бандитів з КПЗ НКВД 15/ІУ проти 16/ІУ-46 р. (Допов. тов. Соколов).

Висловились: т. Тудикін. тов. Плішин, т. Митько, т. Усов, т. Шерпанцов, т. Непомяший. т. Коротченко. т. Діденко. т. Афанасьєв і т. Єрин.

Райком КП(б)У відмічає, що начальник РО НКВД тов. Соколов і його заступник по міліції не зробили собі з того, що на протязі всього періоду сушествовання Радянської влади в р-ні зроблено уже четвертий груповий побіг бандитів і, крім того, одиночки з копеза і з рук робітників НКВД і міліції, всього втекло до 70 бандитів.

15/ІУ-1946 р. група бандитів в кількості 15 чол., яка була 10 днів тому із'ята районним партійним радянським активом та істребительним батальйоном з схорон в лісу, які являються гловарями банд, ночью виломали рішотку в камері і втекли, ніхто з дежурних не обнаружив, аж до 5 години ранку.

Начальник райвідділу НКВД і його заступнику по міліції, а також нач. НКГБ тов. Тудикіну було придупреждено со стороны райкому КП(б)У і уповноваженого ЦК КП(б)У про те, щоб цих бандитів якнайскоріше відправити в м. Ровно, або взяти під особу охорону, тому що вже в районі не один був побіг, а це група бандитів являлась керівниками банд. І до цього всього нач. райвідділу НКВД тов. Соколов, його заступник по міліції тов. Плішин віднеслись безвідповідально, проявили безпечність.

Райком КП(б)У постановляє:

За невиконання рішень ЦК КП(б)У і обкому КП(б)У по боротьбі з бандитами, за допущену органами НКВД і міліції 4-х групових побігів бандитів до 70 осіб з КПЗ НКВД і міліції, останній 15/ІУ-1946 р. в кількості 15 осіб, які 10 днів назад із'яті районним партійним і радянським активом з істребительним батальйоном з схорон в лісу Ужинецької сільради з оружєм, бандити були: районний комендант СБ, політреферент, господарчі та інші.

Заступника начальника НКВД по міліції тов. Плішина Герасима Феодосійовича, члена ВКП(б) з 1919 року, партбилет №0954164 з лав партії ісключить.

Начальнику райвідділу НКВД тов. Соколову А.И. винести сувору догану з занесенням в особісту карточку і поставити питання перед районними загальними партійними зборами про виведення його з членів райкому КП(б)У.

Предупредити нач. райвідділу НКГБ тов. Тудикіна за відтягнення оформлення справ на групу бандитів, які числилися за НКГБ і уповноваженим обл. НКГБ, який участвовав при операції із'яття групи бандитів, предупредив, не пізніше як через 5 днів, справи оформити, направити в обл. НКГБ разом бандитами, но цього не було зроблено.

Зобов'язати начальника НКВД тов. Соколова і начальника НКГБ тов. Тудикіна посилити боротьбу з бандитами і охорону із'ятих бандитів, одноразово мобілізував весь апарат НКВД і НКГБ на виконання рішень ЦК ВКП(б) і обкому КП(б)У про боротьбу з бандитами та охорону їх, налагодити належну дисципліну серед опер. состава.

Секретар РК КП(б)У

(Єрин)

Отак вони борються і такі результати їх боротьби. Хай гризуть один одного, як ті шакали, од безсилої люті. А переможемо ми! Слава Україні! Героям слава!»

...Незважаючи на прийняті жорсткі рішення, не обминає покарання й самого Єріна. Викликаний в область на «килим», у Соснопіль на свою посаду він уже не повертається. Невдовзі внаслідок реорганізації структур НКВД і НКДБ, а якщо насправді, то через «неуменіє організувати боротьбу с бандітизмом», позбувається своєї посади й Соколов. Люди, що приходять замість них, щоб вислужитися й не повторити їх долі, посилюють каральні акції проти поліщуків, а непокірні поліщуки йдуть у ліси й борються за своє виживання і виживання своїх сімей. Загибала триває ще не один рік...

Епілог

... Щось покликало мене в ту далеку юність, коли нотувалося в товстому зошиті усе, почуте від любименьців.

Так сталося, що за чотири десятиліття, відколи, відвчителювавши встановлений державою термін, без жалю поміняв Любимень і вчительську професію на райцентр, а потім і на обласне місто, жодного разу в той поліський закуток не повертався – не бачив у тому якоїсь потреби, гадав, що ніщо мене з ним не пов'язує, хіба спомини про марно втрачені три роки інколи напливали, але вони не викликали ностальгії, не тривожили душу. Каюсь, навіть щира приязнь до своїх колишніх господарів, у яких квартирував, не спонукала хоч колись навідатися до них.

Правда, уже в теперішні часи, буваючи на міжміській автостанції обласного центру, натикався поглядом на трафарет «Любимень» таки згадував, як у той Любимень добирався колись. Сідав у допотопний ЛАЗик, котрий із тривалими зупинками в районних містечках теліпався години три до Берестя, а там пересідав у таку ж допотопну тупорилу «Кубань», що прямувала на Соснопіль, доїжджав вибитою бруківкою напівдороги, виходив з автобуса і повз заросле безом Терешкове хатнище прямував лугом і кладкою через Случ до Залужжя, поминав його, заглиблювався в ліс дорогою, що то потопала в болоті, то вибігала на парослі й піщані пагорби. Й аж через десяток кілометрів вигулькував з-за переліску Любимень.

Якщо траплялася якась вантажівка, то можна було в Бересті вмотитися разом з іншими попутниками в її кузов, доїхати до Переток, а звідти знову пішака чи в причепі колгоспного трактора дістатися до Любименя.

...А нині не встигаю передумати, спогадати про той колишній шлях, як маршрутка поминає вже й Берестя, а за півгодини й Перетоки, щось віддалено-знайоме уловлюю у довколишніх краєвидах, які пробігають за вікном, щось таки ще тримається цупко в моїй пам'яті.

Хоч багато що й змінилося в селі, й попутники автобусні та селяни зустрічні мені незнайомі, і саме село омолодилося з тих часів – нові сучасні будинки з'явилися, асфальтівка пролягла на колись невпорядкованих вулицях – садибу Гуралів знаходжу безпомильно.

У гарно впорядкованому дворі літній чоловік складає, мабуть, щойно нарубані дрова.

– Василю Степановичу! – гукаю його.

Той випростується, пильно вдивляючись у приходька, і посмішка осяває його обличчя.

– А-а, це ви? – здивовано мовить він. І додає: – Скільки ж літ минуло!.. Якими вітрами занесло вас сюди?

А потім спохоплюється:

– Та що ж це я!.. Заходьте, будьте ласкаві, до хати.

...І коли вже улягається хвилювання від зустрічі, коли господар ставить на стіл закусити-випити й ми перехилиємо по чарочці пахучого саморобного вина, тече тиха розмова. Василь Степанович розповідає мені, що з дружиною він давно розлучився, після смерті батьків повернувся в опустілу оселю, залишивши дочці міську квартиру. Тут йому добре, заново спізнався з друзями дитинства, котрі залишилися ще в Любимені, молодшими сільчанами, його тут шанують, допомагають город виорати, бульбу посадити-викопати...

– А вас же що покликало до нас?– запитує він.– Ностальгія за молодістю?

– Та от, – кажу, – відшукалися давні записи наших розмов із вашими батьками, колишніми моїми колегами-вчителями, селянами, хотілося б дещо уточнити...

– Але в кого? – задумується він. – Майже нікого вже немає... Повідходили. Я, вважайте, чи не до найстарших належу. До тих, про кого кажуть: «Старі люди розповідають...». А що в моїй пам'яті дитячій зачепилося?

– Щось та зачепилося. – відповідаю на те. – Щось самі бачили, щось із розповідей батьків залишилося, друзів.

–Таки щось залишилося, – погоджується Василь.

І ми до пізнього вечора читаємо мої записи, щось уточнюємо.

Натрапляючи на якесь прізвище, що згадується в тексті, щораз перепитую:

– А де-то він зараз? А що з ним сталося?

І чую у відповідь: той помер, того в тюрму посадили, той виїхав і пропав безвісти, і згадки по собі не залишив. А дехто в херсонські степи подався до родичів, вивезених туди колись, як полігон збиралися будувати, прижився, тільки вряди-годи подає про себе звістку, чи його діти з внуками навідуються.

– Час невблаганний, забирає потроху всіх, незважаючи на їхні минулі діла. І праведних, і грішних...– розмірковує Гураль. – А з полігоном насправді то була хитромудра задумка, щоб обдурити людей: виселяти на північ тих, хто вийшов з лісу з повинною, якимось не з руки було, аякже, влада пообіцяла простити, якщо самі складуть зброю, але й тут залишати колишніх повстанців не хотіли – хтозна, що від них можна чекати. От і придумали той полігон...А ніхто його будувати не збирався... З Переток особливо багатьох переселили. Хто піддався на агітацію, поїхав, – промучився на чужині в каланчацьких степах чи не до смерті Сталіна. Як же людині, що народилася і виросла в цьому багатому лісовому краї, почуватися, де ні деревця, ні озерецька з чистою джерельною водою! Ото ж, як тільки стало можливим, – повернулися додому, але були й такі, особливо Мар'янчукові стрибки, що залишилися, прижилися там... Мабуть, побоялися показуватися на очі своїм людям. А мої батьки й не зривалися з місця. Походили, походили до нас, полякали різні там уповноважені з району та й відстали. Через рік про той полігон уже й згадки не було...

Відчувається, щось його непокоїть, якесь запитання висне в думці, от-от зірветься з вуст, але спохоплюється:

– Покажу вам листи, по-моєму, цікаві, якраз до теми нашої розмови!

Риючись в шухлядах книжкової шафи в пошуках тих листів, розповідає:

– Ще коли батько-мати були живі, прийшов лист у сільську раду, з Ізраїлю. Якийсь Гершман пише, що він народився, жив у Любимені, а у війну сім'я змушена була втікати од німців. Тепер запитує, чи хтось пам'ятає його сім'ю... Почитали те послання в сільраді, а сама ж молодь там при посадах, де їм знати війну! Але не викинули листа, несуть до Гуралів: «Чи не знаєте таких? Гершманів?» А то ж лист від Ізі!

Здивувалися батьки, що в тому лихолітньому крутежі Ізьо живим залишився. Мені повідомили, зав'язалося між нами листування, все хотів він добитися, щоб матері присвоїли звання праведника світу за те, що надала йому тоді притулок... Але мати віднікувалася, говорила, що нічого вона такого особливого не зробила. Як же було дитяти не прихистити?

Давкий клубок підкочується йому до горла, не дає говорити, а очі зволожуються сльозою.

– Вибачте, – знічується мій співрозмовник, – з літами стаю плаксивим... Загинув він від кулі якогось палестинця... Ось листи. Читайте.

І я заглиблююся в їх читання, і відлунюються в мені давні події, переплітаючись із сучасністю. І я міркую над тим, що ніщо на цій землі не зникає безслідно, що діяння наших предків, і добрі й погані, оживають у наших душах так само, як діяння наші оживуть у душах наших нащадків. І за нашими ділами воздасться нам.

А ще думаю про те, що таки недаремно в тій далекій юності доля закинула мене в цей Богом забутий Любимень, що роки ті насправді не втрачені марно. І спадають на думку слова улюбленого американського поета Волта Вітмена:

«Іноді я шаленію від думки,
що люблю даремною любов'ю.
Але тепер я знаю, що немає даремної любові,
що плата за неї буває та чи інша.
Я палко кохав одну дівчину,
але моя любов не мала взаємності...

І тоді я написав ці пісні».

А в мене від «заслання» в Любимень залишилися ці записи.

Зранку ми з Василем Гуралем проходжуємося селом, зустрічаємося з кількома моїми колишніми учнями, що тепер уже самі вчителюють у тій самій школі, де починалася й закінчилася моя педагогічна кар'єра, йдемо на кладовище, першим поселенцем якого колись став його дід Іван, а тепер воно розрослося аж до сосняка, що зеленою стіною підпирає небо. Вклоняємося могилам Василевих батьків, Марії чорнявої та Марії русявої, інших знайомих, з якими я спілкувався протягом того мого триліття.

... Прощаючись, гостинний господар таки задає мені питання, на яке не наважувався з учорашнього дня:

– А не боїтеся, що коли оприлюдните ці записи, на вас посиплються звинувачення в ... – він запнувся, очевидно, підбираючи підходящі слова.

– Скажемо, в подачі деяких епізодів не так, як прийнято сьогодні? – допомагаю йому.

– Можна й так сказати... Чи не краще було б про щось промовчати, щось згладити...

Я давно вже готовий до подібного питання, сам багато передумав над ним, а тому відповідаю щиро:

– Боявся, коли писав ці нотатки, боюся й зараз... Але колись же маю той страх подолати... Зрештою, якою б гіркою не була правда, вона все ж краща за підсолоджену напівправду. Напівправда завжди залишатиме місце для сумнівів, як не в цьому, то в наступних поколіннях. А правда очищає. Це – як на сповіді... Або, за Оноре де Бальзаком, правда — наче гірке питво, неприємне на смак, але воно відновлює здоров'я.

– Що ж, розумних, поміркованих вам читачів і критиків, – тисне він руку на прощання.

...Автобус віддаляється від Любименя, а на душі в мене світло й умиростворено. Подумки утверджуюся, що роблю те, що маю зробити. В пам'ять про тих, кому хотілося просто жити на цій землі, що усіх готова була пригорнути, нагодувати, не питаючи, кого яка мати народила, на якій мові колискові пісні співала. Заради майбутнього без заглад. Чи настануть ті благословенні часи?

От і знову зі сходу гуркоче, насувається нова ординська навала...